

Юнаки з вогненної печі

Валерій Шевчук

Записки стандартного чоловіка

"А той, хто не впаде і не поклониться, тієї хвилі буде вкинений до
середини палахкотючої огненної печі".

Книга пророка Данила.— /// — 6.

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Сьогодні я відчув себе старим. Здається, вперше. Ні, це не тоскне почуття безвиході чи якоїсь зламаності, це зовсім не втрата інтересу до життя та світу чи якісь дефекти у сприйнятті красивого й потворного, це щось, може, й гірше: мене потягло раптом на спогади, при тому, що, назагал, згадую про своє минуле вельми нечасто, хоч було воно, на мою думку, нерядове й неординарне з подіями, ба й потрясіннями, але я не переживав катастроф, зіткнень із злочинним світом, не потерпів тюремного ув'язнення, не воював, навіть не піддавався смертельному ризику; хай і страждав через жінок, карколомних романів не заводив, а згодом щасливо зустрів одну із них, тих жінок, та й одружився і живу з нею й досі, намагаючись переконати себе, що люблю її; діти мої інфантильні й нецікаві, вони наповнюють свою кімнату цілком ідіотичною музикою, з книжок зрідка читають детективи, хоч я за життя зібрав, як мені здається, чудову й на тонкий смак бібліотеку, але та бібліотека пилюжиться без застосування, бо я й сам поступово відучився читати книжки, а задовольняюся легкотравним читивом і то з тієї простої причини, що вечорами відчуваю себе глибоко втомленим, день у мене зайнятий роботою (працюю я інженером на бетонному заводі), отож до вечора вже такий випотрошений, що далі нікуди, а на суботу-неділю їжджу за місто, де в мене є малесенький літній будиночок, клопоть городу і садок, біля яких я радо пораюся. Колись любив тонку, настроєву, ба вишукану музику, але груба, ідіотична, що нею захоплюються мої діти, вбила в мені той інтерес, тобто в мене практично не було можливості усамітнитися, щоб ту музику послухати, а дітей вона чомусь непомірно дратує, отож від якогось часу я збагнув, що тієї музики (тобто тонкої, вишуканої) й сам не сприймаю, а може, знову-таки втомлений, щоб її сприймати,—дні течуть один за одним, жуючи мене, як корова жуйку, і от трава мого буття почала перетворюватися у збиту, перемнуту, перемішану, липку суміш, і ця суміш — сьогоднішній я; корові часу залишається одне: ковтнути мене в своє нутро, де я натурально перетворююсь, як усе живе, у гній. І от у мені почав вряди-годи з'являтися оскаженілий протест, і раптом збагнув, як це пишеться в одному вірші (забув чиєму): "Мені здається, я не жив, а тільки лиш збирався жити, і ненавидіть, і любити..." Зовнішність у мене також не вельми, я б сказав, запущена: огрядний, маю постійну

турботу, що на животі у мене розстібаються гудзики сорочки і стає видно не першої свіжості майку, і я весь час лапаю себе по животі, застібаючи ті гудзики, а що пальці пітні та брудні, то сорочка в цьому місці швидко засалюється; на голові в мене найбридкіша лисина; корова часу, вибачайте за такий грубий образ, лизнула мене від лоба до тімені й виїда все волосся, хіба що над самим чолом лишилося трохи схожого на пух, і я прилизую його, розуміючи всю сміхотворність такого заняття; нормально волосся росте лише від потилиці до тімені і з боків, біля вух; обличчя в мене повне з підгарлом — бридке обличчя; отже, я до нудоти стандартний літній чоловік: старий, гладкий і лисий — що може бути ганебніше; таким, до речі, мене й сприймають мої ліниві, мляві й інфантильні дочки, і я відчуваю їхнє презирство до себе щохвилини, бо вони мають одну активну рису — зневагу молодих до старих, хоч самі ніби чортополох на смітті: не хочуть ні вчитися, ні працювати, а тільки стримлять біля телевізора і безперестанно плетуть собі светри й кофти, рукавички й шкарпетки, шарфи і шапочки, а ще нещадно вичавлюють у мене гроші на вдягачку-взувачку — для цього одного я їм, здається, й потрібний. Жінка моя несамовито їх любить, і все коло них товчється, і все їм догоджає, щодо мене ж виконує свій обов'язок як з-під палиці, а уважна до мене стає лише тоді, коли я вибухаю й починаю сердитися чи лютитися, тобто коли перестаю бути спокійною приналежністю дому, як шафа, крісло, стіл чи той-таки телевізор, та й інтимні наші стосунки давно механізувалися: як тільки може, вона їх оминає, що й ставало причиною більшості моїх спалахів та обурень. Коли лягаю спати, вона затримується допізна на кухні, а вранці в домі звична товквітня, бо всі мають розбігтися по своїх роботах і навчаннях; ми вже з жінкою ніколи не сідаємо сам на сам потеревенити, відчуваючи при цьому силу подружню злагоду, а коли й починаємо таку балачку, вона відразу ж починає мені суперечити, при тому з такою жахливою алогічністю, що це мене починає дратувати, і я ховаюся в свою мікро-комірчину, тобто маленьку, відведену для мене кімнатку; більшу займають діти, дружина в тій кімнатці тільки спить, бо її кабінет — кухня. Отож єдність наша звелася до несвідомої присутності одне біля одного під час сну, тобто я тільки й можу, коли припікає, прокинутися серед ночі й оволодіти байдужим, сонним і нечутливим її тілом — такі мої наскоки вона сприймає як даність, хоч часто й бурчить, аби я її не чіпав, бо вона себе погано почуває й хоче спати. Тоді щось брутальне бурчу і я, і все завершується новим актом несвідомої присутності одне біля одного, тобто ми одне біля одного спимо і, звісна річ, ніколи одне одному не снімось.

І от одного разу, пізно ввечері, коли я ліг спати, дівчата у своїй кімнаті дивилися якусь телевізійну передачу, щось на зразок вікторини чи змагань допитливих, безперестанно мигаючи при цьому щипцями, мені примарилося видиво трамваю, який уже давно, певне, списаний на металобрухт, старого такого, розхитаного, червоно-жовтого на вулиці мого рідного Житомира (зараз я живу чи, точніше, функціую в Києві), малого й торохтливого, ще того трамваю, двері якого водієм не зачинялися, в який можна було заскочити й на ходу і на ходу ж зіскочити, так нешвидко він їхав, а коли бувало глітно, то на підніжках висіли, наче рій бджіл, що покинули вулика, люди, і

були в того трамваю ручки з пасів, і була криклива кондукторка, і лави вздовж, а не сидіння, а коли дивитися з вулиці, то обличчя пасажирів у ньому виглядали як темні плями.

Юнак без шапки в короткому пальті стояв у розчинених дверях, а за спиною в нього світився сніг, юнак схопився за ручку з паса й похитувався, широко всміхаючись, а скраю на сидінні виструнчилося двоє юних, аж зелених: дівчина з бантиком і хлопець, у якого тільки-тільки почала засіватися парость на підвуссі. Дівчина дивиться на юнака в короткому пальті, в очах її тріпотять сльози, а трамвай пливе і поторохкує, хитається й коливається.

Цей роман вперше було оцифровано бібліотекою УкрЛіб. Будь ласка, при використанні матеріалів сайту вказуйте посилання на першоджерело <http://www.ukrlib.com.ua>

— От я тебе й прихопив,— задоволено каже юнак.— Тепер розкажу батькові й матері. Баришня!

— Ну, й розкажуй, подумаєш! — сказала невпевнено дівчина.

— Ха-ха! — засміявся юнак, коротке пальто його було розсібнуте й метелялося полами, так само метелялися кінці червоного кашне.

— Любов! — сказав, усміхаючись, хлопець на костурах. Він не сідає, а сперся на задню стінку, напівзвісившись на костурах.

— По-моєму, ти сьогодні й уроків не вчила,— сказав юнак, і поли його пальта мотнулися.

— А тобі яке діло! — огризнулася дівчинка.

— Дивись, вона каже: яке мені діло? — зчудовано повернувся до хлопця на костурах юнак.— Чув таке: яке мені діло? Мені?

— Да,— сказав хлопець на костурах.— Як кажуть прості люди, любов — не картошка, ха-ха!

Біля дівчини сидить у кепці, насунутій до очей, молоденький, аж зелений хлопець, в якого над губою висіялася перша поросль, сидить серйозно, ніби не він оце їде з дівчиною і ніби не про нього оце мова.

— Прихопив тебе, прихопив! — задоволено каже юнак у розстебнутому пальті.— Розкажу тепер батькові й матері, ото буде концерт!

В юнака насмішливо розтягнуті губи. Голос украдливий, насмішкуватий. У дівчинки на здоровенних очах сльози. З-за хустини витинаються банти. Щоки вкриті рум'янцем — палають.

— А ти... ти підлий!..

"Підлий" юнак дивиться на товариша з костурами. Той сміється, струшуючись усім тілом. Обличчя похитується, пальці, що тримають костура, здригаються.

— Чув? Вона ще й обзивається,— каже здивовано юнак.— Ні, ти послухай!

— Афектація,— каже поважно хлопець із костурами.— Афектація з аберацією...

— Що ти сказав? — обурено перепитує дівчинка.

Але хлопець із костурами не пояснює, що таке афектація з аберацією, він сміється.

І все воно раптом застигає в моєму теперішньому визорі: насмішливо розтягнені губи Артура, того, який стане згодом моїм приятелем, маленька дівчина з бантиками, яку я тоді покохав так, що вона мені снилася щоночі, і яка зараз, певне, цілком так само, як моя жінка, несвідомо присутня біля якогось такого ж ординарного, тлустого, старого й лисого, як я, чоловіка, і ніколи ні їй, ні мені вже не повернутись у той трамвай, бо той трамвай — тільки сон далекої юності, такої далекої, що здається, ніби її й не було зовсім — до речі, мої стосунки з тією дівчиною згодом ускладнилися і стали ледве не ворожі. Але тепер я, як дурний, дивлюся на неї й дивлюся і відвестися не можу: банти витинаються з-під хустини, широкі оченята, а в них — сльози, а поруч сидить страшенно юний хлопець у кепці, насунутій до очей, серйозний і мовчазний, і ніби його тут нема — не можу його побачити виразніше з цілком зрозумілої причини, бо це і є я. Хлопця із костурами звали Славком, він теж пізніше стане моїм приятелем, а зараз сміється безгучно, його тіло струшується, очі звелись у щілинку — такий дивний у нього був сміх, на нього так само вражено і уражено дивляться очі дівчини, а звали її Аллочкою, та й не очі в неї були, а прозорі кришталіки, в яких срібно ламається світло. В хлопця з костурами довгий ніс і невеличкі очі. "Ха-ха-ха!" — сміється він, трясуться плечі, а між них голова.— Ха-ха-ха!" — пальці на ручках костурів трясуться, танцюють, тонкі й довгі пальці, ті пальці ловко й натхненно вміли перебирати гудзиками баяна, на якому Славко вмів грати, і хоч я терпіти не міг баянної музики, грав він по-особливому — в його музиці завжди відчувався відчай і смуток, а може, й біль — неприкаяна скарга на своє каліцтво.

Аллочка була вся червона. Неспокійно ' крутилася на сидінні. На цю групу ліниво дивилися пасажири: ліниві посмішки й байдужі очі.

Я бачу погано освітлені вулиці міста, чую, як віддалено вискнув інший трамвай — там круто розвертається лінія. Різко крикнуло сигналом авто. За вікнами світиться сніг, він недавно випав, ще не забруднився, не почорнів — білий пахучий сніг. На підлозі трамваю мокро: сніг, що розстав із взуття. А навдookіл — вечір, духм'яний, свіжий із тим незрівняним запахом першого снігу, з прозорим, синім повітрям, з кулями ліхтарів, які крізь трамвайне скло ніби сонця із розсіяними променями. Серйозний і мовчазний хлопець із насунутою на очі кепкою, тобто я сам, думав про те, що сьогодні ввечері у його дівчини будуть неприємності, а він нічого не може тут удіяти, бо Артур, її рідний брат, як вона оповіла, страшенно ехидний. Я знаю, що батько в неї — бухгалтер, як дві краплі води схожий на мене теперішнього, він стулить вузькі губи, помовчить і скаже нещадно:

— О, ваша милість починає дівувати. Чи не зарано?

Деся такі самі слова я сказав своїй молодшій дочці, яка була того ж віку, що й тодішня Аллочка, але це її не вразило, вона позирнула на мене вовчезам і замкнулась у собі. На допомогу їй прийшла моя жінка, яка безмежно любила своїх дітей і в усьому їх виправдовувала.

— По-моєму, тату,— сказала дружина,— ти теж колись був молодий!

Сказано це було наївно, але вбивчо резонно, я махнув рукою і пішов у свою комірчину, але в ті часи, що оце мені привиділися, такі речі просто не збувалися: Аллочці таки добре виказали й заборонили зі мною зустрічатися, були настановчі промови, був жах у материних очах і резонний висновок, що з таких ранніх зальотів добра не буває, що на все свій час і так далі й тому подібне.

— Ввійшли в трамвай зако-о-ха-ані! — тихо проспівав хлопець на костурах.

— Сходимо! — наказує своєму супутникові, тобто мені, Аллочка.— Ану їх!

Пасажири ліниво слухають. Вони всміхаються. Аллочка підхоплюється, зараз має бути зупинка. Я неквапно зводжуся й собі. В мене низько насунута на очі кепка, отож я можу не дивитися на Аллоччиного брата і його приятеля, а майбутніх приятелів моїх. Я серйозний і спокійний, хоч у мене на душі шкребуть кішки. Ми йдемо до передніх дверей, бо задні заступив Артур, і зіскакуємо в темряву.

— З трамваю зійшли зако-о-ха-ані! — почули ми з трамваю, коли той рушив і поплив у ніч, щоб навіки зникнути в часі, а я вдихнув на повні груди свіжого запаху першого снігу і зирнув на свою супутницю.

І застигла вона в моєму визорі: великі очі й банти, що витиналися під хусткою, гостренький носик; ми стоїмо під ліхтарем, що обсіває нас жовтим промінням; у цей час знову починає йти сніг, лягає нам на плечі й на голови. Мені нестерпно хочеться запалити, бо я вже рік як таємно курю; виймаю сигарету, стуляю коло обличчя руки й запалюю. Випускаю дим і бачу, що трамвай уже далеко і що до заднього вікна притулилося два обличчя: Аллоччиного брата та його приятеля, які стежать за нами. Тоді я озирнувся й раптом уразився: сніг навколо світився, чистий, білий, невинний, як і ми, запашний сніг — було це на початку зими 1960 року. Незвідь чому я не забуваю того незначного епізоду, незвідь чому повертаюся до нього, особливо тоді, коли відчуваю себе розжованою, збитою, змішаною жуйкою, в яку перетворює нас, траву житейську, ота символічна "корова часу".

2

У десятому класі я заявив батькам, що не хочу вчитися. Батько мій поблід, а мати заохала й закричала тим нестерпно високим голосом, від якого мені завжди аж недобре ставало,— вона кричала про мою невдячність, бо вони зі шкіри лізли, щоб дати мені освіту, собі відмовляли, щоб побачити мене людиною, і що я взагалі невдячна свиня, яка зажене їх у могилу.

— Але ж ні ти, ні батько школи не кінчали,— мовив я, і це була правда: батько закінчив до війни сім класів, а мати тільки шість. Тому батько мій працював робітником на взуттєвій фабриці, а мати черговою на водогоні.

— Що ти рівняєш! — крикнула мати.— В нас не було можливості вчитися, а в тебе є.

їхню історію я знав добре: батько таки хотів учитися, але він був із багатодітної родини, а коли та позбулася годівника, дід помер від тифу, то змушений був школу покинути й піти на роботу, щоб прогодувати родину, а мати, буди в шостому класі, покалічилася, в неї й досі не згиналося кілька пальців на правій руці, і батьки її зі школи забрали, бо жили більш-менш заможнo і ціни освіти не складали: ніхто в їхнім

роді більше того, що читати й писати, не вмів.

Батько вирішив поговорити зі мною по-чоловічому, бо коли поруч кричить і шаленіє мати, розумної балачки не відбутися. Він запросив мене поїхати з ним по рибу — було це восени. Дерев жовто палали, вода стала чорна й непрозора, і скрізь було розлито той чудовий сонячний смуток, яким багаті всі осені.

Ми виїхали на річкове плесо, було це в неділю, батько повільно опустив у воду прив'язану до шнурка каменюку, і ми заякорилися. Розгорнули вудочки й кинули їх у мертву, нерушну осінню воду.

— Що тебе вкусило з тією школою? — спитав спокійно батько.

Зирнув на нього: добре, поморщене, просте обличчя з карими очима, в яких світилася особлива мудрість, напівлиса голова і ті добрі вогники в погляді, які я любив.

— Не хочу вчитися,— вперто сказав я.— Проживу й так.

— А я не кажу, що не проживеш,— батько взявся за вудку, бо клюнуло.— Але мені хотілося б...— він підсік, і маленька плотвичка за хвилю вже тріпалась у човні.

— Можна бути порядною людиною і без освіти,— сказав я.

— Можна,— згодився батько.— У школі в тебе все гаразд?

У школі в мене не було все гаразд. Я загризся з учителькою російської літератури, доводячи, що російська література не найкраща в світі, і що взагалі є багатші та бідніші літератури, а кращих і гірших нема й не буває. І чому я, українець, сказав тоді, мушу вважати, що література мого народу гірша від чужої, хоч вона, може, й бідніша. Бідний і багатий, сказав я, це ще не означає, що поганий і добрий.

— А ти націоналіст,— мовила, пильно вдивляючись у мене, вчителька російської літератури.— Кто тебе вселів еті мислі? І чому тебе русская література стала чужою?

— Кожна розумна людина може до того додуматися,— відрізав я.

— Значить, ти умний, а ми глупіє? — сказала вчителька.— Вон із класу!

Я з класу пішов, пішов у туалет, що стояв у нас у дворі й нервово випалив там аж дві сигарети, а коли продзвенів дзвоник, вийшов на подвір'я. Але на наступний урок я не потрапив, мене викликав директор. Він довго мені розказував, який великий, талановитий і кращий за всіх у світі російський народ, і що ми маємо велике щастя жити в тісній дружбі з цим народом, та й взагалі: немає ніякісінької різниці, росіянин чи українець, бо це все одно.

— Все одно,— сказав я,— але російська література чомусь має вважатися кращою за українську. .

Тоді директор розповів мені про дружбу народів і про розквіт усіх літератур, при чому аж такий, що в світі такого нема. Я вже реплік у його мову не вставляв, а тільки мовчки слухав.

— Не хочу, щоб ця неприємна історія,— сказав насамкінець директор,— виходила за межі школи. Ти вибачишся перед Софією Вольфовною. І я раджу тобі тримати язичка на припоні. Зрозумів?

Подивився на мене якось дивно: холодними, безбарвними очима, ніби в крижану яму посадив.

— Те, що я сказав, правда! — відрізав я.

— Те, що ти сказав, кажуть наші вороги,— мовив директор.— І тебе можуть чекати за такі штучки крупні неприємності. Чи ти хочеш, щоб тебе в десятому класі виключили зі школи? Йди подумай і вибачся перед Со-ф'єю Вольфовной! Інакше вона на тебе заявить, куда следує, поняв?

Я "поняв". Директор чим далі зі мною розмовляв, тим частіше вживав суржик, мабуть, для того, щоб довести, що російська та українська мови "усе одно", і тим виказати свою лояльність, а я пішов з його кабінету червоний як рак і вже не мав сили повертатися до класу — незатишно мені було. Мої однокласники сприйняли інцидент натурально, як звичайнісінький вибрик, бо не одному доводилося "заїдатися" з учителями, і ніхто політичного підтексту в те не вкладав. Але, вийшовши в коридор, я чомусь відчув, що всі вони: і школа, і вчителі дишуть до мене крижаним духом, мене почало поглинати жахнуче відчуття небезпеки, при тому якоїсь нелюдської, моторошної. Я розумів, що директор хоче мені добра, і не від нього та небезпека йде, вона вливалася в мене з повітря, через вікна, була розлита, мов вода, підлогою; можливо, вона й була самим повітрям — мені й самому здавалося, що інцидент із учительською російської літератури був не більше як школярська хохма, оте вічне бажання учня підколоти вчителя, але несподівано я побачив: влажу в густу, смоляну, втягливу тканину, і та твань починає мене всмоктувати, бажаючи заслати у якусь пітьму,— отут я вперше по-справжньому злякався, бо мені увіч здалося: ще мить, і ця школа почне розвалюватися, сколихнута невидимою жахнучою силою, і всі ми загинемо під її уламками. І вперше я відчув, що живу у світі не сам по собі, не просто є в ньому я плюс батьки, я плюс учителі, але що я з народження відданий у якусь невситиму жертву, у довічне рабство силі, яку не побачиш і не помацаєш, і ніхто з того й не подумає здивуватися. Тобто існує десь поруч невидимий, жахнущий спрут з мільйонами отрутих мацаків, з мільйоном пильних, спокійних, вивідчих очей і оченят, які ніколи не сплять; кожна людина при цьому ходить із нашийником і припнута до одного з цих мацаків, які мають дивовижну здатність розтягуватися і звужуватися — ми кудись ходимо чи їдемо, а за нами тягнеться чорна тінь того мацака; отже, наше "я", думки наші, пориви, чуття, прагнення не мають ніякісінької ваги, бо вони не більше, як облуда наша, бо не може бути в людей, проданих у рабство від народження, ніякого "я", думок та помислів не напомпованих у нас через чорний хобот мацака-спрута; школа, зрештою, і є помпою, яка нагнітає в нас оті думки, помисли, бажання, чужі нам і почварні в суті своїй, вони не наші, бо зроджені не в наших головах, а в якихось інших роботних, механічних.

Ось що раптом відкрилося бідній голові моїй, коли я пішов з уроків, коли вибіг із шкільного подвір'я, коли мчав завулком до того місця, де Борис Якович Білик, наш молодцюватий учитель фізкультури й військової підготовки, учив нас стріляти. Еге ж, саме тут, у цьому глухому місці, де була прямовисна скеля, ставили цілі у формі людської тіні, навпроти було зроблено земляні лежаки, і ми вчилися стріляти в ті людські тіні — я раптом подумав тоді, в ту освітлену гарячим прозінням хвилину: а хто

вони, ті людські тіні, в які ми бездумно вчилися посылати кулі? І мені здалося, що зараз я й сам стаю однією із тих тіней, що це мене ставить молодцюватий учитель фізкультури і військової підготовки Борис Якович Білик до прямовисної стіни, і це в мене пускають кулі ті, котрі вчаться бездумно стріляти, бо щось зі мною сьогодні сталося страшно, очевидно, з мого нашийника на хвилю відпав мацак, який помпував у мене чужі думки, бажання й чуття, тож мій язик несподівано для мене самого заговорив вільно і сказав щось таке, що в цьому світі категорично заборонено говорити, тож тепер стою тут, біля прямовисної скелі, чорним силуетом, а на лежаках (до речі, я сам їх із хлопцями насипав) лежать мої однокласники, лежить директор, Соф'я Вольфовна і цілять у мене, а тоді натискають гачка, і кулі вриваються в моє серце, а вони біжать до мене й радісно гелгочуть, і радіють, що так гарно й точно ввігнали до мого тіла важкого свинця...

Отам у човні, коли ми виїхали з батьком ловити рибу, коли навколо палали кущі й дерева і від того краї річки ставали багряні, а сама вона — чорна й бездонна, коли ми зловили одну лише рибинку (може, й вона була з риб'ячих бунтарів, в якій відірвався від шиї мацак спрута), я коротко оповів батькові, що сталося, і побачив раптом, що він дивиться на мене переляканими очима, ніби я й справді щонайменше вбив людину і вже нема мені спасіння від кари за злочин.

— Чи ти здурів? — спитав він. — Та за такі речі люди навіки пропадали.

— Але ж я сказав правду, — мовив мій схвилюваний дзвінкий голосок. — І по-моєму, вже культ особи розвінчано.

— Е, що ти там тямиш, — сказав батько. — Да, ти влип!

Він задумався, і риба спокійно поскльовувала нашу приманку, а голих гачків вона не хапає, хіба я був такий дурний, що схопив голого гачка, якого закинула в нашу школярську річку ота вирлоока Соф'я Вольфовна; поки що я перед нею не вибачився, бо вже два дні не ходжу в школу; щось у мені повставало, щось мене не пускало вибачатися, бо це так ганебно себе принижувати, коли твоя правда; ні, я згоджувався ліпше покинути школу, ніж вибачатися за свою маленьку правду, в якій не сумнівався.

— Бачиш, синку, — повільно сказав батько, дивлячись у смоляно-чорну воду річки. — Життя таке, що в ньому мудрим тра бу́ть. Правд багато, але толку від них мало. Розумний своє думає, а дурний, як сорока, на хвості носить. Розумний язика прикушує, а дурний розпускає. Знаєш про тих, що на Миколаївській?

— Знаю, — мовив я, бо таки знав: ті хвилі мороку, страху, ба жаху, що їх відчув у школі, вийшовши з директорового кабінету, поширювалися, здається з тієї вулиці.

— Отож знай і тримай язика на припоні. Бо загримиш!

— У наш час? — спитав я здивовано.

— Не будь наївний, — сказав батько. — Ніхто їх не розганяв, а коли вони є, то їм робота потрібна. Є вовки, то вони шукатимуть овець. А потрапити в їхні лапи — пиши пропало! Там жалю не знають! І ще одне зятя: Україна для них надто ласий шматок, і вони його з рота ніколи не випустять.

Тоді я відчув, що мацак знову присмоктався до моєї шиї і починає помпувати в

мене чорну, їдку рідину, нею почали наливатися спершу ноги, потім низ живота, тулуб, руки й, нарешті, голова. І я сидів, чорний од того жаху, який було налито в мене так щедро, безвольний і безрушний, ніби не людина, а шматяна лялька, в якій безживно бовтають-ся кінцівки й голова, але рот вічно усміхнений. Батько в цей час знову непорушно вдивлявся у чорну воду річки, а довкола буяла така осіння краса, що я мимоволі провів очима по розливах барв на березі, де росли берестяні кущі.

— Твоя правда,— нарешті сказав він.— Школу кидай, це буде ліпше, ніж тебе виженуть.. Бо коли ти в них будеш на гачку, добра не жди. Ще не відомо, чи твоя вчителька не настрочить на тебе на Миколаївську. Вибачився перед нею?

— Ні,— сказав я.— Не можу!

— І це правильно,— сказав незвично гордо батько.— Бачу, що ти не шмата. Десятий клас і у вечірній зможеш закінчити. Але тепер язика на припоні тримай!

Я подивився на нього із вдячністю. Він мене розумів, мій батько. Він теж із тих (бо всі ми такі), кому до шиї присмоктався мацак спрута, але більшість людей про те не знає, а він відає. Відає, що Україна для них "надто ласий шматок", отже, думав про те. Одне нас різнить: я хочу покинути школу, щоб зберегти свою гордість і відчуття правди, а він хоче, щоб я сховався від них, отих, котрі можуть поставити мою тінь під скелю, щоб наповнити її свинцем своєї нетерпимості й злоби. Хай і так, мене це, принаймні зараз, задовольняло.

Ми ще посиділи з вудочками, дивлячись на непорушні поплавці, забувши, що на гачках немає наживки, тоді батько зітхнув, скрутив вудочки, вилапав під ногами у воді єдину плотвичку, яку ми зловили, й викинув її у річку. Плотвичка яскраво спалахнула проти сонця, вдарила об воду і стрілою пішла на дно, а ми рушили додому. Потім батько відіслав мене гуляти, і вони провели з матір'ю довгу нараду, зрозуміло про що, але що саме вони говорили, я так і не взнав. Однак, коли повернувся додому, батько зустрів мене блідою усмішкою і підбадьорливо кивнув, а мати на мене й не дивилася, очі в неї були заплакані, а під ними червоніли мішки, як це бувало, коли вона довго сварилася. Але згоду її на те, що я можу школу покинути, було одержано — батько впливати на неї вмів.

3

З Аллочкою мої стосунки склалися химерно й плутано. Після того епізоду в трамваї, Артур таки розповів батькам, і ті, як я вже казав, рішуче заборонили дівчинці зі мною зустрічатися — ми тільки інколи входили у балачки і взагалі вели себе так, ніби в нас нічого й не було. Зрештою, це й правда, бо ті кілька зустрічей, які ми мали,— просто спільні прогулянки і нічого не значили. Але то трапилося аж два роки тому, ми були тоді восьмикласниками; в дев'ятому класі ми стали зовсім чужі, я тоді закохався в іншу дівчинку, яку любив таємно і пристрасно, марив нею й тужливо дивився в її бік, але вона на мої поклики не відповіла, а почала ходити з хлопцем саме того типу, який я ненавидів: самовпевнений, гарний — я відразу ж збагнув, що я йому не суперник, і люб-ас ний вогонь до дівчини, її звали Женя, в собі погасив. Тоді доля знову звела мене з Аллочкою, при тому справді звела. Було це під кінець дев'ятого класу, вдарила раптова

й сильна гроза, і я, рятуючись од дощу (повертався зі школи), заскочив до аптеки на Андріївській вулиці (її тоді називали Військових таборів). Ця ж гроза загнала в аптеку й трохи змоклу Аллочку.

— О! — сказала вона.— І ти тут!

— Обляпаний і обдрипаний,— мовив я. Вона уважно на мене подивилася.

— Щось по тобі не помітно. Це я обляпана.

— Чудово,— сказав я.— А що, як нас знову побачить твій брат?

— Він уже не такий вредний,— засміялася Аллочка.— Бо сам ходить із дівчиною.

Ми подивилися одне на одного довгими поглядами, а хлопцеві й дівчині небагато треба, щоб порозумітися. Стояли біля вхідних дверей, аптекарка поралася в приміщенні за склом, виготовляла ліки, отож могли "вільно розмовляти, бо вже коли доля когось зводить, то вчинить так, щоб в аптеці не було відвідувачів.

— Ну а ти? — спитав тихо я.

— Що? — звела великі очі Аллочка.

— Ні з ким не ходиш?

— Ні з ким,— засміялася вона. За цей рік вона виросла й покращала, з'явилась у ній якась спокійна принада, а дитячого ніби й зменшилося.

— А зі мною не хотілося б зустрітися? — спитав я, хвилюючись.

— По-моєму, тобі подобається Женя,— з якоюсь ураженою впевненістю проказала Аллочка, і я аж рота розтулив: звідки їй про це могло бути відомо, коли Женя була моєю таємною любов'ю і про це я ні перед ким ані духом не прохопився. Аллочка ж на мене не дивилася, а на двір, на дощ, на спалахи блискавиць, на мокрий брук, на хату навпроти, на дерево, що аж пригиналося, так обтріпував його дощ, а воно, як курка, покірно стояло й мокло — ні, ці дівчата бувають дивовижні.

— Хіба не знаєш, що Женя ходить із Пі-соцьким? — спитав я.

— А тобі ж вона подобається?.

— Дурниці,— розсердився я.— Ні до чого вона мені!

— Ясно, що ні до чого, коли вона ходить із Пісоцьким,— згорда сказала Аллочка

— Хочеш, буду дружити з тобою? — тихо спитав я.

— Ні! — сказала Аллочка і раптом рвонула на дощ.

Я стояв і дивився. Дощ був ніби зелений, а може, це він ішов на тлі зеленого. Я дивився, як Аллочка біжить хідником, швидко мокнучи, і чомусь був упевнений: коли б побіг за нею, то вона, може б, і змінила своє "Ні!" Але я за нею не побіг, бо мене незвідь-чому омила хвиля печалі і вперше навідало почуття неповноцінності, бо ті дівчата, які мені подобалися, навіть не дивилися в мій бік, бо й не мав я такої сили, щоб іти нахрапом і ломити їхню байдужість, як ламає бик загорожу; окрім того, і її батьки ставляться до мене негативно; окрім того, я вельми сумнівавсь у власних притягальних здібностях; окрім того, мені чітко було сказано: "Ні!",— а коли так, не малосильність, а гордість не дозволяла мені кинутися за нею. Отож я вирішив забути її, бо навіщо мені було домагатися людини, яка не хоче нічого зі мною мати. Був я тоді наївний і зелений і не розумів, що дівоче "Ні!" — це все одно, що "Так!", отож і омивався смутком у дверях

аптеки, і так незатишно й самотньо мені зробилося, що і я вийшов на дощ й повільно пішов додому, мокнучи і відчуваючи неприкаяну від того осолоду, бо я був одторгнутий, бо я був у дощі самотній, бо все в мені якось чарівно й смутно співало, бо серце моє обливалося зеленим дощем, бо мокрі мої ноги брели асфальтом, по якому дзюркотіли потоки води, бо я відчув себе раптом тріскою, яку несе розбурхана течія, і це також мені смутно подобалося: хай буде, як є, подумав я, а буде так, як повинно бути.

Але доля коли вже грається з людьми, то так просто їх не відпускає, бо вона, та доля, ніби велетенська кішка, а ми — миші, отож та невидна нікому кішка ступає м'якими лапами по вулиці, наступаючи на асфальт; і будинки під нею — як малі купини, а очі в неї звужені, сяють голубим вогнем, і той голубий вогонь починає гуляти вже сам по собі, може, як світлі тіла кульової блискавки; може, як синій туман, що лягає на мокрий брук чи асфальт; може, як сутінок чи світанок, і ми п'ємо його, п'яніючи, і нам у череп встромляється золота голка, через яку проходять у мозок послані тією кішкою радіохвилі, і це ще один спрут життя нашого; тільки той, про який я оповідав раніше,— чорний і морочний, а цей голубий і принадний. Але й він спонукає нас до рабства, бо насилає нам у голови через золоту голку любасного дурману, щоб ми полонилися, одурили себе через любов, поселили самі себе в клітку, сплутали волю свою родиною, речами, телевізорами, роботою і стали їхніми рабами; мусимо те й мусимо се, мусимо дбати, щоб клітка була належно споряджена, щоб діти й жінка були належно одягнені, а коли отямлюємося й озираємося, то вже й життя минуло, й опиняємось у піщаній пустелі, де тільки й лишається — послати в неї своє останнє волення — ні, ці думки не були колишні, з того згадуваного часу, не міг я хлопцем так думати — це думки теперішнього стандартного чоловіка, того, ким я став, бо золота голка в моєму черепі вже поржавіла, і зовсім немає нічого в тому дивного: золота, а поржавіла, і хвилі, які послалися мені через неї, до мозку вже не завжди й доходять. Через це я й кинувся писати ці нікому непотрібні записки, бо хочу продивитися пильним поглядом своє життя, а для чого це — хто і зна!

Отож був вечір, коли голубий спрут наслав мені повну голову любасного дурману, і я не міг усидіти в хаті — щось мене вивело надвір. Світ топивсь у сутінку, був травень, пройшов молодий весняний дощ і запоморочливо пахло клеєм бруньок та юного тополиного листя, а під тополями лежали смолисті духмяні лусочки, і повітря чи від того, чи від недавнього дощу, стало густе і хмільне, а сутінок оповивав дерева у м'які теплі кулі. І я раптом захвилювався, бо чогось чекав, чогось сподівався — і це "щось" напевне мало сьогодні звершитися. Я вийшов на стежку, що тяглась у зеленій траві, як вигиниста стрічка,— стежки завжди кривуляють і ніколи не буває їх рівних, очевидно, це відтинок якоїсь предковичної здатності людини ходити не прямо, а вихилясом,— і по тій стежці назустріч мені йшла Аллочка, можливо, як і я, виведена у вечір незрозумілою силою, що нами кермує.

Ми стали одне проти одного й дивились у очі.

— Привіт! — сказав я.

— Привіт! — мовила вона.— Не бачив Артура?

— Тепер висліджуєш його ти?

Ми засміялися, тим більше, що Артур був непотрібний ані їй, ані мені. Отож ми взяли та й пішли собі разом, про щось незначне теревенячи і відчуваючи золоту хвилю злагоди, що покрила нас.

За своє життя я пробував зійтися з кільканадцятьма жінками, не все то були романи з належними складниками й розділами, інколи це були просто спалахи симпатії, але завжди на початку з'являлося відчуття щирої злагоди, що може бути похідним бажання бути разом і намагання одне під одного підлавитися. Через це я вважаю, що всі початки стосунків з жінками прекрасні. Як це там у Григорія Сковороди: "Хоч спочатку гріх вабливий, йде по квітах спершу вам..." Старий відлюдник, очевидно, чудово знав, що це таке: "Йде по квітах спершу вам". Отож, ми у той вечір справді "йшли по квітах", а не по землі, квіти виростили довкола нас, як на картинах народних художників чи як на шибках узимку,— все було нереально побільшене, нереально буйне, і це, очевидно, тому, що й почуття наші були нереально побільшені, бо нас зловив голубим мацаком і стулив до купи отой голубий, велетенський, але цілком невидимий кіт-жартун, що любить гратися сірими мишками, котрі метушаться і снують біля його ніг — очевидно, в той вечір я був по-справжньому закоханий в Аллочку, був п'яний від того вечора, повітря, шелестів і перших солов'їв і морочного дихання близької ночі,— так, це був вечір, яких посилається в життя небагато, коли по-справжньому "одур голову бере", і я зважився зупитити Аллочку і тицьнувся губами десь у те місце, де мали б бути її губи. Але вона повелася зовсім дивно, вирвалася з моїх обіймів і заплакала, і побігла від мене геть, я подався за нею й почав по-дурному перепрошувати, але вона зі мною не хотіла й говорити, хоч уже не плакала; зрештою, мені й самому здавалося, що я вчинив непростимий гріх. І вже не було квітів навколо нас, не було чарів ночі, не було одуру, а може, я просто не знав і не розумів химерії жіночої поведінки, бо вона, та химерія — природа їхня, і нормально для чоловіка на неї просто не зважати, а прийняти як належне. Але я був дурний і темний у тих справах і не поцілував дівчину вдруге, а відпустив її, цілком ідіотично пообіцявши ніколи більше не повторювати спроб її поцілувати, що навряд чи могло дівчині сподобатися,— це й спричинило нове між нами охолодження, і ми знову перестали зустрічатися; власне, на призначене мною побачення вона не прийшла, а більше тих побачень із нею я не домагався.

Цю маленьку історію згадую зовсім не тому, щоб помилюватися, як це роблять старі гріховоди, своїми колишніми амурними подвигами й пригодами, як Казанова, хоч кожному чоловікові й не гріховоді таке чинити приємно, коли не стане він з літами буркотливим ригористом, якого не захоплюють, а обурюють надмірно оголені ноги дівчат чи відсутність у них під кофтиною станика — вважаю, що ті чоловіки вже не мужчини, а тільки оболонка мужчин,— загалом же, інтерес у мене зараз інший. Був я тоді хлопець начитаний, недурний, здібний, з поривами і рефлексіями, тобто ніби зовсім не стандартний, а от на старість визнаю себе за цілком стандартного. Отже, життя мене перемолотило, вибило й викришило з мене всю нестандартність, зігнуло,

підтесало, підігнало, вклало у лунку і молотком років вбило мене в неї, як вухналь у підкову чи вкрутило у різьбу, після того мені не залишається нічого іншого, як спокійно іржавіти, доки іржа не сточить різьби і не випаду я зі своєї лунки в порошок дороги. "З землі ви пішли, землею і станете..." Як це плаче Єремія: "Нехай скаржитися кожен на гріх свій, пошукаймо доріг своїх та дослідімо". Отже я й захотів дослідити дороги свої, а Аллочку згадую так докладно теж не із сентименту. Згодом ми зустрілися з нею ще кілька разів, а коли я зважився вдруге поцілувати її, вона серйозно, якось по-старечому заговорила, що так чинити не годиться, бо наші стосунки не визначені. Тоді мене та фраза ошелешила, і лише пізніше я збагнув: логіку ми мали неоднакову. Я вважав, що коли зустрічаєшся з дівчиною,— це і є виявом до неї любовних почувань, які з часом мають розвиватися, а близькість тілесна збільшуватися; вона ж вимагала в мене по-старомодному правильних стосунків: офіційне освідчення, тверда заява про серйозність моїх намірів, про сталість свою і вірність, тобто я ніби мав ставати ледве не офіційним її женихом — і це тоді, коли ми обоє тільки перейшли в десятий клас. І хоч була вона молоденька дівчина, я жахнувся з її емоційної старечості, адже її любов мала будуватися не на гарячому почутті, а на холодній розсудливості, тобто ця дівчина ніколи не мріяла про щось незвичне, романтичне, хвилююче, про якісь відкриття у світі та собі, здобування незнайомого й невідомого, а була ніби запрограмована, стандартного випуску машина, яка має виконувати певні акції, а всі, хто хочуть нею користуватися, також мають виконувати відповідні акти. Спершу я думав, що це мені тільки так здалося, що різниця між нами зовсім не в мірі стандартності, а в тому, що вона по-дівочому лукавить, а я мислю по-хлоп'ячому та й усе. Але згодом мої здогади підтвердилися. Я чітко запам'ятав одну нашу бесіду (були вони нерегулярні, без призначених побачень, а від зустрічі до зустрічі, часто принагідних; цікаво, що коли я побачення призначав, вона на нього не приходила, хоч обіцяла прийти, а може, десь ховалася неподалік і стежила — таке мені чомусь здавалося,— як я по-дурному топчу траву чи асфальт, маючи при цьому зловтіху, але твердо про це судити не можу — хто зна?), коли ми якось принагідно зустрілися і пішли вулицею. Світило тоді ясне сонце, авта стріляли в нас спалахами шиб, на Аллочці була напрочуд охайненька суконька з мереживками, оборками, крайками, білі шкарпетки, що відтіняли засмаглі чудово округлені литки, лакові туфлі на низькому підборі, волосся зачесане так охайно, що не провисав жоден волосок; від неї віяло спокоєм, чистотою й достатком, і от ми заговорили з якогось там приводу про свої житейські ідеали.

* Пізніше цю її рису перейме и дочка Оксана, про яку розповім у повісті "Горбунка Зоя" (прим, автора).

— Хочу мати чоловіка спокійного і роботящого,— сказала поважно Аллочка,— щоб мав нормальну зарплату і дбав про дім. Хочу мати дім, у якому був би лад і чистота, й нормальну, небрудну роботу.

— А що саме робитимеш, тобі байдуже? — спитав я зчудовано.

— Звичайно,— стенула плечиками Аллочка.— Робота має бути для зарплати, а для

душі — дім.

— Так само й твій чоловік має чинити?

— Аякже,— сказала поважно Аллочка.— Я не могла б мати чоловіка блудячого й безпутного.

— А коли в домі буде лад, чистота і чоловік путній і не блудящий, і дбатиме про дім, то що далі?

— Як це що далі? — здивувалася Аллочка.— Нормально, спокійно житимемо. Щоб був лад і чистота, треба постійно прикладати рук. Окрім того, підуть діти, а з ними клопоту не оберешся. Я хочу, щоб у мене були спокійні, добрі, виховані діти... А чого хочеш досягти ти?

— Бачиш,— сказав я, незвідь-чого хвилюючись.— Ти мрієш про світ, що у вікні, а мені він бачиться широкий і безмежний. Є величезні бібліотеки, напаковані книжками, яких я не знаю, є безліч думок, передуманих людьми у різні часи... Як би тобі сказати... Коли прийшов у цей світ, то його, принаймні, треба пізнати. Є не тільки хата, наше місто чи вулиця, а сотні міст і тисячі вулиць. Отже є безліч незвіданого й недодуманого.

— А пізнаєш, то що? Краще житимеш? — спитала спокійно Аллочка.— По-моєму, все, що ти кажеш, ні до чого... Бо від таких речей і безпутним можна стати...

Я тоді відчув, признаюся, зверхність над отими старечими, елементарними, я вважав, цілком міщанськими, усталеними й застиглими Аллочиними резонами. Це була якась мурашина філософія, мені смішна. Найцікавіше те, що я й справді кинувся у той великий світ, обнишпорив величезні бібліотеки, роки поклав, щоб перечитати гори книжок, пізнав усе, що міг і хотів, кидався на все незвідане і додумував недодумане, і тільки тоді довідався, що ота елементарна, чистенька, глибоко порядна, невибаглива в помислах і своїх бажаннях дівчина, проголосила мені одну із найсокровенніших світових ідей — ідею святої простоти (*sancta simplici-tas*), яку сповідували й християнські філософи й середньовічні схоласти, й гуманісти, і просвітники, що й Григорій Сковорода, зрештою, мав той-таки ідеал — прочитайте хоч би його "Вдячного Еродія", що ідея самообмеження людського розуму така ж велика, як і ідея його безмірного розвитку. Небагато треба розуму, щоб додуматися: розкриті нові обшири розуму — це новий неспокій і бунт, зрештою, це нова кара Божа для непокірної людини у формі нових її проклять, які несуть їй нові нещастя. Велике благо автомобілі, але вони вже доїдають кисень на планеті, велика таємниця у розщепленому урані, але в ній затаїлася можливість загибелі цивілізації; велика таємниця розкривається літаками й ракетами у небі, але від того ширшають озонові діри; великого блага чекали від нових вір двадцятого століття: комунізму та фашизму, але вони принесли стільки бід, крові й нищення, якого історія ніколи не відала. Отож апологія глупоти, як не іронізував із того Еразм Роттердамеький, мала й має свій високий смисл, даремно так ярісно її обстоював Іван Вишенський. Як це сказав апостол Павло: "Як кому з вас здасться, що він мудрий у цім віці, нехай стане нерозумний, щоб бути премудрим". Але тоді я ще всіх тих резонів не знав. Не відав, що Аллочка сповідує речі високого смислу, через це ми й

розійшлися, по-дурному засперечавшись і до решти з'ясувавши, що між нами надто багато неперехідного. Мене палив юначий неспокій та вогонь, а вона ніколи такого вогню не відала — не по дорозі мені з нею було. Тож я пішов від неї, легковажно насвистуючи і зверхньо посміхаючись, а вона залишилася десь там, у темені часу, хоч ми потім з нею ще не раз зустрічалися, але щоразу холодніше й холодніше, а потім Аллочка почала виявляти до мене і якусь не зовсім зрозумілу ненависть, але це було вже не через моє ставлення до неї чи її думок, а через Артура, її брата, про це я ще розповім. Потім ми в житті розійшлися і наша любов розтала, як хмарка в небі, не полишивши й сліду. Але ні, слід залишився: оця дивогідна пам'ять про ту дівчинку, а зрештою, і те, що і вона, і я стали стандартними людьми. Життя моє від того не збагатилося, тобто я не став "краще жити", хоч і розумію високий смисл теорії *sancta simplicitas* — одне діло теорія, а інше життя.

4

Отже я покинув школу і влаштувався кочегаром в одному із високих будинків, кочегарка й отоплювала його. Саме тоді я зійшовся ближче з Аллоччиним братом Артуром і його калікою-приятелем Славком. Перестрів їх якось на вулиці, і Артур оповів, що в школі мій учинок викликав немало суперечок, що вони із Славком цілком на моєму боці й вітають мій героїзм, що Соф'я Вольфовна казиться і ще з більшою ярістю доказує учням, що російська література "самая лучшая, самая развита, самая богатая, самая неподражаемая в мире", а "русский народ самый выдающийся в мире" і так далі. "Якіє типіческіє черти русского народа?" — питала вона в кожного учня, і всі мали відповідати: "Русским присуще смелость, честность, героизм, доброта, ум, любовь к труду, патриотизм, верность долгу",— ну, і скільки ще хто зможе придумати виключно позитивних рис. Славко при цьому заразливо реготав, звішуючись на костурах, а Артур саркастично всміхався.

Вчителька ж української літератури, теж Соф'я, але Іванівна, кожному учневі задавала інше запитання:

— Під впливом якої літератури розвивалася творчість Шевченка (Франка, Лесі Українки, Грабовського, Панаса Мирного і так далі)?

На це учні неодмінно мали казати готову формулу:

— Творчість Шевченка (Франка, Лесі Українки і т. д.) розвивалася під впливом великої російської літератури,— і при тому робити ягнячі очі.

Славко й на це реготав, аж головою поводив, звішуючись на костурах.

Новини були не тільки такі. Соф'я Вольфовна (і ми її називали, як і Соф'ю Іванівну, Сопля Вольфовна), чи директор, чи хтось інший, може, молодцюватий Білик, що був у школі парторгом, на мене в КГБ все-таки донесли, бо приходив звідти страшенно мордатий чоловіча-нишпорка, і цей нишпорка в директоровому кабінеті розпитував про мене учнів, зокрема Аллочку і Артура,— їм стало відомо, що з Аллочкою я трохи дружив. Мордатий розпитував, чи не говорив я ще чогось "анти" — хто що там наляпав, Бог знає, але Артур сказав, що нічого від мене "анти" не чув, а що взагалі, я дуже високої думки про "партію і правительство", а особливо про космонавтів.

— Та ти що? — здивувався я.

— Ну да, я люблю хохми,— сказав Артур, а його приятель аж заливався від сміху, звіщуючись на костурах.

— Про "партію і правительство" подумав, що я заливаю,— мовив Артур,— а про космонавтів повірив.

По тому Артур дав мордатову клятву, що нікому про цю розмову не розказуватиме, тож був відпущений з миром.

— Тобою, бач, поважні дяді зацікавилися,— підморгнув Артур.

— А що Аллочка?

— В Аллочки сам спитай. Вона свято виконує обіцянку про розмову з дядями — нікому ні слова! Серйозна дівчина!

Оте "серйозна дівчина" було сказане із глумом. Я теж запримітив: вона надто серйозна, аж прагматично, запрограмовано серйозна, із тих, котрі від засвоєних догм буття не відступають. Зрештою, мені таки довелося з нею зустрітися, і цього разу випадково,— це була наша остання відверта розмова, як людей, котрих щось зв'язувало, по тому ми тільки віталися, а коли й перекидалися якимсь словом, то принагідним, поки не перестали робити й це.

— Правда, що ти покинув школу? — спитала вона, а добре ж це знала — ми вчилися в одній школі, хоч і не в одному класі, вона була на рік молодша.

— Правда,— сказав я.— Стало нудно.

— І що ти цим доказав?

— Доказав, що я людина, яка має право на власну думку.

— Вважаєш, що це треба доказувати?

— Звичайно,— мовив я.— Бо коли добра людина не доказуватиме, що вона добра, гріш ціна її доброті. Коли людина з принципами не доказує своїх принципів, тобто не дотримує їх, гріш їй ціна.

— А може, тим принципам і справді гріш ціна?

— Може,— відповів я.— Але вони мої!

— І через ті принципи, яким гріш ціна,— розсудливо мовила Аллочка,— ти псуєш собі життя, не бажаєш учитися, щоб здобути порядне місце в житті, аби пристойно жити, не зможеш і вступити — оце ціна твоїм принципам?

Так міг би сказати мені хтось розсудливо-дорослий, і я зрозумів би його логіку. Але коли таке говорить юна, миловидна особа, якій поки що належить бути піднесеною, романтичною, поетичною, може, й трохи безрозсудною й нерозважливою,— це вже в людині якийсь гандж, подумав тоді я. Отож ми трохи постояли, трохи щось одне одному казали; звісно, Аллочка й не заікнула-ся, про що там її допитував один із слуг диявола з Миколаївської і що він хотів у неї про мене довідатися,— глянули одне на одного, як гідні жалю: вона жаліла, чи, власне, засуджувала мене за те, що я переходив у стан безпутніх, тих, які нічого в житті добитися не можуть, отже не можуть бути претендентами на її серце й руку, бо з того числа безпутні вилучаються категорично; я ж жалів її за повну відсутність у ній пориву, за старечу запрограмованість і надмірну

впевненість, що чинить вона єдино правильно і що правда в цьому світі тільки така, яка вимірюється її мірильцем.

— Шкода,— по-менторському зауважила Аллочка.— Взагалі, ти хороший хлопець, але став на криву дорогу. І твої батьки тобі нічого не кажуть?

— Мої батьки,— сказав не без уїло-сті,— як і я, вважають, що честь людська дорожча від тимчасової вигоди.

— Думаю, вони так не вважають,— мовила Аллочка— й пішла повз мене, ніби я був дерево чи камінь, на які й уваги звертати не варто.

Отже я влаштувався працювати кочегаром — саме розпочинався опалювальний сезон. Кочегарка була в довгому підвалі, в глибині якого через отвір навалено купу чорного вугілля. Це вугілля я мав підвозити тачкою, висипати біля печі, а тоді лопатою засилати у жерло, яке гоготіло й палало. Ще в моєму розпорядженні була довга коцюба, якою я підгортав, чи, власне, запихав далі запалене вугілля, щоб було куди кидати нове. Отож я цим ділом і займався, а коли після роботи сякався у хустку, на ній лишалася їдка, брудно-чорна маса. Спецівка й сорочка бували мокрі від поту, обличчя, націлюване вогнем, пашіло, і на щоках відчувалися неприємно гострі голки. Перші кілька тижнів я неймовірно втомлювався і єдиною розвагою для мене було те, що вряди-годи до мене в часи роботи завалювалися Артур із Славком — в перервах між завантаженням вугілля ми вели гарячі, запальні суперечки, чи, правильніше, балачки про все на світі. Найбільше при цьому дивував мене Славко, якого я досі мав за реготуна і Артурову тінь, а дружили вони через те, думав я, що Артур каліці співчував. Виявилося щось зовсім протилежне: Артур улягав Славкові значно більшою мірою, ніж той йому. По-перше, Славко в школі вже не учився, він був на першому курсі інституту іноземних мов, хоч різниця між нами була мінімальна, але він уже тим самим ніби ставав вище за нас — він студент, а ми школярі, хай я вже також не школяр. Славко багато читав і в свої сімнадцять брався за Гегеля, читав греків та римлян, дістав десь дореволюційне видання Спінози, в обласній бібліотеці знайшов книжку Дмитра Багалія "Сковорода — український мандрований філософ", захоплювався німецькою літературою і відкрив нам Борхерта, Ремарка, Бйолля і Дебліна, яких ми читали запоем, хоч Гегеля, Канта чи Спінозу утнути не могли.

— Як ти можеш це читати? — наївно питав я.

— Все просто,— казав Славко,— бо я не можу собі дозволити чогось не могли.

При цьому він поморгував оченятами за скельцями окулярів — окуляри почав носити тільки рік тому, і вони йому смішно личили. Його характер найліпше відбивала одна історія, яка сталася із ним у десятому класі. Учителем психології у них був великий оригінал, котрий ходив у костюмі в смужечку, із краваткою-метеликом, відверто вважав своїх учнів бовдурами і ставив усім без розбору самі трійки — при тому чинив це з таким зневажливим виглядом, ніби все йому остогидло: і учительювання, і власне дивацтво ставити усім трійки. Якось він викликав Славка, той порядно відповів, але дістав трійку. Тоді Славко голосно, на весь клас сказав:

— Я не хочу, щоб ви мені ставили трійку! Вчитель здригнувся і, розтуливши рота,

на всі очі видивився на Славка.

— Да? — спитав він. — Ви це серйозно, монсеньйор?

Клас загиготів на "монсеньйора", а Славко незворушно сказав:

— Абсолютно серйозно, я хочу п'ятірку.

— Дивно, — сказав учитель психології й покліпав очима. — І ви твердо впевнені, що знаєте на п'ять? П'ятірка — це дуже висока оцінка, я сам не впевнений, що знаю предмет на п'ять.

— Ви, може, й не знаєте, а я знаю, — спокійно відповів Славко, і клас завмер, бо це вже було зухвальство.

— Аж так, — покліпав очима вчитель і поправив краватку-метелика.

То був двобій двох кентаврів, як розповідав, сміючись, Славко. Вчитель ганяв його вздовж і впоперек, ставив каверзні питання, запитував про речі, яких не було в підручнику, але Славко рівно й спокійно на все відповідав. Нарешті піт зросив лоба вчителя, і він поставив супроти учня скаламучені очі:

— Звідки ви взяли, молодий чоловіче? Ви що, і раніше вчилися в цьому сонмищі остолопів і баранів?

Клас дружно гримнув реготом на цей безсумнівний учительський жарт.

— Я був тут завжди, Ефреме Соломоновичу, тільки ви мене не помічали.

— Гарзд, маєте своє п'ять! — сказав учитель. — Хто ще хоче п'ять?

Руку підняла їхня кругла відмінниця.

Вона відповіла на всі запитання, але тільки те, що було в підручнику. Вчитель слухав її, уже відверто нудьгуючи.

— У вас п'ятірки з усіх інших предметів? — кисло спитав він.

— Так, — сказала відмінниця.

— І ви хочете одержати медаль?

— Так, — сказала відмінниця.

— Гарзд, маєте своє п'ять. Хто ще?

Тоді виступило ще кілька з тих, що хотіли медаль, і також одержали свої п'ять. Решта змагатися з учителем не захотіла: їм досить було й трійки.

На перерві учитель сам підійшов до Славка, поправив краватку-метелика, обдивився його холодними сірими очима й сказав:

— Я радив би вам вступати на філософію.

— Боюся, що не втну високої мудрості марксизму-ленінізму, — відповів, скромно потупивши очі Славко, — явно з учителя іронізував.

— Думаєте? — глянув на нього уважніше вчитель і раптом сказав таке, що зруйнувало між ними неперехідну стіну, яка завжди відділяє учня від учителя:

— До речі, цієї високої мудрості не втямив і я також... Будьте обережні у висловах, молодий чоловіче, щиро вам раджу...

Цей учитель недовго пробув у їхній школі, невдовзі він зник, але Славко тільки про нього одного й говорив із симпатією.

— Дивно, — завершив він свою розповідь. — Мою іронію зрозумів. Ні, це була голова!

Артур оповів про свій конфлікт із учителькою — це була Сопля Іванівна, учителька української літератури. Вона розпоширю-валася про реакційність митців, що сповідували мистецтво для мистецтва. Артур устав і сказав:

— А по-моєму, мистецтво й повинне таке бути. Коли вони не славили суспільного ладу, в якому жили,— це й була їхня форма протесту. Бо ті, що його славлять,— запроданці!

Учителька, Сопля Іванівна, отетеріла:

— Хочеш сказати, що сучасні письменники, які славлять існуючий лад, запроданці?

— Я кажу про письменників нашого важкого минулого,— підступно, але назовні цілком невинно мовив Артур, а вчителька вкрилася густою барвою, навіть злякалася: виходило, що це вона назвала сучасних письменників, які славили існуючий лад, запроданцями.

Ми недаремно зійшлися: всі три воювали по-дитячому проти стандартності, хотіли виломитися з тієї маси бетону, яким заливали наші думки й почуття, тіла наші й мозки, хотіли зірвати ошийники, а разом із ним того мацака, що приклеївся до нас і напompовував чорною отрутою. Збиралися в кочегарці й вели розмови, від яких зів'яли б вуха в наших батьків та вчителів, ну, хоч би згадати отой прецікавий Славковий монолог, який він виголосив, сидячи на перекинутому ящику в сутіні, облитий кволим електричним світлом і відблисками вогню із печі; я тільки-но наповнив невиситиме жерло, а Артур кури́в, естетично випускаючи з рота дим, який вився над його головою гарними, кудлатими кільцями:

— Українці — це порода трипостасна,— сказав Славко.— Малороси, хохли і справжні українці. Малороси — це ті, що мову й культуру українську відкидають і зі шкури лізуть, щоб стати "руссссскими". Вони зневажають і ненавидять тих, котрі ще українською мовою говорять: селян, міський простолюд, хохлів, а особливо ненавидять українців справжніх, бо мають затамований комплекс вини за своє відступництво. Це викінчений тип ренегатів. Вони рекрутуються із міщан та напівінтелігентів, "напів" тому, що справжній інтелігент не допустить національного відступництва. Це тип безперспективний — гній землі. Другий тип поширені-ший — хохли. їхній головний Бог — пристосуванство й вигода, користь. Вигідно йому говорити українською, буде українською, вигідно турецькою — миттю перейде на турецьку, хоч її і не знає. В роботі не перерветься, але вміє створити видимість діяльності. Він — прислужник, хапач чинів, блюдолиз; вигідно йому покинути свою землю — покине, в армії він служить "сундуком", а коли вилазить у начальники, стає хамом (не доведи Боже, з мужика пана!). У нього немає ні святого, ні Божого, а тільки взяти й пристосуватися. Це порода невмируща, бо має силу до виживання, культивувати таких не потрібно, вони не гній землі, а її бур'ян, але вони духовно вироджені, через це також безперспективні. І нарешті — третій тип — справжній українець. Він великий трудівник і там, де він живе, земля розквітає квітами, садами, плодоносить, бо він як бджола трудиться від ранку до вечора. Він любить свою землю, а коли його насильно з неї викидають, робить садом землю чужу, тужачи за своєю, він ніколи не зрубає даремно дерева, не зірве без

потреби квітки, не забруднить джерела, річки чи криниці. Він може вмерти за рідний край, і це він створив оті тисячі пісень, співаючи які, розриває й лікує свою душу. Він здатний до праці без винагороди, а тільки задля радості душевної чи на благо загальне, він безкорисливий і байдужий до багатства, добрий, сентиментальний, але завзятий у своїх переконаннях та пристрастях, за які бореться з винятковою мужністю. Він не гній землі, а її сіль, її господар, оберігач і надія. Саме цей тип немилосердно винищувався малоросами, зайдами і їхніми холоуями — хохлами. Але він невмирущий, бо має дивовижну упертість і витривалість.

— А чи не може бути змішаних типів: трохи малороса, трохи хохла, а трохи справжнього? — спитав я.

— Може,— сказав переконливо Славко.— Життя неординарне, і його не легко розкласти на полички. В дитині малороса може прокинутися справжній українець, а в дитині справжнього — хохол чи малорос. Все змінне й переливне, одне вбирає, інше заперечує — бо це життя.

Ми сиділи в сутінку, гоготіло в грубі полум'я, кидаючи криваві відблиски на наші обличчя й стіни, пахло вугільним пилом, він тріщав у нас на зубах, а ми відчували себе сокровенно піднесеними, бо разом до чогось у цьому світі додумувалися, бо в нас грала молода кров, бо очі наші запалено світилися; ні, ми не хотіли бути ані роботами, ані коліщатками якоїсь машини чи системи, хотіли розширитися розумом й чуттями на цілий світ, хоча постійно відчували, що там, у кінці довгого сутерена,— то не купа вугілля, а чорний, тисячеокий спрут, який пильно дивиться на нас — уважно, підозріливо, нишпорячи, що цей спрут тільки дочасно спокійний, що він може щохвилини заворушитися й рушити на нас, схопить мацаками й жбурне, як трьох біблійних юнаків у гогітливу пащу печі, і це ще дуже проблематично, що ми там не згоримо, бо ті біблійні юнаки мали віру в свого Бога, а ми її тільки шукаємо, бо той Бог юнаків міг захистити, і вони це знали, а ми діти епохи насилля і зла, спрут обачливо поламав усіх богів і храми, де пробував їхній дух, і мав свою рацію: людей, у яких украдено Бога, легше гнути, чавити, нищити, вправляти, класти на прокрустові лежа, обрубувати те, що виросло понад встановлену міру, а потім сипко шептати їм у вуха, що вони найщасливіші, найбільш обласкані, що вони мусять бути безмірно вдячні за таку виявлену до них милість, бо немає кращих і гуманніших за них, нищителів. Бо мета нищителів ясна й принадна, бо заради тієї мети вони мусять радіти, коли їм перебивають ноги чи відрізають голову,— про це свідчить і велика наука діалектика, отож учіть цю науку й радісно крокуйте під звуки мідних горлянок і бадьорі ковтки барабанів: "Раз-два! Раз-два!"

Так бувало у ті часи, коли мене відвідували друзі, коли ж я залишався сам, мене брала стума. Тоді, наситивши жерло гоготливої печі, я виходив з підвалу й сідав на лавочку біля будинку. І мені в душу заходила осінь, багата, пишна, барвіста, будинок був неподалік кручі, що різко обривалася в глибоку долину, де в'юнилася тиха Кам'янка; з правої руки, де колись був базар, насадили дерев, дерева виднілися і з того

боку річки, і мені здавалося, що то найшли на землю дивовижні руді звірі. Вони були сумирні, навіть непорушні, коли на них дивитися, але тільки відведеш очі, як вони починають ворухитися, зміщатися, і тільки різко кинувши поглядом, можна було це помітити. Але чудо було не в тому. У якийсь дивний спосіб ті барвисті звірі проникали і в мене самого, і я думав тоді барвистими думками з присмаком смутку — думав, про марність свою у світі, бо що я можу в ньому, для чого й куди несе мене моя павутинка? Ще я мав у тих сидженнях інтерес романтичний, бо саме в цей час поверталася додому дівчина із таємничими і глибокими, як осінь, очима. Вдягалася вона часто в барвисту одягу, і мені здавалося, що то осінь, нагулявшись і засвітивши міріади листків, стомлено повертається додому на нічліг. Думка була поетично-дурна, зрештою, я сам був поетично-дурний, якийсь розм'яклий, розчулений, сентиментальний, а збоку виглядав не вельми привабливо: у робочій робі, з темним від порошу обличчям, з чорними руками й брудними черевиками. Мабуть, саме тому, що я так виглядав, дівчина, проходячи якось повз мене, розсміялася.

— Що такого смішного? — спитав я.

— Ти що, кочегар, що такий замазурений?

— Натуральний, — сказав я. — Дбаю, щоб по вашому домі текло тепло.

— Ой, як ти викрутасно говориш! Кочегари так не говорять.

— Бо я кочегар-інтелектуал, — мовив я.

— Хто? — глибочезні очі спинилися на мені, я аж захолов: були вони прекрасні.

— Це так називається моя професія, — сказав я. — Інтелектуал — це синонім слова "тачка". Не чула такого слова?

— Та начебто чула, — сказала дівчина. — Але не знала, що воно значить.

— А що значить люмпен-інтелігент? — спитав поважно я.

— Це щось із історії партії? — поморщила лобика дівчина, очевидно, інтелектуальний рівень у неї явно був невисокий.

— Швидше з історії безпартійних, — мовив я.

Вона звела брівки, глянула чудовими очима, розтулила уста й завмерла так на хвилю.

— А-а! — сказала вона. — Ти хохмиш?

— Ну да, — сказав я. — Як і всі кочегари-інтелектуали.

Вона пирхнула й пішла в парадне, а я знову відчув осінь, яка застукала мені в серце, як попіл Клааса...

Жахливо не хотілося йти до школи забирати документи, бо там я мав зустріти пісні фізіономії своїх учителів — жоден із них не був світлою особистістю, хоч деякі добросовісно виконували свої обов'язки. Але піти треба, бо я хотів продовжити навчання у вечірній школі, а школу таки закінчити. Хоч яка була та наука убога, маю на увазі гуманітарні предмети: дурна, схоластично-догматична, яка мала не так розвивати, як ідеологічно викривлювати наші мозки, я вчитися все-таки хотів та й був зовсім непоганим учнем, хоч учительки не любили мене за каверзні запитання та вільнодумство.

Підходив до школи з важким почуттям: ось вона, двоповерхова, з широкими вікнами, уже чужа мені — дихала тими вікнами нудьгою уроків (я навіть бачив через вікно нижнього поверху вчительку й дітей за партами — вчителька безгучно розтуляла й затуляла рота, а хтось із передньої парти дер руку). У дворі муштрував старшокласників молодцюватий Білик — хлопці намагалися ступати стройовим кроком, а Білик біля них підстрибував, як м'ячик, і репетував. Я не бажав зустрічатися з Біликом (Дундуком, як ми його прозивали), тож почекав, поки він віджене стрій у дальній куток двору, а тоді пройшов у чорний хід — парадний сьогодні зачинений. Коридори були порожні, і я безперешкодно дістався до кабінету директора.

— Все-таки надумав покинути школу? — спитав той офіційно.— Да, історія вийшла некрасива,— він почухмарив біля вуха ручкою.— Ото послухався б мене, вибачився б перед Соф'єю Вольфовной і дотяг би учбовий рік — скільки його залишилося! А тепер...— він махнув рукою, очевидно, хотів сказати, що після відвідання дядь із Миколаївської мені таки треба було зі школи піти, інакше мене з неї могли вигнати, чи що? Але він цього не сказав, а тільки зирнув на мене, ніби щось хотів вивідати, а може, навіть співчував, і знову махнув рукою.

— Перейдеш у вечірню? — спитав, ніби відчував переді мною якусь вину.

— Побачу,— відповів я ухильно, бо навіщо їм знати про мої плани.— На роботу я влаштувався.

— Не було ускладнень? — спитав тривожно директор.

— Та ні,— сказав я: знав, що має на увазі. Славко розповідав про злобну мстивість тих "дядь" із Миколаївської: вони не дають людині влаштуватися на роботу, а потім переслідують її як "тунейдця", що не бажає працювати. Але в мене такого не було, принаймні, ніхто з них зі мною поки що не розмовляв.

— Добре, йди, секретарка тобі документи видасть,— сказав директор.— Може, це ти правильно зробив, бо...

Знову не доказав, але небагато треба, щоб зрозуміти: бо інакше в школі не дали б мені спокою, і я раптом побачив, що цей сухий, суворий чоловік, якого ми всі боялися, по-своєму мені все-таки співчуває, але й він безсилий, бо і йому на шию вдягнуто нашійника, може, трохи з більшою пряжкою, як у мене чи в учительок, а може, на тій пряжці є і якийсь узорець. І так дивно було мені уявляти директора в ошийнику і з ланцюгом-мацаком спрута, що я не стримався і усміхнувся.— Яюсь воно буде,— сказав.

— Та вже ж, буде,— сказав директор й зануривсь у свої папери — оту тоненьку ниточку, яка так несподівано нас об'єднала, було обірвано.

Вийшов у коридор, при тому так нещасливо, що наскочив на Соф'ю Вольфовну — вона гнала своє громіздке тіло коридором. Зирнула на мене звисока і не без презирства, але з нею не привітався. Вона засопла, звела голову — її шию оперезував грубий ошийник,— мала масивне підгарло,— і погнала могутню тушу далі.

— Пока, сіячко темного, недоброго й дочасного! — прошепотів я їй услід, і вона ніби почула мій шепіт, хоч була задалеко: раптом спинилася, смикнулася, ніби хотіла повернутися, але, очевидно, передумала, бо знову пішла, ніби солдат, круто повернула

"левоє плечо вперьод", як скомандував би її чоловік, молодцюватий Григорій Якович Білик, і ніби в стіну увійшла, щоб навіки вийти з мого життя і навіки залишитись у ньому згустком тьми.

Думав про це, йдучи зі школи, навіки її покидаючи і не маючи до неї найменшого сентименту: жоден із учителів не залишив у мене ані краплини світла. Ті, що викладали технічні дисципліни, були ніби складені із чисел, формул, фізичних явищ, реакцій хімічних і фізичних, математичних сполук та понять — я колись навіть, жартуючи, намалював був, хоч малював кепсько, отак учительок математики, хімії та фізики. Учительку математики я склав із цифр, чотирикутників, трикутників, паралелепіпедів, зрізаних конусів, кубів, рівнянь і тому подібне; учительку фізики із електричних дротів, сполучених посудин, схем і латинських літер; учительку хімії з пробірок, хімічних формул і речовин; учительку анатомії, зоології і ботаніки з різних звірів, голів, лап, хвостів, гілок дерев, що були навішані на людський кістяк — зрештою, й місія їхня була нести нам не світло духу, а прагматичне знання. Духовне світло повинні б нам нести учителі літератури та історії, але вони мали на шиях особливо грубі ошийники і вчили нас не любові, а ненависті, не співчуття, а нетерпимості: боротьба, боротьба, кров, вороги, знищення, помилки, націоналісти; позитивний той, хто нищить, негативний, хто обороняється перед нищенням; класове, партійне; абстрактний гуманізм — це погано, класовий гуманізм — це так, це, зрештою, те, що нам корисне, байдуже що при цьому чиниться: переможець славиться, переможений ганиться,— ось і все коло їхніх смислових понять.

Я озирнувся. Білик все ще ганяв старшокласників. Активний, завзятий, крикливий. "Левое плечо, шагом арш! — Правое плечо, прямо, шагом арш! — Налево! — Направо! — Кругом! — Арш!"

Я тікав од тієї школи, вряди-годи озираючись, ніби за мною гналися всі ті вчительки й учителі: складені із конусів, трикутників, паралелепіпедів, у цифрах, із формулами в голові, з дротів, магнітів, схем, із звіриних частин тіла, із плазунів, птахів, риб, комах, інфузорій-туфельок,— я бачив Мідного Вершника, який мчав на мене, щоб розтоптати мізерного й малого на сірому лиці хідника, тягнув він за собою величезну примару на глиняних ногах, що формою своєю нагадувала обрис найбільшої в світі країни, одна губа тієї примари була біля землі, а друга біля неба — вся вона залита кров'ю, бо так її звикли малювати на карті, шумували на ній червоні ріки і ворушилася земля від загнаних у неї мільйонів гнаних, мучених, убитих, розтоптаних, заморених голодом і каторжною працею. Я тікав від тієї школи, повен жаху й засліплений, осліплений по-справжньому, оглушений, бо мені вже уявлялося, що це не школа, а могутній хор, поставлені на лавки співаки, які горлають: "Широка страна моя родная, много в ней полей, лесов и рек, я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек",— це був якийсь дивний спалах містичного озаріння, який мене вразив і потряс, бо здалося, що я божеволію,— ось яку лавину збудив і зірвав отой малий камінець, моє нерозважливе слово, коли я несподівано навіть для самого себе засумнівався раптом у вибраності російського народу і його літератури та й вивів

елементарний " резон, що не буває гірших і кращих літератур, а тільки бідніші й багатші, багатий же зовсім не те саме, що добрий. І мені стало страшно, як мало треба, щоб стати ізгоем, щоб вибитись із нормальної течії — марна річ пливти проти неї, коли вона стрімка й немилосердно несе тебе як тріску.

6

Увечері я заступав на зміну і біля входу до кочегарки перестрів дівчину, з якою вступив у балачку минулого разу.

— Привіт, кочегар-інтелектуал,— сказала вона.

— Запам'ятала те слово? — здивувався я.

— Яке —кочегар? — спитала дівчина.

— Ні, інтелектуал.

— Думаєш, я дурочка? — засміялася вона.

— По-моєму, воно важко тобі давалося. До речі, як тебе звуть?

— Лариса. А тебе?

Я сказав. Так ми й познайомилися й потеревенили по дурницях.

— Слухай, а можна я подивлюся кочегарку? — спитала вона.

Дівчина була смілива.

— Можна,— сказав я,— коли не боїшся кочегара-інтелектуала.

— Хіба тебе можна боятися? — здивувалася Лариса.

— Людину, яка подобає на чорта? — спитав я.— Ні, ти смілива дівчина.

— Ти хоч і схожий на чорта, але тебе не боюсь,— сказала трохи простолінійно Лариса.—До речі, й чорт не такий страшний, як його малюють.

Гумор був середнього сорту, але я вирішив бути великодушний.

— Воістину,— сказав.— Приходь, вгощу тебе чашечкою смоли.

Вона пирхнула й подефілювала в своє парадне, виразно покручуючи своїми принадностями, а я кинувсь у кочегарку, бо вже запізнювався на зміну.

Вона прийшла в той-таки вечір, ще не було темно.

— О, в тебе тут класно,— сказала.— Де можна сісти?

Я показав на ящика, на якому любив проголошувати свої монологи Славко, ящик принаймні був застелений газетою.

— Слухай, справді возиш ту тачку? — спитала вона.

— Вожу,— засміявся я.

— І вергаєш отією здоровенною лопатою?

— Ну да! — сказав я.

— І це ти такий сильний?

— Я ж сказав, що мене треба боятися. Ось візьму тебе зараз з'їм, а кісточки кину у вогонь,— я жартома загарчав і наставив розчепірені пальці.

Ларисин сміх якось по-особливому роз-лунював у чорних моїх теренах.

— Слухай, а що, як я запрошу сюди свою компашку? Погуляємо, потанцюємо, подуріємо. Притягнемо програвач а.

— Тут нема розетки,— сказав я.

— Хм, це зле! — вона на мент задумалася. — Нє, в тебе тут інтересно. Знаєш, терпіть не можу нудного. Вдома — нудно, по телевізору — нудота, в технікумі — кошмар! І всі люди нудні, не вважаєш? А я люблю, щоб весело було. Слухай, а що як ми тут у тебе зробимо пекло?

— Як це пекло? — спитав я ошелешений.

— Вогонь тут є. Роздягнемоя, обмажемоя вугіллям і подуріємо.

— Любиш дуріти?

— Ну да! Притягнемо магнітофон, не бійся — на батарейках. Тільки щоб і ти з нами дурів, хочеш?

— Не знаю, чи зумію, — сказав я. — По суті, я теж нудний.

— Не нудний, — мовила переконано Лариса. — В тебе язичок як бритва.

— Приходь краще, коли тут будуть мої друзі.

— Філософствують? — обережно спитала Лариса.

— Очевидно. А це зле?

— О тама міа! — звела молитовно руки Лариса й закотила свої прегарні очі, ставши схожою на одну із мадон. — Ненавиджу розумних, ненавиджу філософствувань, люблю дурних і щоб дуріти. Терпіти не можу розумне, нудне, правильне й порадошнє! Хочу бути чортицею, обмазаною вугіллям, і танцювати бугі-вугі! А з тебе вийшов би такий славний чортик! Можна, я приведу свою компашку?

— А без компашки? — спитав я, милуючись нею — вона грала, як акторка, а може, мені так здавалося.

— Без компашки не можна, — зітхнула вона. — Бо коли ми будемо тільки вдвох, скоро приставати до мене почнеш. Ненавиджу, коли до мене пристають.

— А коли не буду до тебе приставати?

— Тоді буде ще нудніше, — сказала Лариса й звелася із ящика. — Подумай, два дні на роздуми. Адью!

— Чого так швидко? — спитав я.

— Щоб стало не нудно, — підморгнула вона й пішла...

Я приносив на роботу з собою будильника — це щоб спокійно поспати між загрузкою печі. Закидав вугілля, лягав спати, будильник мене будив, і я знову загрузав. Тоді вдруге лягав спати. І от під час одного із таких коротких засинань мені приснився чи сон, чи видіння: мій сутерен наповнився голими, обмазаними вугіллям тілами, всі поприв'язували собі хвости до сидниці, а до голови ріжки; дехто зробив навпаки: хвіст до голови, а ріжки до сидниці; двоє із компашки рвали струни гітари і хрипко щось горлали, різнобійно до цього ревла музика з магнітофону, всі виладнувались у стрій, власне, у дві шереди: дівчата в одній, а хлопці в другій навпроти, вискнули одночасно й почали вигинатися й корчитися, смикатися, наступати одне на одного, вигинаючи передки, а тоді відскакувати, переходячи до іншого партнера і так далі, а я блукав поміж них у фраківі, сніжно-білій сорочці і з білим краватом-метеликом, у лискучих, лакованих туфлях, я — музи-кант-маестро чи офіціант, чи як Джордж Байрон із нудьгою на обличчі і з відчуттям своєї переваги над цими

первісними людьми. А первісні люди наскакували на мене, шарпали мій фрак, верещали й відскакували, і в їхніх пазурях лишалися смужки вирваної із фраків тканини. Я почав відбиватися від цих наскоків, і мій байронічний настрій пропав, а натомість почав з'являтися страх — вони оточили мене навсібіч, вигиналися й смикалися, закочуючи очі на цілком ідіотичних обличчях, ніби я потрапив до божевільні. І їм не було, здавалося, до мене ніякого діла, а насправді чи один, чи друга блискавично підскакували до мене, хапали лазурями за одягу й чути було тріск, з яким вона рвалася. На мені вже матилялися жалюгідні рештки фраків, і я кинувся, щоб пробитися через цю масу й вирватися на волю, але всюди натикався на чорні тіла, які, сміючись, штовхали мене на старе місце.

— Бацай! Бацай! — кричали чорти, і вже не було ані клаптика фраків, весь він подертий на вузькі, довгі стрічки, валялися ці стрічки на підлозі, наче хвости, по них тупали брудні босі ноги, і ці стрічки звивалися, немов потовчені вужі; в догоду чортам і я почав перебирати ногами, бо подумав, що, може, так вони дадуть мені спокій, але вони вже рвали білу сорочку і штани — один схопив мене за ногу і здер туфля, і туфель почав літати над головами, як волейбольний м'яч, а вони радісно загорлали, бо знайшли нову розривку, і я використав цей момент і кинувся до виходу, щоб утекти, поки ще була подоба одягу, і я знову опинився в середині кола і знову засовав ногами, імітуючи танець — на мені вже не було сорочки, а замість штанів висіло шмаття, за якийсь час і того шмаття не стало, і я стояв серед чорних, брудних білих і непорочних в непорочному костюмі Адама, а довкола мене вигиналися, смикалися, здригалися, виставляли передки особи чоловічої статі, ритуально підходили до мене й обсипали вугіллям, радісно при цьому покрикуючи чи верещачи. І я вже не був серед них непорочний, а майже такий, як вони, хіба без хвоста та ріжок, але хтось схопив мене за волосся, пригнув, і я почув, як мені в кібчик вкручується, ніби гвинт, хвіст; навіть відчув, що можу тим хвостом махати, і тим хвостом радісно махнув, а в голову мені вгвинчували сталеві ріжки, і від того мій розум почав пригасати, як вогонь, і з нього, як із сонця, почали вибухати протуберанці, я розтулив пащеку й радісно, безумно загорлав, підстрибнув на місці й почав, вигинаючись труситися і смикатися.

— Він наш, він наш! — загукала компашка; в сутерені почали мигати лискавки, перед очима спалахували і на мить завмирили страшні перекошені фізіономії з роздертими ротами, із скарлюченими носами й вибалушеними очима, із наставленими розчепіренними пальцями і з рогатими головами.

— Він наш! Він наш! — горлали ті роти, і я зареготав божевільно, бо відчув скажену радість од того, що я не свій уже, і не Джордж Байрон, і в мене немає спліну чи стуми, що я вже не відчуваю інтелектуальної зверхності над цими упослідженими, що можу забути про світ і його жахливі реальності, що мені не треба ні над чим ламати собі голови, бо я вже навіки їхній, бо мені начхати на те, що буде зі світом і зі мною завтра.

— Виберемо йому чортицю! — загорлали навколо мене.

— Я його чортиця! — сказав знайомий голос, і до мене вихилясом пішла гола, чорна, вигинлива істота із лискучими персами, із хвостом на голові і з величезними

іскристими очима, із рубіново нафарбованими повними любасними вустами — це могла бути тільки Лариса, і це й справді була вона. Підійшла до мене, обвила шию, притислась усім тілом, і я відчув, як мені до вуст присмоктав-вампір, і що моє тіло починає перемішуватися, як тісто, із тілом її, що я пропадаю в ньому, а вона пропадає в мені, а може, це нас жбурнули на підлогу й розмішують ногами, і тіла наші стають розквашеним місивом, а в голові продовжують вибухати протуберанці, і все це твориться під хрипкий, натужний, надірваний стогін гітар та під крики й вискоти, й радісне мекання й ляпання у долоні інших чортів.

7

Я помітив одну дивовижну річ: нашу долю зчаста визначаємо не ми самі, а ті жінки, з якими себе зв'язуємо, хоч вважаємо, що вони слабка стать, а ми нібито сильна. Отже голубий спрут, про якого я казав вище,— це і є жіноча стать, яку ми хочемо осягти і яка, зрештою, осягає нас. Коли б я дуже любив Аллочку, то неодмінно б до неї пристосовувався і став би приблизно таким чоловіком і творив би таку родину, як вона уявляла, бо головний творець родини — жінка, чоловікові лише дозволяється уявляти себе її головою. Жінка ж погоджується номінально це визнавати, аби не дратувати чоловічої самолюбності,— це річ таки небезпечна. Знову-таки, коли б я ближче зійшовся з Ларисою, думалося тоді мені, то змушений був би увійти в її компаньйонку і відбулося б щось таке, як у цьому моєму сні чи візії, що її оповів вище. Зрештою, Лариса з її потягами й уподобаннями, думав я, бо згодом переконався, що вона зовсім не та, за кого себе вдає, не дуже оригінальна і хоч як негативно не ставилася до філософії та філософствувань, а таки сповідувала певну філософську доктрину, як і Аллочка, тільки іншу, правда, зовсім того не усвідомлюючи. Цю доктрину я називаю карпедіємізмом, від латинського *carpe diem* — зривай день, або ж лови момент, її чудово виклав у своїй байці "Коник-стрибунець" Леонід Глібов. Зрештою, будь-яка система людської поведінки — відбиття певної, давно відомої людям доктрини, бо я вважаю, що психологічно людина в часі не змінюється, вона лише вдягає на себе костюма нового часу, свого. Отже історична змінність людини — це зміна костюму в той час, як тіло залишається те ж таки. Чим психологічно різниться вояк, інквізитор, митець, правитель, священник, учений, робітник і їм подібні старого часу від таких же у часі новому? Лише одежею, тобто змінним антуражем. Наша ж дружба, спілкування, поєднання (чи ворожнеча, неприйняття) з іншими людьми — це акт випробування, особливо, коли сходишся із жінками,— проходження, так би мовити, через чистилище, хоч це, може, й не зовсім точно. Саме тому наступної зміни, коли Лариса підійшла до мене (сидів, як завжди на лавочці й дивився на осінні краєвиди), я твердо відмовився пустити компаньйонку у підвал, щоб спільно подуріти.

— Приходь до мене сама,— сказав.

— Філософствувати? — з жахом спитала Лариса.

— Бачиш,— по-менторському мовив мій голос.— Я пішов зі школи, бо з мене хотіли зробити дурня. Тож, по-моєму, дозволяти ро-

бити із себе дурня куди нудніше, ніж бути ним натурально.

Лариса струснула головою.

— Нічого не втямила. Хохмиш?

— Звичайно,— мовив я, дивлячись на чудові осінні краєвиди.— Ліпше про свою глупість не знати, ніж дозволяти, щоб хтось робив із тебе ідіота.

— А по-моєму, ти нудик,— сказала Лариса.— Жаль. Такий чудовий вийшов би з тебе чортик. Як побачила тебе, відразу подумала: який славний, замурзайий чортик... А ти нудик, а не чортик.

— Кочегар-інтелектуал,— мовив я.

— Фу! — видихла Лариса.— Ліпше б ти до мене приставав... Може, подумаєш? Дати тобі ще два дні? В тебе там класно — справжнє пекло! Ми б славно побацали!

— Ні! — сказав я.— Кожен творить своє пекло. А моє пекло — мудрість світова, а не безум.

— Нудість світова,— сказала Лариса.

— Ну да,— сказав я.— Це ж так оригінально!

— Ти чудик? — спитала Лариса, по-моєму вона вже трохи сердилася.

— Поки що. Не хочу бути стандартною людиною!

— А ми що, хочемо? — обурено сказала Лариса.

— І ви не хочете. Але вам світ здається неприступно розумний, а через те й нудний, а для мене він неприступно дурний і через це також нудний. Вловила різницю?

— Високо про себе думаєш,— сказала Лариса.— А по-моєму, ти старий. Старий і нудний. Адью!

Отак розсердилася й пішла, я ж полегшено зітхнув: мені анітрохи не хотілося впускати у свій підвал жодної компашки. Зовсім не хотілося ставати чортом, хоч я й тужив за прегарними очима цієї милої чортиці. Але її прегарні очі — це пастка, а потрапляти в будь-які пастки я поки що не бажав. Ліпше хай прийдуть до мене Артур із Славком, і ми славно потеревенимо.

До речі тут розказати, як вони познайомилися. Було то на міських шахових змаганнях, вони опинилися за однією дошкою. Розіграли початок, а тоді Славко сильно задумався над черговим ходом.

— Слухай,— сказав раптом, пересунувши фігуру.— А ти знаєш, хто ти такий?

— По-моєму, знаю,— сказав Артур.— Той, що хоче виграти в тебе.

І зробив хід.

— М-да! — сказав Славко і задумався.

— А чого ти хочеш досягти в житті? — спитав і зробив хід.

— Хочу стати генерал-майором запасу,— сказав Артур і пересунув фігуру.

— Чому запасу? — спокійно спитав Славко, смокчучи пальця.

— Щоб не бути справжнім генерал-майором.

— Гм,— мовив Славко і зробив хід.— А чому не хочеш ним бути?

— Щоб не вбивати дикої качки на полюванні,— буденно мовив, пересуваючи коня, Артур.

Славко забув про шахи й подивився на Артура сивими очима.

— А що таке тоді полювання? — спитав він.

— Це коли вбиваєш ти, щоб не вбивали тебе.

— Отже робимо висновок,— сказав Славко.— Той, що вбиває іншого, стріляє не в іншого, а в самого себе. Правильно я зрозумів твій софізм?

— Ну да,— сказав Артур, беручи у Славка пішака.

— А коли ти не хочеш убивати качки, то не хочеш убивати й себе. Правильно?

— Абсолютно! — сказав Артур.

— Пропоную нічию,— мовив Славко й додав, по-змовницькому підморгуючи.— І не вбиватимемо качки.

Вони встали, потисли одне одному руки, змішали шахи і стали друзями. Принаймні так мені оповідали, коли не брехали, в чому я також мав підозру. Неясним у цій історії лишилося одне: при чому тут дика качка?

І ось вони сидять у мене в кочегарці, двоє софістів і розумників, Славко — на ящику, де він проголошує монологи, а Артур на розхитаному ослінці, який дико рипить, коли хлопець рухається.

— Ми живемо у світі абсурду,— почав свій другий монолог Славко,— де все в чудернацький спосіб перекинуто з ніг на голову. В людей забрано елементарну свободу, вони ніби кролики, запхнуті в клітки, а їм кажуть, що вони найвільніші у світі, адже їм дають волю дихати крізь ґратки. Кролик у клітці справді вільно дихає, але що з того, коли він з неї вийти не може? Нас на кожному кроці учать ненависті, підозріливості, учать нас марширувати, стріляти, день у день славлять проминулу війну, а кажуть, що ми най-гуманніше суспільство. Тобто ми вільні через те, що в нас немає жодної свободи, а гуманісти через те, що в нас ніякого нема гуманізму. Тому й заперечуємо так званий абстрактний гуманізм, а вигадали гуманізм класовий: добре те, що корисне й підхлібне нам, а лихе те, що тим, котрі нами керують, некорисне і не підхлібне. Ми проголошуємо свободу совісті, щоб руйнувати храми і переслідувати тих, хто хрестить дітей і вінчається в церкві, до речі, сама церква, яку нищать, подає, куди належить, відповідні списки.

Ми проголосили свободу мітингів і демонстрацій, але тільки на ті, на які зганяють, а не на які люди йдуть своєю волею. Проголошуємо рівність і дружбу народів, але тільки для того, щоб вони зникали й розчинялися в "рус-ском море"; і вони, щасливі, зникають і розчиняються. Кажемо про свободу праці, а коли людина не хоче працювати, садимо її в тюрму за неробство. Оце і є абсурд і ім'я йому — діалектика. Геніальний у своїй простоті й нелюдськості винахід. Заперечення заперечень і інша казуїстика. В результаті всі — як трава, яку косять на газонах косил-кою. Тільки підросте, тільки викине суцвіття, і уже — джиг, джиг, і летять голови трави, а лишаються прикорні, які струнко вилаш-тувані, щасливо зелені, але абсолютно нездатні витворити насіння. Безглуздя у нас називається вищою мудрістю, зрештою, це придумали ще християни; найвища мудрість — у глупоті. Заперечуючи Бога, створюємо десятки тисяч ідолів, недавно двої-постасних: людини лисої і людини зарослої волоссям, а через це і з низьким лобом. Уявляєте, як це здорово придумано: один із

низьким, а другий із високим лобом, коли лисину вважати за лоб. Тепер ми зарослого волоссям і з низьким лобом викинули на смітники, а лисого залишили, бо легше доказати, що в лисого високий лоб, ніж у зарослого волоссям, отже в того лобатого й мудрості багато. Оце також абсурд, тобто маємо абсолютний розум, зведений до цілком безглузлого. Абсурд цей, як вода в порах землі, але ніхто не думає, що вода ця отруйна. А все тому, що, мріючи про світле майбутнє, ми проливаємо море крові й підживлюємо землю трупами. Це теж абсурд, а щоб він був доступніший до розуміння з дня у день товчемо в голови науку безглуздя, щоб людина повірила — вона вищий вияв розуму. Грається велика комедія, жіхлива комедія, трагічніша за будь-яку трагедію, бо в основі її єдина істина — абсурд. І поступово ми з ним звикаємося, ідолам вклоняємося, відчуваємо радість і щастя, що ми прикорні, зелені й виструнчені, й ідемо святковими колонами по начиненій трупами землі — б'ють барабани і гримлять фанфари і стоїть квадратна постать на трибуні в квадратному капелюсі з чотирикутним обличчям, яка вигукує лозунги, дивлячись на юрбу по-диявольському щасливими очима, а юрба щасливо відповідає і захоплено цвіте усмішками. Проповідь закінчено. Амінь!

Тільки закінчив свою "проповідь" Славко, як постукали в двері. Я до себе нікого не чекав, тому ми насторожилися. Але то була все та ж Лариса.

— Хочу послухати твоїх нудиків,— заявила вона.— Оце вони і є?

— А хто ви така? — поставив на Ларису очі Артур, він був саме в тому періоді, коли закохувався в кожну, яку бачив.

— Ти їм не сказав? — глянула на мене дівчина.— Я його подружка.

— І-і-і! — затягли в два голоси Славко з Артуром. Моє лице було вкрите натуральним шаром вугілля, і це вугілля, як і те, що в печі, запалало.

— По-моєму, він дуже потайна людина,— сказав Артур.— Ні, ви тільки подивіться, в нього є подружка, а він нам ні слова!

— Де мені сісти? — спитала Лариса, і я змушений був шукати нового ящика, а що був він дуже брудний, то помив його під краном. Артур тим часом підхопився і запропонував дамі свого ослін ця, але коли вона на нього сіла, ослінець зарипів і заплакав — Лариса злякано підхопилася. Тоді Славко вирішив запропонувати їй своє місце, в той час, як Артур задоволено квоктав після пригоди із ослінцем — він, часом, не завжди бував делікатний. Лариса замахала руками, злякавшись, що потурбувала каліку, і сказала, може, не зовсім гречно:

— Ні-ні! Ти ще більший бідолашка, як цей! — показала на Артура.

— Мене звуть Артур! — мовив той з усією галантністю, на яку був здатний.—Але чого це я бідолашка?

— По-моєму, це видно,— засоромилася Лариса, але мені здалося, що вона й не засоромилася, а зіграла роль засоромленої.

Тепер реготав Славко. Стояв, звисившись на костурах і по-дитячому заливисто сміявся. Я пер ящика, щоб припинити цю комедію, але вугілля в мене на лиці далі палало, як і те, що в печі.

— Вона артистка,— сказав я.— Працює в ляльковому театрі.

— На комедійних чи трагедійних ролях? — спитав Артур, з'їдаючи Ларису поглядом; я навіть ревність відчув — надто вже він розбивався.

— А хіба є різниця? — спитала наївно Лариса, сідаючи на простелену свіжу газету, що її читав тут мій попередник.

— Де ти зловив таку екзотичну пташку? — спитав Артур.

— В акваріумі,— сказав я.— Вдавала із себе рибку-людоджерку.

— Вона топилася, а ти її врятував? — романтично і, звісно, роблено вигукнув Артур.

— Здається, навпаки,— мовив я.— Чи не так, подружко?

Лариса сиділа, розсвітивши щасливу, звісно, роблену всмішку.

— Дивно,— сказала вона.— Ви такі веселі хлопці, а він розписував, що ви жахливі нудики.

— Але ми і справді жахливі нудики! — вигукнув Славко.

— Не,— захитала рішуче головою Лариса.— Я зроблю із вас справжніх чортів. Правда, мій милий чортику? — звернулася вона до мене, а що я мовчав, сакраментально додала.— Він мені сказав, що ви тут філософствуете, а я терпіть не можу філософій...

У моїх друзів витяглися фізіономії і вони значуще поміж себе переглянулися. Вугілля на моєму обличчі догоряло.

— Я ж вам казав, що вона артистка,— мовив.

— З погорілого театру,— сказала Лариса і раптом дзвінко розреготалася, а на видовжених фізіономіях моїх друзяк почали блукати несміливі, недовірливі і якісь дуже вже бліді посмішки: Лариса вражала їх (як і мене, до речі) своїм простацтвом, але не менше дивувала й розумом своїм, ніби недбало прихованим за тим простацтвом.

— Приймаєте мене у свою компаньйонку? — спитала вона.

— Я — за — мовив Артур.— Тільки в моїх ідеалах було стати ангелом, а не чортом.

— Я проти,— відверто сказав Славко.— В товаристві, де з'являється жінка, всі навіть розумні й поважні люди починають корчити із себе ідіотів. Окрім того, ми всі в неї закохаємося і станемо не друзями, а ворогами.

— Нічого подібного,— сказала Лариса.— Я його подружка,— вона тицьнула в мене пальцем і знову-таки по-простацькому,— а вам зась!

Мені здавалося, що все вугілля в мене на обличчі згоріло, але нічого подібного: я вже палав, як вогненний стовп.

— Голоси розділилися,— сказав Артур.— Слово за кочегаром-інтелектуалом.

Я розгубився. Кажучи чесно, я поділяв точку зору Славкову. Коли вона залишиться з нами, все зійде на хіхи і хахи, і ми, чого доброго, і справді тут почнемо танцювати бугі-вугі, навіть каліка Славко. З другого боку, вголос сказати цього я не міг. Не міг, аж язика мені заціплювало.

— За! — мовив я.— Але за однієї умови: хай вона відмовиться від наміру робити з нас чортів.

Лариса якийсь мент витримувала паузу.

— Згодна,— сказала вона.— Зрештою, для чого мені з вас робити чортів, коли ви

ними є.— Вона замріяно всміхнулася, заплющила чудові очі, а тоді розплющила.— Тут у вас класно! Справжнє пекло! Чуєте, як вогонь гуготить?

Ми прислухалися. Вогонь у печі і справді гуготів. Сердито, натхненно, задоволено. Вогонь для біблійних юнаків.

8

У вільний від роботи час я любив блукати самотою вулицями, бо хоч Лариса й оголосила, що вона моя подружка, насправді ми були просто знайомі, причому на початковій стадії. Я проходив повз незугарний будинок сучасної побудови з рекламою: "Купуйте натуральну каву!" — горіли літери, горіла чашка із струменем пари над нею, горіла побіч зелена пальма, як нагад про екзотичні краї, де та кава росте; інколи щось у рекламі псувалося і горіла вона частково, наприклад, без пальми, чи без чашки, чи без кількох літер; я йшов хідниками, вдивляючись у лиця, що напливали на мене, як спалахи тієї-таки реклами — обличчя, які я колись бачив і такі, які побачу тільки раз. Вулицею повз трамвай і там теж було повно облич; трамвай був старий, можливо, й довоєнний, бо тремтів, деренчав, а на повороті роздирливо вищав. Хідники вимощено камінням, і між нього росла майже розтоптана трава, яка все одно росла,— я любив ці вулиці, які ввечері блідо освітлювалися ліхтарями, мені було смутно-самотньо, але той смуток здавався прекрасний; я любив, як палали, освітлені тим блідим світлом, дерева, і, коли наступав на леглого листка, мені здавалося, що той зойкав під підошвою. Хотілося самоти, а коли зустрічалися знайомі, я тільки на хвильку зупинявся, але ніколи до них не доєднувався,—мене вабило йти і йти, занурюючись у прохолодні хвилі, а .коли ставало нестерпно між самоти, я звертав на Михайлівську, де гуляла молодь,— місце, де можна загадково презиратися з дівчатами і де вважалося цілком пристойним просто підійти до дівчат (а вони самотою не ходили) і почати баяндраси, хоч це були й незнайомі дівчата. Знайомства тут зав'язувалися елементарно і без особливих церемоній, так само, як і на танцмайданчику чи на центральній алеї парку. Але я і в гадці не мав зав'язувати знайомств, мені складало особливе задоволення пливти між людей, бо це була, здебільшого, сама молодь, побачити й таємно вразитися якимсь чудовим личком, мимохідь зустрітися з палкими очима, спалахнути на мить і відчутти, що так само спалахує власниця тих очей і попливти далі — в простій лексиці це називається "стріляти". Одну із тих дівчат я по-особливому виділяв. Вона гуляла вечорами із батьками: батько із інтелігентним тонким обличчям, в окулярах, мати ще й тепер гарна, але вже огрядна, а між них, як між двох левів, ступало справдешне диво, чорняве, кучеряве, спокійне тим загадковим дівочим спокоєм, який незвідь-чому хвилює. Ми обов'язково зустрічалися очима і тримали погляди зіткненими довше, ніж годилося, а коли розходилися, я відчував жаль. Коли ж знову здибувалися, спалахувала радість, хоч я чудово знав, що з цією дівчиною ніколи не познайомлюся і ніколи до неї не забалакаю, бо нам судилося з нею тільки отак освітити одне одного на короткий час, щоб потім розлетітися й навіки розчинитись у тому часі. Так воно, зрештою, і сталося, згодом, коли я виїхав до Києва, вже ніколи не зустрічав її на вулицях рідного міста в час приїздів, бо вона, можливо, також подалася кудись у світ, але її чудовий образ

навіки відбивсь у моїй пам'яті, очевидно, для того, щоб вряди-годи освітлювати будень, який так просто й нещадно з'їдає все добре, піднесене й поетичне в нас, убиває відчуття казки, а людина без відчуття казки не є людиною; вона ж потрібна й тим, хто має сумну долю перетворитись у стандартну людину, як в неї перетворився і я...

Йшов по Молочанівській вулиці, перейшов на Пушкінську, а тоді бульваром подався до парку, потім — до танцмайданчика, біля якого зупинився й довго дивився на нуртуючий гурт — усі ці хлопці й дівчата витяглись із своїх хат і квартир, тобто із нир своїх, почувши неясний, але владний погук голубого спрута, і це він пригнав їх сюди голубими батогами, і це він парував їх і ліпив одне до одного, закручував голови й забивав їх барвистою ватою танцювальної музики, це він гнав шалено по їхніх жилах кров, робив дурними й захопленими і ганяв, ганяв, примушував крутитись у вихорі, примушував палати дівочі щоки і запалюватись вогнем юначі очі. Отож уся та юрма важко, одурманено товклася за дерев'яною огорожею, як на бенкеті під час чуми; вся та юрма була обплутана невидимими нитками-мацаками спрута, юрма забувала про все на світі, крім одного — товктися за дерев'яною загорожею, як ті легендарні танцюристи, що їх було проклято безупинно до кінця життя танцювати, аж поки не попадали мертві й не розпалися на частини.

Отож я залишив той танцівливий вир гопцювати до кінця свого життя, а сам відступив у залиті рідким і блідим світлом алеї, і на мене осипалися листя осінніх дерев. Я вийшов із парку і через завулок перейшов до Петровської, де була лікарня, що височіла на глиняному горбі, і мені здавалося, що й лікарня, як і танцмайданчик, також барометр часу, бо саме там умирають і народжуються. Народжуються із криком відчаю, ніби прочуваючи, у який складний і страшний світ мають увійти, і вмирають із стогоном відчаю, бо не хочуть покидати життя, хоч яке не є воно безглузде і абсурдне. Більше того, хапаються за нього з незбагненною відчайністю, хоч кожен носив у ньому ошийника, кожен був обплутаний мацаками спрута, і це тому, що буття є буття, а будь-яке навіть відчайно-сумне буття все-таки вище, краще й принагідніше небуття, навіть коли віриш, що тебе чекає в небутті рай. Отож я ступав по кам'яних плитах хідника Пушкінецької вулиці, тінистої, слабко освітленої, побитою іржею дерев, із запахом тліну, наливався й напивався тим тліном. Думав тоді про Славка з його каліцтвом та мудрістю, про Артура з його нервовим шуканням істини, про Ларису з її неспокоєм — до речі, в час наших серйозних розмов вона сиділа на ящику тиха, як мишка, розширювала свої чудові очі і слухала, ніби спрагло воду пила, хоч потім сміялася з нас, називаючи нудиками, і пропонувала влаштувати у підвалі краще танці, ніж ото молоти язиками. Я думав про свого батька, який працював на роботі, працював удома, вечорами й вихідними — ціле життя в якійсь безконечній і неприпинній праці; хіба інколи виїжджав на плесо, щоб половити риби і не зловити її. Думав про так само замотану матір, яка товклася на роботі й удома — все на ногах і на ногах, і від того в неї понабрякали жили, і від цієї товкитні (також до кінця життя, на яке ми всі приречені) вона ставала сердита, роздратована й нервова; думав про чоловіків, які після роботи били доміно чи лежали на розкладачках у садках, коли було тепло, — вони теж

танцювали танець, на який приречені; думав про жінок, які втомлено сідали на ганках і торохкотіли про якісь цілком банальні речі: базар, зарплату, сусідів, родичів; про їхніх дітей, які вже їх покинули чи й не покинули, про неприємності, страшні випадки чи щось смішне — це також був танок, який вони приречені танцювати все життя...

Я сховався у вечірню школу, бо в мене досить було вільного часу: добу чергував, а дві — удома, але там мені сказали, що запис буде тільки з початку нового навчального року; отже я мав час на такі блукання, на роздуми, книжки, розмови й отакі неспішливі сеанси відчужень, які переживаю тепер.

Думав про Ларису і про стосунки між нами, про те, що я зовсім був би не проти, щоб поруч мене брела засипаним листям хідником і вона. Але знав, що вона змуситься в таких блуканнях, почне химерувати чи бавитися, а мені не до цього, волів бути старчиком, а не хлопчаком, бо що воно таке — бути старчиком у такі юні літа? Це значить дозволити, щоб на тебе навалився цей світ з його глупотою, розумом, болячками, світлом і темрявою, абсурдом і ладом — тягти його на плечах до чорної прірви ночі, звалити його з пліч для короточасного спочинку, а самому увійти в анτισвіт — умерти з надією на повернення, щоб уранці знову звалити цього тягаря на себе. І це знову-таки — як вічний танець, який усі ми приречені танцювати все життя.

Сьогодні повз мене пропливло багато людських облич, був я наповнений ними, як дзеркало; дитиною, принамою, вірив, що в дзеркалі навечно залишаються невидні відбитки облич, котрі сюди зазирали. Отож, і я був ущерть налакований обличчями, з якими зустрічався поглядами, і тими, які пропливли, як тіні, бо всі ми тіні в цьому світі — освітили зором якийсь клаптик простору, і нас у ньому вже нема, і освітлюємо інший клаптик — і знову нас нема. Взагалі, думав тоді я, нас більше нема, ніж є, і любителі мандрів цілком даремно тішаться, що побачили світу, переконуючи себе, що залишили власні частки у тому широкому просторі, отож чим більше таких розгублених часток, тим вони багатші і більше пізнали. Але це теж одна із вічних людських самооблуд, бо насправді нічого ми в побачених частинах світу не залишаємо, а завжди є й існує тільки той світ, котрий перед очима; коли ж він сходить із очей, то й умирає, бо ми тіні, бо не ми в світі, а він у нас (згодом я довідався, що й у цих моїх думках не було нічого нового, бо саме такі сповідувала ідеалістична філософія). А поки що я йшов однією із малоосвічених вулиць, наповнений побаченими сьогодні людськими обличчями, які мінилися, ніби вода, шелестіли висипаними у вечір словами, що лускалися з сухим тріском над головою, перемішувалися, як крупа,— обличчя ці сірі ли в міру того, як спливав час; зрештою, коли я дійшов до своєї хати, вони злилися в обличчя одне. Дивилося воно сонними очима, вічне і знайоме, бо може, це й був образ сну. Я стояв ще якийсь час біля своєї хати, виструнчений і напівпрозмитий місячним світлом, і думав: а може, людський розум, як і глупість, більше вічний, як дочасний. Вони, розум та глупість, перепливають з одного покоління в інше, від батька до сина, внука і так далі, вони переплітаються між собою — а може, це і є життя, думав я, єдність розуму і глупоти? До мене прийшов милий Ларисин образ, і я подумав: чи не полюбити мені цю дівчину? А може, полюбити світ і цих людей, і отих спрутів, які накладають нам

ошийники, щасливо переконати себе, що то не ошийники, а познака щастя, адже всі поняття світові: мораль, добро і зло — це тільки вигадка наша, то чому б справді не назвати чорне білим, а біле чорним і повірити у те? Може, щастя й справді у самооблуді, а нещастя — в невдоволенні світом та людьми? Але щось у мені протестувало признати таке, хоч, може, саме з цих думок і почалося моє перетворення у стандартну людину, якою я є нині, коли пишу ці рядки. Ні, я тоді мав пожадність до сприйняття світу та людей, мені тоді навіть хотілося покинути наше невелике й бліде місто, а податись у велике, щоб таки більше побачити й більше довідатися. "Не можна пропускати людей,— сказав я сам собі, дивлячись на заплутаного в дереві місяця,— від них треба вчитися й розучуватися..."

І після того вечора приснився мені сон. Снівся корабель, що плив по чорному, як смола, морі, і по чардаку снували люди із чорними, як смола, обличчями. І були на тім кораблі тільки я пасажиром та й ще один — двоє білих серед негрів. Той другий пасажир стояв на палубі, вітер розвівав червоне кашне на його шиї, на голові в нього синя, в'язана, як у дівчат, шапочка, а тіло покривала темна сутана, як у священика. На довершення був він босий і певне мерз у ноги, бо переминався.

— Ви певні,— спитав я у нього,— що допливемо до берега?

Чоловік вийняв із рукава сутани підзорну трубу, я впізнав її, бо це була моя труба, яку я мав у дитинстві і в яку любив розглядати світ; може, моя жага пізнання світу пішла від тієї дитячої пристрасті?

— Не хвилюйтеся,— сказав чоловік напрочуд тонким, майже жіночим голосом.— Теперички кораблі повертаються.

— А коли зникне берег? — з тривогою спитав я.

Чоловік знову приклав до ока підзорну трубу.

— Хочете сказати, що берег зникне взагалі? — спитав він.— Ні, ми, юначе, на землі,— сказав він повчально,— а на землі існує така конечна прерогатива, що все має свої береги.

— А чи є береги в неба? — спитав я.

— Земля, юначе,— відповів пасажир, відводячи від ока підзорну трубу,— це небесний берег, отже сталий берег для людини, а може, й для неба. На небі без землі чи якоїсь іншої планети, як наша, немає нічого, отже й нам, юначе, призначено цілком конкретні береги.

— А безмежність світова? — вигукнув я.

— Не хвилюйтеся, юначе,— сказав спокійно чоловік у сутані.— Її нема. Саме тому вона неуявна, що її нема. А коли ми її починаємо уявляти чи хочемо збагнути — це одна із земних думок. Адже земля — це все, юначе. Для людини тільки земля — це все. В тому, по-моєму, й криється поняття безмежності, тобто в понятті "усе". Ви мене зрозуміли? — спитав чоловік і повернув до мене обличчя. І я вразився раптом, бо обличчя в чоловіка не було, був то все той-таки місяць, що його я бачив заплутаним між гілля, місяць із темною печаткою на виду: печаткою Каїна з піднятим на вилах Авелем — вічним символом пристрастей нашого світу.

Одного разу перед роботою мені захотілося зайти до Славка. Той саме повернувся з інституту, сидів біля акваріуму і грав на баяні, уважно роздивляючись декоративних рибок, які плавали за склом у зеленкуватій воді.

— Це що за сеанс? — здивувався я.— Музика для риб?

— Знаєш, що мене дивує,— сказав Славко.— Ці гарні декоративні істоти не просто плавають і їдять, вони живуть.

— Цілком слабоумне одкровення,— сказав я.— Ясно, що живуть, коли плавають.

— Та ні,— поморщився Славко.— Розумієш, вони живуть за тими ж законами, що й ми. Один вид не терпить іншого, є в них антагонізм і в середині виду, вони, очевидно, як і ми, люблять і ненавидять. Мають між собою визначені стосунки, а в них свій лад і нелад.

— Саме тому ти й вирішив дати їм концерт на рівні художньої самодіяльності? І були оплески?

— Не блюзни,— сказав Славко.— Це серйозно. А що це значить? Це значить, що людина зовсім не вибрана істота в цьому світі, а, як ці рибки, діє за подразниками, що їх надсилає їй хтось невідомий і незбагнений.

Я подивився на приятеля з якимсь смутком: очі в нього блищали, і мав він увіч нездоровий вигляд. Взагалі, останнім часом і його все більше з'їдав смуток. Бачив прозорий Славковий профіль, що малювався на тлі стіни, бачив його костури, один упав на підлогу, а другий стояв обпертий об стіну, бачив убогу його кімнату, в якій стояв кислуватий дух, стіл, завалений книжками, стелажі, завалені не менше, стілець із накиданою одежею, надто стандартний і дешевий, дзеркало, в яке падало зараз сонце, і від того підлогою бігали сонячні витрави, давно нефарбована підлога із щілинами, набитими землею, клітку з двома папужками, яснозеленими й охайними, і старий зінгерівський годинник, який уже давно не йшов і не відбивав годин. І тут раптом мій розумний товариш повернувся до мене (я вразився, який він блідий, як дивно палають у нього очі), і я не міг не помітити, що він страждає, більше того, він невідь од чого розтривожений.

— Скажу тобі одну річ,— сказав він.— Не сміятимешся?

Я розвів руками: закохався він чи що?

— Мене може полюбити дівчина? Нормальна, гарна, звичайна дівчина? Тільки прямо!

Я засміявся. Бідний, бідний Славко! І до нього, такого мудрого, досяг липкий мацак голубого спрута, і його, бідашного, вразив, пустивши йому, в душу отрути.

— Навіщо це тобі? — спитав я.

— Не знаю,— відповів.— Очевидно, і я, як оці риби, живу за тими ж законами, що й усе живе. Чому маю бути гірший за них?

— Зрозуміло,— мовив я.— Але будь обережний, Славку!

— А я і є обережний,— мовив він кисло.— Але часом хочеться начхати на все: на обережність, розвагу, розум, застереження. Часом хочеться піддатися шаленству. Раз

на життя!

— Ну, такого хочеться не раз у житті,— сказав я.

— Отож, можеш вважати, що я раз на життя ошалів чи сказився,— палко заговорив Славко.— Закохався в твою подружку Ларису і нічого не можу з собою вдіяти. Хочеш, удар мене!

Мені аж горло стисло від жалю до Славка, бо, здається, він помилився: не рибки такі, як люди, а люди такі, як рибки. Бідні, малі кволі створіння, які плавають у своїй воді не тому, що їм так хочеться, а тому, що ними керує воля їхнього призначення. Я дивився на Славка, було мені його справді жаль. Жаль і себе, і Ларису, й оцих рибок, бо ми не за своєю волею плаваємо у своїй воді.

— Зневажаєш мене? —спитав Славко.

— Бог з тобою, Славку,— сказав смутно я.

— Зневажай! — сказав гостро.— Бо я мав би себе в цьому збороти. Людина мусить себе в такому бороти, коли вона справжня. Але біда в тому, що відчуваєш себе ницим. Сплю — і мені мариться, не сплю — і мені мариться, жену її образ од себе, а він мені ще більше мариться. Не треба було її приймати в наше товариство.

— Це моя помилка,— мовив я.— Прийдеш сьогодні?

— Прийду,— шепнув Славко.— Не можу не прийти. Але ліпше б ти мене вдарив.

— Нема за що, Славку! — мовив смутно я.

— А коли б я не мав оцих цяць, бив би? — він показав на костури.

Що мав сказати? Що не настільки близький з Ларисою, аби говорити про любов до неї? Що в нас, зрештою, нічого ще нема; що Лариса тільки розіграла їх, сказавши: вона моя подружка; що ми з нею навіть більш ніж обережні в ставленні одне до одного; що ні разу навіть не прогулялися як закохана пара; що я міг би навіть із почуття дружби поступитися Славкові, але що це змінить? Що це змінить, бідний мій приятелю, коли в Лариси в голові гуляють свої вітри, а в мене чи в нього — свої. Він має таки рацію: всі ми, як риби в акваріумі, маємо трошки власної води, але куди не пливемо, натикаємося на прозоре, але неперехідне скло. Більше того, кожен із нас живе в своєму акваріумі, а всі разом у кількох, приставлених один до одного — кожне в своїй клітці. І коли навіть силою природи, тобто волею голубого спрута, паруємося, з'єднуємося, творимо подружжя, плодимо дітей, маємо спільну кухню і ліжко, ми все одно залишаємося кожен у своєму акваріумі і ніколи ніввіку нам не подолати непрохідного й прозорого скла.

— Тримайся, Славку! — сказав я.— Не будемо в цьому світі стандартними.

Славко незвідь од чого почервонів, і в нього аж сльози на очі вибилися.

— Спасибі, друже,— відказав.— Не бійся за мене, я сильний!

— Оце я й хотів від тебе почути,— мовив я і звівся.— Пока!

— Пока! — мовив Славко і знову розтяг свого баяна, саме того інструмента, музики якого я терпіти не міг. Але цього разу той баян загравав ніби орган, глибоко, потужно і смутно.

Я пішов. І мені в душу застукала золота осінь того 1962 року, золота осінь, яка

завжди наливала мене печаллю, бо я в цьому світі сильний не був. Не були в цьому світі сильні ні Славко, ні Артур, ні Лариса, ні батько мій, ні мати. І я подумав: а може, то велике благо, що ми в цьому світі не сильні, адже сильний — це немилосердний; сильний — це самовпевнений і безоглядний; сильний — це той, що не роздумуючи, ламає, гадаючи, що буде; сильний — це той, котрий говорить про добро, а сіє зло, каже про свободу, а будує тюрми, вістить про мир, а лаштує проти всього світу гармати. Саме тому він і є з поріддя дияволового, отой сильний, самовпевнений, безоглядний, бо йому байдуже до людського смутку й болю ближнього, перед нами сила його — це броня.

Цього вечора до мене в підвал не прийшли ані Славко (зрозуміло чому — боровся з собою), ні Артур (очевидно, без Славка не захотів іти, а приходили вони завжди разом), ні Лариса. З нею я перестрівся в дворі, коли сидів біля свого підземелля.

— Привіт, кочегар-інтелектуал,— сказала вона.— Я сьогодні до вас не прийду, бо збираю свою компаньйонку. Предки йдуть на день народження до батькового фронтового товариша, де будуть героїчно згадувати війну і лаяти молодих. Красота!

— В чому ж красота? — спитав я.

— А в тому, що я нарешті натанцююся, бо біля вас мохом заросла. Глянь, заросла я мохом?

— Зеленим,— сказав я.

— Ну да, зеленим,— згодилася Лариса.— Може, й ти до нас заскочиш, покинувши свої печі. Тільки, Бога ради, не вмивайся. Не уявляю тебе вмитим.

— Твоя компаньйонка теж буде невмита?

— Ну да. Вони взагалі не вмиваються. Первісні ж люди не вмиваються.

— Хочете перейти в стан первісних людей?

— Натурально,— сказала Лариса.— Ближче до природи... Слухай, ми вже з тобою стільки знайомі, а чому ти до мене не пристаєш? Не подобаюся?

Вона вміла мене заскочити якимсь своїм вибриком. Я миттю почервонів.

— Хочеш, щоб до тебе приставали? — спитав я.— По моєму, ні!

— Думаєш? А взагалі, маєш рацію. Пока! Вона гордо піднесла кирпулю й пішла до свого парадного. Я все ще мав стуму на серці, тому дивився не на неї, а на розбуялі від барв далекі річкові береги. Відчував навіть якесь полегшення, що вона не прийде, принаймні, буде легше Славкові — я ще не знав, що він не з'явиться. Але Лариса, дійшовши до дверей, раптом повернулася.

— Я даю! — сказала вона.— Запросила до себе, а номера квартири не сказала...

— Квартира тринадцята,— сказав я.

— Звідки знаєш? — здивувалася Лариса.

— Бо це чортівське число,— мовив я.— А ти до чортів маєш сентимент.

— Ну да,— сказала Лариса.— Коли б ти не був такий нудик, я б повірила, що ти натуральний чортик — через це мене до тебе й потягло. Шкода!

— Шкода чого?

— Так просто шкода! Прийдеш?

— Але ж навіщо, Ларисо?

— Як навіщо? Побацаємо! А ще поревнуєш мене. Я ж твоя подружка! Кошмарно люблю, коли мене ревнують.

— А я кошмарно не люблю когось ревнувати,— мовив я.

— Ти що, бідолашка? — спитала Лариса, вела вона себе цього разу трохи нервово.

— Я — це я. Античорт із підвалу!

— Слухай,— таємниче зашепотіла Лариса.— А що, коли ми завалимося до тебе? Тоді, коли твої нудик и підуть?

— Ні,— сказав я.— Знаєш, Ларисо, що я цього не хочу.

— Ти сьогодні не такий. Щось сталося?

— Бувають дні,— сказав я,— коли зміщується метацентр. У світі і в людині. В тебе такого не буває?

— Що зміщується? — підвела брівки Лариса.

— Метацентр,— сказав я.— Центр рівноваги.

— А-а, ти філософствуєш! Ну, пока! Приходь, побацаємо, і твій метацентр стане на місце.

— А як не стане?

— Тоді повернешся у свій підвал, відчиниш дверці печі, розженешся і стрибнеш у вогонь. А я одягну по тобі траур і носитиму дев'ять днів. Мені чорне личить, правда?

— Так, як і мені,— сказав я.— Коли невмийтий!

— Натурально,— сказала Лариса. Вдруге звела кирпулю й подефілювала до парадного. Цього разу я за нею вслід дивився, і вона це чудово знала. Біля парадного зупинилася й помахала рукою. Я звів на привітання й свою. Смутку в мені не поменшало, даремно я виступав в образі Джорджа Байрона, але в глибині ества щось тенькнуло.

"Господи,— подумав я.— Невже нас скрутив голубим мацаком синій спрут? Коли так, то я до тебе сьогодні не прийду, Лари-сочко, я тебе сьогодні ревнуватиму, а може, й справді стану чортиком із підвалу. Самотнім, маленьким чортиком, який сидить біля купи чорного, як смола, і лискучого вугілля і, розширивши очі, незмигнано дивиться на вогонь із печі, який колись напевне його пожере..."

Це був день несподіванок: мої друзі до мене не прийшли, натомість прийшов батько. Це він вперше завітав подивитися, як я працюю; спонукую, може, стало те, що він випив. Це в батька траплялося, мати з цієї нагоди скандалила, от він і відчув потяг до свого нащадка, який стримить десь у чорному підвалі чи катає забетонованою підлогою тачку, повну вугілля, а потім метає те вугілля в жерло печі.

— Робота в тебе неважна,— сказав він, роззираючись.— Може б, я попитався на фабриці, знайшли б щось чистіше?

— Ні,— сказав я.— Мені тут подобається.

— Жаль мені, що покинув школу.

— Ніде вона не дінеться,— мовив я.— На той рік піду у вечірку.

— А те все заглухло? — спитав він, дивлячись багатозначно.

— Чому мало не заглухнути?

Батько сів на ящика, на якому проголошував свої політичні монологи Славко, очевидно, той ящик сприяв народженню критичних суджень, бо й батько заговорив про речі, яких я раніше ніколи від нього не чув.

— Бачиш... Ні, я повинен тобі це сказати... Коли вже попався на їхній гачок, вони так просто людини не покидають. А вчепляться — то, як п'явка, кров висмокчуть.

— А ти звідки знаєш? — спитав я.

Батько зітхнув — од нього повіяло хвилию перегару.

— Та вже знаю!

І отут, у підвалі, дивлячись на гогітливий, ярий і сердитий вогонь, що палахкотів у печі, він розповів мені дивовижну історію, цілком мені не звісну і тим більш цікаву, навіть загадково-захоплюючу. Виявляється, він був до війни членом партії, і з початком війни його залишили у підпіллі. Керувати підпіллям мав такий собі Шелушков, секретар Коростишівського райкому. Було визначено явочні квартири, йому видали пістолета, перед тим нашвидку навчивши з нього стріляти. Він, батько мій, чесно пішов на одну і другу квартиру, але там тільки вітер віяв, отже ніякого підпілля тому Шелушкову організувати не вдалося. Його самого впізнали в бородатому двірнику люди із Коростишева, яким він залив сала за шкіру, і видали в гестапо. Шелушкова схопили й розстріляли, отже весь час окупації батько чекав, що до нього мають прийти зв'язківці,— так принаймні його було проінструктовано. Йому так і сказали: коли не працюватимуть явочні квартири, до нього обов'язково прийдуть і дадуть інструкції, що треба робити. Родину на початку війни мали вивезти, але мати виїхати не змогла й змушена була повернутися додому. Батько заробляв, як міг, щоб прогодувати родину, і чекав приходу зв'язківця, так його й не дочекавшись. Під час облав тікав з дому на той бік річки й відсиджувався там у виритих водою печерках, потім повертався і знову чекав. Із визволенням Житомира його забрали в армію, і він провоював до кінця війни. У липні 1945 року він був демобілізований — і тут почалося: його тягали оті, з Миколаївської. Дорікали, що він нічого не робив у підпіллі, загрожували посадити; зрештою, виключили з партії, і він з дня на день чекав арешту. Весь час його викликали на Миколаївську і нахиляли стати сексотом, тобто продавати людей. Його днями тримали на Миколаївській, потім випускали.

— І я подумав,— сказав батько, дивлячись на гогітливий вогонь,— ліпше мені загинути, ніж потім ціле життя проклинати самого себе. Я так їм і сказав: коли я чимось провинився, судіть мене, але бути підслухачем я не можу, такий у мене характер.

* Батько оповідача цієї історії оповів йому також про завсідників пивниці біля Чуднівського мосту, я цю розповідь опускаю, про неї докладно йдеться у повісті "Компанія з пивниці" (прим, автора).

Вони його потім ще довго тягали, довго смикали, в нього вже нерви були як решето, але твердо стояв на своєму. І його раптом облишили в спокої. Сам не вірив, а таки полишили. Правда, вряди-годи викликали, часом били, часом примушували цілий

день сидіти на стільці, не рухаючись, кричали і лаяли, але чомусь не посадили, хоч кілька разів траплялося, що його й по тижню тримали.

— І це тягнеться досі? — з жахом спитав я, бо цього всього не знав і не чув.

— Ні, вже не тягнеться,— сказав батько.— Але я не дивуватимуся, коли вони знову візьмуться за мене. То не люди!

— Зараз інші часи,— сказав я.

— Не задурюйся,— мовив батько.— Дуже мені не хотілося розповідати цю історію...

— Чому ж? Вже по-моєму дорослий,— сказав я.

— Через це я й прийшов,— сказав батько; я навіть подумав, що й хильнув він для сміливості.— Що мене найбільш турбує: вони зразу довідаються, що ти мій син, отже син виключеного з партії із політичних мотивів, а це для тебе не лучча рекомендація.

— Як на мене, ти не вчинив ніякого злочину, отже і зла. Своє ти, по-моєму, відвоював.

Я натякав на батькове поранення в ногу, через це він кульгав.

— Добре, що так вважаєш,— мовив зворушено батько.— Але я чомусь певен, що вони почнуть коло тебе крутитися. Заводити невинні дружні розмови, просити про якісь дрібниці, невинні послуги, будуть у тебе допитуватися про друзів чи знайомих, може, до тебе когось підішлють, особливо стережись, щоб не завербували, бо тоді пропадеш навіки. Вони свої жертви з пазурів не випускають.

Він закурив і довго сидів мовчки, дивлячись, як гоготів вогонь.

— А може, й добре, що ти працюєш сам,— сказав батько, маючи в думці якийсь свій резон.— І ще одне, коли вони почнуть з тобою тягатись, перед матір'ю втаюйся, вона жаклива панікерка, а мені все розповідай, згода?

— Згода,— сказав я, дивлячись на знайо-ме-презнайоме, а зараз таке стурбоване і ніби нове обличчя — ні, він у мене чудовий, батько! — а водночас відчуваючи неприємний холодок у спині.

— Піду я,— сказав батько, встаючи, бо мати почне в паніку падати,— він засміявся гірко.— Вона й досі, коли я затримаюся, думає, що вони мене знову підхопили. Важко бути чесною людиною в цьому світі...

Та остання фраза якось різко мені запам'яталася, ніби вдарила, бо це була правда. Але я знав інше: він, мій батько, чесною людиною залишився. Тобто вся оця неймовірна історія, яку розповів, оця війна із чорним спрутом і була змаганням за те, щоб залишитися чесною людиною; здається, цю науку він мені сьогодні заповів. Горе суспільству, подумав я, в якому треба боротися, щоб залишитися чесною людиною! І мені знову здалося, що я обплутаний звідусіль шнурами чи дротом, а може, це тільки мацак присмоктався до мого ошийника, і той мацак помпував у мене чорну воду, а коли батько пішов, залишивши після себе запах перегару й тютюновий дим, я теж засмалив (при батькові цього ще не робив) і довго ходив підвалом, відчуваючи, що десь до мене підкрадається звір, що той звір уже сховався в одному з кутків цього сутерену, що він, може, наготувався до стрибка, що в нього маленькі, пильні, насторожені очі і що милосердя від нього чекати годі, і він стереже кожен мій порух і дослухається до

кожного слова. І в мене виникло сліпе, дурне бажання кудись утекти, десь заховатися, забитись у криївку, затулити очі і вуха, принишкнути й затаїтися, хоч я чудово знав, що живу у світі, де ніяких криївок не існує, а є тільки голе, порожнє поле, по якому вільно гуляють не тільки вітри, але й оті звірі, бо господарі того поля — не я і не батько, а таки вони. Я, і батько, й друзі мої — тільки німа отара, яку пасуть ті звірі, тож вони зроблять усе, щоб ми отарою залишилися, інакше їм самим буде непереливки.

Надійшов час заповнювати ненаситне жерло моєї печі, і я почав ганяти наповнену вугіллям тачку, а тоді з остервенінням жбурляв те вугілля до розтуленого рота печі, відчуваючи, як забрудненим обличчям повзуть гарячі струмені поту. І мені раптом чітко уявилося, як там, над головою, в тринадцятій квартирі, шалено гопцює Ларисина компаш-ка під вискотливу, ритмічну музику, серед них і Лариса із захоплено розтуленим ротом; що там, над моєю головою, ходять, сидять, їдять, дивляться телевізори, хто їх має, варять, смажать, перуть, лежать у ваннах, плюскаючи на себе теплу воду, сплять, паруються, сваряться, чекають, читають, щось майструють невідомі мені люди, а наді мною, як велетенський гриб, виростає цей будинок, а я — маленький чорний кріт біля його коріння, рию і рию землю, а тепло від мого розгаряченого тіла перетворюється в цей вогонь, що гоготить, і регоче, і палахкотить, і всім отим людям, що ходять по моєму карку, немає анінайменшого діла до мого смутку, страху чи відчаю, а саме мій страх, відчай і смуток і є достойна плата за мої труди. І мені вперше стало напрочуд самотньо в цьому сутерені. А що як справді покинути його на годину-дві, поки з'їдає свіжу порцію їжі моя піч, піднятися до тринадцятої квартири, хай Лариса відчинить мені двері, хай зустріне мене радісними вигуками її компашка, хай Лариса освітить мене, кволого й перестрашеного, своєю усмішкою, і я з порогу кинуся у вир танцю — і протанцюю там з Ларисою та її компашкою до кінця життя; тоді мені байдуже стане: є цей світ чи нема, є чорні чи голубі спрути зі своїми мацаками, чи нема, є вони, чи нема. Помалу витрушуватиму, як тирсу, з голови свій набубнявілий і загрітий мозок, аж поки не стане вона чудовно порожня. І хай гуляють мої вітри, хай видувають із неї смуток і страх, хай несуть їх, як опале листя, і хай летить те листя у вічну пустелю ночі, де годі шукати відроди і стежок. А я цибатиму й цибатиму, й дивитимусь у млосні, чудові Ла-рисині очі, і втікати у неї, а вона втікати у мене, і саме в ній я зможу заховатися, бо це, здається, і є той прихисток, який у цьому світі реально існує; потяг до жінки — це потяг до материнського ества, яке нас народило на світ, і цей потяг — надія в чоловіка втриматися, надія зберегтися, надія, яка тільки на те й існує, щоб людину дурити, бо вона, надія, і справді велика дурисвітка.

Удома я мав маленьку комірчину-кімнат-ку, в якій панувало безладдя, бо я рішуче не впускав туди матір з її шматками та віниками, отож після кількох сварок вона задовольнилася тим, що підмітала чи витирала мокрою ганчіркою підлогу, а книжок моїх і паперів не чіпала. Я ж любив, читаючи, робити виписки, складати поширені змісти, особливо з позичених книг. Книг у мене було багато: стелаж у вільному простінку, книги було складено під столом, навіть під ліжком, бо місця бракувало, а

мати проти стелажа в їхній батьківській кімнаті ярісно повставала, бо вони, тобто книжки, "збирають пилуку". В цій кімнатці я любив поринати в уявні світи, тоді погідніше відчувався хід часу, тоді і я ніби розширювався на широкий простір, тож ковтав я книги одну за одною, як Гого-лівський Пацюк вареники, правда, алегорія ця грубувато звучить. Книг мені вже бракувало, я ходив в обласну бібліотеку, натрапив на енциклопедію Брокзауза та Ефрона і почав її перечитувати том за томом, а ще я відкрив, що тут є міжбібліотечний абонемент і зайшов туди, маючи намір замовити один із томів "Записок історико-філологічного відділу ВУАН", твори Спенсера та Брандеса.

За столом сидів манюпусенький чоловічок з великою головою і з зачісаним назад цупким, як дріт, волоссям. На носі чоловічка сиділи окуляри, і він роздивився мене через ті окуляри, як комаху.

— Ви студент? — спитав, підозріло по-їдаючи очима.

— Ні, робітник,— сказав я.

— То навіщо вам ці книги?

— Як так навіщо? — обурився я.— Раз я їх замовляю, вони мені потрібні.

— Працюєте над якоюсь роботою? — спитав тоном прокурора бібліотекар.— Чи, може, учитесь заочно?

— Не вчуся заочно і не працюю над роботою. Хочу ці книги прочитати.

Брови в чоловічка підскочили, ніби злетіло два метелики (мені навіть здалося, що я в когось такий рух бровами бачив), він подивився на мене круглими очками через окуляри, ніби на бронтозавра.

— Давайте запишу ваше прізвище, ім'я та по-батькові, адресу, місце роботи,— сказав він іржавим голосом,— а тоді ваше питання буде вивчено.

Я насторожився. Щось тут було не так. Чоловічок присунув до себе аркуша паперу і знову зирнув на мене.

— Прізвище!

— Добчинський Акакій Акакійович,— сказав я, не моргнувши — змішав двох відомих гоголівських героїв.

— Хіба зараз дають такі імена? — спитав чоловічок, наморщуючи лоба.

— Мене так назвали в честь батька,— сказав я.— До речі, і дід мій, і прадід були Акакії Акакійовичі.

— Аз вас у школі не сміялися? — із сумнівом спитав чоловічок.

— У школі я був Микола Миколайович,— сказав я.— А в атестат написали вже правильно.

— А в якій школі ви вчилися? — вкрадливо спитав чоловічок, у нього на лобі вибилося дві сиві краплини поту.

— У сто тридцять першій,— сказав я.

— Хіба в Житомирі є такий номер школи? — майже солодко спитав чоловічок.

— Ні, це школа у Львові,— сказав я.

— А-а, ви зі Львова? Родом звідти? — очиці чоловічка світилися, ніби він знайшов

щось коштовне.

— Родом я із Житомира, а у Львові кінчав школу, мій батько був туди командирований.

— А ким працював чи працює ваш батько? — медоточиво спитав чоловічок.

— Цього я вам сказати не можу,— загадково мовив я.— Він офіцер.,.

Очиці в чоловічка забігали, окуляри сповзли на носа, на лобі вибилася третя крапля поту.

— Ага, ага, розумію. Ваша адреса.

— Вулиця Карла Лібкнехта, тринадцять, квартира сто тринадцять.

— Де працюєте?

— На електровимірнику.

— А у вас паспорт з собою є?

— Не захопив.

Чоловічок, очевидно, неймовірно втомився, зробивши таку роботу і так багато на аркуші написавши. Лоб у нього весь покритися потом.

— Чудово,— сказав він.— То для чого вам потрібні книжки?

— А для чого вам потрібно це знати? — перепитав я, імітуючи його голос.

— Є встановлений порядок,— жорстко сказав чоловічок.— Не я його вигадував, молодий чоловіче!

— Хочу написати роботу про транспіраційні функції людської думки.

— А-а,— протяг чоловічок.— І ви ніде не учитеся?

— Ніде,— сказав я.— Це робота для самоосвіти. Чи можу я замовити книги?

— Хм, хм,— сказав чоловічок, перечитуючи, те, що написала його пухленька рука.— Ми це вивчимо. Бачите, в нас замовляють книги люди, які працюють над дисертаціями. Над дисертаціями, молодий чоловіче! Зайдете через місяць і обов'язково з паспортом.

Він подивився на мене особливим поглядом — знизу вгору, якимось бочком, трохи хитро, а трохи підозріло, очевидно, прийняв мене за божевільного.

— Повторіть іще тему вашої роботи,— сказав він.

— "Транспіраційні функції людської думки".

Чоловічок із задоволенням тему моєї роботи записав.

— Не знаю, не знаю,— сказав він,— чи ми зможемо вам допомогти. Будемо вивчати.

— Отже, через місяць?

— Не раніше,— офіційно сказав чоловічок.

Я чемно попрощався і пішов, бо вже несила було терпіти, щоб, принаймні, не усміхнутися. Мені здавалося, що цей чоловічок увіч зійшов із сторінок одного із дікенсівських романів; правда, його вже встигли виховати в радянській системі.

Вийшовши із бібліотеки, я віч-у-віч зіштовхнувся із Ларисою. Після того, як вона збирала свою компашку, ми й не бачилися.

— Ти сюди ходиш? — здивувалася вона.

— Нічого дивного,— сказав я.— По-моєму, тобі чудово відомо, що в школі учать читати, як і те, що я кочегар-інтелектуал.

— А я от не можу дочитати до кінця жодної книжки.

— Це робить вам честь, мадмуазель.

* Транспірація — потіння, випоти.

— Хохмиш? —

— Ну да. Бо ти кажеш неправду. Принаймні, підручники дочитуєш?

— То ж задають,— сказала Лариса.

Ми пішли на бульвар, сіли на лавку, і я розповів їй історію, яка коїлася з Акакієм Акакійовичем Добчинським. Вона реготала до сліз, а з нею і я.

— Це тебе й різнить од нудиків, що ти хохмач,— сказала вона.

— Сумний хохмач.

— Що ж тут сумного!

— А те, що я й справді хотів прочитати ті книжки.

— Ну, це біда невелика. Менше засмітиш собі голову.

— Тому не читаєш книжок?

— Ну да! Я хочу жити, веселитися, сміятися, танцювати, хохмити — що, погано?

— Отже ти коник-стрибунець?

— Ну да! — вона зірвалася з лавки.— В школі це був єдиний вірш, що мені сподобався. Пострибали в парк, хочеш?

Ми "пострибали" в парк, ганяючись одне за одним і дуріючи. Я після тієї розмови з чоловічком мав і справді веселий настрій.

— Шкода, що ти до нас не прийшов,— мовила Лариса.— Ми так казилися, що сусіди стукали в двері і батареї.

— А батькам сусіди нічого не розказали?

— Хо-хо! Крику було на цілу вулицю, хіба не чув? Але я їх налякала, бо умію їх лякати.

— Як це налякала?

— А просто. Сказала, що піду з дому і не повернуся.

— І могла б піти з дому?

— Ще й як. Мене нудить од того, які вони старі й нудні.

— Куди б ти пішла?

— Ну, хоча б до тебе в підвал, я ж твоя подружка.

— А скільком ти подружка?

— А-а, ревнуєш? — заплескала в долоні Лариса.— Нарешті! Кошмарно люблю, коли мене ревнують.

Мені стало незвідь-чому неприємно, хоч в глибині душі я знав, що вона фрондує.

— Хочеш, запрошу тебе до себе, Ларисо,— сказав я.— Вип'ємо по чашечці кави і побачиш мій барліг.

— А предки?

— Предки на роботі.

— Хочу,— сказала Лариса.— Жахливо люблю чужі барлоги.

Зайшовши до мене в кімнатку, вона ойкнула. Нелад був очевидний, вона бехнулася

на канапку, а я пішов робити каву. Коли ж повернувся з димуючими філіжанками, мої розкидані книжки було охайно складено, папери також. Я жахнувся, бо в мене все було розкладено за власним порядком, а тепер безладно перемішане.

— Не знаю, як тут живеш,— сказала вона, зморщивши носика.— Дихати нічим.

— А мені здається, тут чудово,— сказав, гасячи невдоволення за той безлад, що вона вчинила.

— І оці книжки,— мовила Лариса.— Це що, в тебе пунктик? Ні, ти все-таки нудик.

— По-моєму справжній нудик — це і є людина без пунктика,— сказав я, вручаючи їй каву.

— Думаєш? — спитала, відсorbуючи ковток і елегантно відставляючи мізинного пальця.— Тоді ти чудик... Нє, я тут сказала б серед цих книжок і куряви!

— Але ж, Ларисо,— сказав я,— Казитися — це те, що ти любиш!

— Хм! — вона мовчки пила каву, так само елегантно відставляючи мізинця і вряди-годи позираючи на мене величезними очима. І раптом стала надзвичайно серйозна, навіть осмутніла. Я відчув, що цей мент наповнюється якоюсь небезпекою, бо вона мене відверто чарувала, навіть мовчки провокувала, але щось у мені не пустило на це піддатися — все-таки в глибині душі я був переконаний, що вона могла бути моєю знайомою, в крайньому разі товаришкою, але не моєю дівчиною. Ще менше вона могла бути дівчиною несподівано закоханому в неї Славкові — а, може, їх звести, подумалося, щоб мій приятель швидше одужав від своєї хвороби? Але вона, Лариса, збіса хитра, вона могла нутром відчувати його почуття і загадково мовчати, а тільки отак по-чортівському блимати чарівницькими очима — тоді мій добрий і наївний приятель зовсім пропав би. Ні, не буду я їх зводити, хай його пристрасть пожереться відчуттям власної неповноцінності.

— Ну, що ти мені розкажеш? — сказала Лариса, блимаючи отими відьомськими очима.

— Часом дивлюся на тебе й думаю: немає в тебе ніякої компашки, і голова в тебе, Ларисо, зовсім не капуста — навіщо це тобі?

— То, може, не живу я і в тринадцятій квартирі? — спитала вона.

— Може, й не живеш,— сказав я.— Живеш у ластів'ячому гнізді, а вдаєш із себе зозулю.

— А зозулі тобі не подобаються?

— Ні,— сказав я, відчуваючи в душі тихий смуток.— Хіба те, що вони по-про-роцькому відміряють час.

— Ох ти й нудик,— зітхнула Лариса і відставила філіжанку, бо каву вже допила.— Гарзд, спасибі, мені пора йти.

Зирнув на неї, намагаючись зустрітися очима, але вона на мене не дивилася. Поринула в себе і зовсім перестала зі мною контактувати. Очевидно, я сказав щось не так, а може, чимось її образив.

Провів її до хвіртки, і ми спробували знову налагодити жартівливу розмову. Але в нас це не вийшло. Загалом, від цієї зустрічі в мене залишився на душі приважечок, бо,

здається, цієї дівчини я до кінця не розумів.

11

У наступне моє чергування до мене ввалилися Славко з Артуром, а через кілька хвилин, ніби хто її покликав, з'явилася й Лариса, зовсім така, як раніше,— освітила нас очима і тихо, як мишка, сіла на свого ящика. Славко уже приготувався до чергового крамольного монолога, але, побачивши Ларису, скис, знітився й замовк. Артур зирнув на нього насмішливо, очевидно, й Артурові Славко розповів свою драму, тож він поставив Ларисі очка, на що вона не зреагувала, і в нас утворилися атмосфера сонливої від-стороненості, бо кожен ніби в свою ампулу зачинився. Перекидувалися незначущими фразами; нарешті Лариса встала, підійшла до вмикача і вимкнула світло, і ми опинилися в червонуватій сутіні, в якій коливалися червоні блимоти від вогню в печі. Я закурив, відчуваючи дивний смутний затишок, а може, й справді часом треба саме так: менше патяти, а більше відчувати, отож хай приходять вечори, коли ми й без розмов можемо пізнати оцю чудову роз'єднану єдність, коли розмова стає, ніби вогник блимотливої свічки, а кожен зачинається в собі і поринає в безособові хвили напівабстрактного марення, а може, щось згадує, але вуста надто стиснені чи надто розмлоєні, щоб оповісти той спогад іншим. Зрештою, річ відома: цікаве тобі зовсім не обов'язково цікаве іншим; отож ми, здається, й поринали в те "цікаве собі". Славко дивився здивованим і напівпритомним поглядом на Ларису, Лариса вряди-годи позирала на мене, я ж дивився на Артура, який і на тріскучому, майже розваленому ослінці зумів затишно вмотитися й подрімував, а коли прокидався, обводив поглядом усіх нас, ніби ми були зв'язані таємницею, до якої йому не було доступу, але все-одно він її чудово знав. Я курих, поширюючи навколо сині хвили, і Лариса раптом обізвалася зі свого кутка.

— Дай і мені сигарету.

Артур коротко засміявся, але потягся за сигаретою і собі, по тому сидів із заплученими очима, вряди-годи підносячи цигарку до вуст й випускаючи колечка диму. Я дав Ларисі сигарету, і вона вправно припалила її від моєї, а потім задоволено випускала дим, з усього видно, чинила так не вперше і не вдесяте. Славко у нас не курих, тож трохи здивовано розширив очі, але за мить вони в нього знову світилися в Ларисин бік, як у щасливого бовдура.

— Натрапив на одного дивака,— заговорив нарешті він, загадково всміхаючись.— Колишній учитель, а зараз пенсіонер. Власник блискучої старої української бібліотеки, але надмірно обережний. Завів мене до нього дядько, саме той, який сидів. Були вони ще до війни друзі, дядько мій погримів, а цей якось зумів чи сховатися, чи так йому долею було написано, адже й бездоганна дробильна машина часом дає збій. І ось цей чоловік у ті страшні часи, відчуваючи Дамокло-вий меч над головою, не знищив жодної забороненої книжки, не виривав з них портретів репресованих, не видавав титулок, навіть не витирав їхніх імен і не зачорнював. Настільки любив ті книжки, що ризикував свободою, життям, спокоєм родини, адже й рідних забирали через батька. Побачили б ви, як обережно й охайно бере він книжку в руки, як при цьому ледь тремтять йому

пальці, як здмухує з неї неіснуючу куряву, розгладжує зморшки на папері і говорить про книги, як про живих осіб. До мене він пройнявся довірою і не тільки тому, що мене привів дядько, а, очевидно, через ці гральні інструменти,— він показав на костури.— До речі, калік можна вербувати на провокаторів, їм більше довіряють.

— А може, ти ним і є,— досить грубо пожартував Артур.

Однако, однак, цього гумору не сприйняв. Він аж спалахнув, при чому так, що це було видно в напівтемряві. Лариса тихо в своєму кутку засміялася: через неї він, очевидно, і спалахнув. Зробив довгу паузу, щоб заспокоїтися, а тоді й продовжив свою оповідь тихим, спокійним голосом:

— Найцікавіше те, як розповів мені дядько, що в родині його не розуміють, у нього двоє дочок, звичайних кур, які не прочитали з тієї бібліотеки жодної книжки, і які між собою цвенькають по-російськи, жінка в нього також глибоко байдужа до інтересів чоловіка — добре хоч те, що жінки сприймають чоловічі дивацтва як данність,— і так само з дочками цвенькає. Він прожив тихе, стандартне життя, а, будучи вчителем, провадив ідеологічно витримані уроки, інакше його засікли б. Отже чоловік провів ціле життя ніби в якійсь облозі, і ті книжки були для нього, як освітлена кімната серед глупої ночі, єдине місце, де він міг бути собою.

Славків дядько — це Віка, що його описано в повісті "Компанія в пивниці" (прим, автора).

— По-моєму, ти надто красиво говориш,— заговтузився, аж затріщав ослінець, Артур якимсь іржавим, недобрим голосом.— Типова філософія української печі. Пам'ятаєте в Самійленка: "Кожна піч українська — фортеця міцна, там на чатах лежать патріоти!"

— В тому то й річ, що печі в нього нема,— сказав Славко,— є тільки порожня, нетоплена, але освітлена кімната — безлюдний острів в океані, клаптик холодного простору, в якому тільки й тепла, що в світлі над головою.

— Притулок хитрих боягузів,— так само іржаво сказав Артур, випускаючи дим.— Слухайте, ми сьогодні ніби позакисали. В мене є пропозиція.

Лариса видимо ожила в своєму кутку, напевне там знудилася.

— Давайте створимо таємне братство,— сказав Артур.— Ясно, що не виготовлятимемо листівок чи бомб, не вбиватимемо чиновників чи кагебістів, а просто поклянемося на дожиттєве побратимство, щоб не бути патріотами з печі. Хай це буде ніби масонська ложа, в яку прийматимемо страшенно обережно й розважно.

— Оце здорово! — сказала Лариса.— Мене до себе приймете?

— Будеш, як при жіночій полігамії? — сказав саркастично Артур.

— Не зрозуміла.

— Є таке в світі. Не тільки чоловіки тримають гарем, а подекуди й жінка має три чи й чотири чоловіки.

— І я маю з вами усіма жити? — спитала трохи обурено Лариса.

— Ну да,— показав зуби Артур.— По графіку.

Ми розсміялися, а Лариса ні. На такі речі вона гумору не мала.

— Це мені не підходить,— сказала.— Я тільки його,— показала на мене,— подружка. Чи ти хохмиш?

— Хохмлю,— згодився Артур.— Але що буде, коли ми всі в тебе закохаємося?

— Мені це непотрібно,— знову-таки без гумору відповіла Лариса.— Тільки він має право в мене закохатися,— вона знову тицьнула пальцем у мій бік.

Ні, ця Лариса була дивовижна. В присутності Артура та Славка, вона відверто декларувала, що ми з нею пара, хоч парою ми не були. Зрештою, я навіть не знав про неї багато, хіба те, що вчилась у новоутвореному шляховому технікумі, що жила в тринадцятій вартирі (та й це ще треба було перевірити) і що мала компашку якихось бовдурів — це також треба було перевірити. Тому я сидів і пік на її декларації раків, вона це відчувала й мала, очевидно, якусь чисто жіночу, майже садистичну приємність так мене підколювати.

— А він іще в тебе не закохався? — зловив її на слові Артур.

— Це вже не ваше діло, а наше,— відрізала Лариса.— І вже не раз казала, що я його подружка і нічия більше.

— Чудово,— мовив Артур.— Це ми вже вирішили раз і безповоротно і без хохм.

— А про таємне братство теж хохмиш? — з підозрою спитала Лариса.

— Ні, це серйозно,— сказав Артур.— Але з конспіративних міркувань, коли хтось із нас з ідеєю не згодний, відкидаємо саму ідею, щоб не було людей поза братством, які про нього знають.

— Я згоден,— мовив Славко.

— Ми теж,— сказала Лариса й за мене.

— Хай він сам скаже.

— Згоден,— пробурмотів я.— Тільки, перш ніж казати "згоден", треба визначити на що згоден.

— Правильно,— мовив Артур.— Зараз ми сказали "згоден" про братство взагалі, тобто про можливість його існування. Тепер про мету братства. Це не політична організація, а морально-єднальна спілка. Тобто ми відновлюємо давній український звичай побратимства, де я читав, що він існував іще у скіфів. Українці — індивідуалісти, а ми заперечуємо індивідуалізм.

— А що це таке? — спитала Лариса.

— Коли кожен по собі,— терпляче пояснив Артур.— Там, де два українці, там три партії, ми ж заперечуємо різнодумство. Українці саможерні, ми заперечуємо саможерство, а поклянемося до кінця днів наших зберегти дружбу і що б з кожним із нас не сталося, один одного підтримуватимемо, допомагаючи один одному морально, навіть матеріально, і ніколи один одного не зрадимо. Хто не згодний?

Незгодних не було. Ми знову підтвердили це кожен персонально. Гоготів у печі вогонь, у присмерку хиталися світляні хвилі, і це створювало у підвалі моторошно-урочистий настрій. Я позирнув на Артура зі здивуванням, досі я вважав його Славковою тінню, але тепер бачив, що це не так: він увіч виявляв, талант ватажка і навіть Славко з ним німо погоджувався.

— Присягатимемо тут? — схвильовано спитала Лариса.

— Ні, цей акт має бути урочистіший, — сказав Артур. — Дай іще закурити.

Я дав йому сигарету, Лариса підійшла й узяла куриво й собі. Артур запалив і деякий час сидів таємничо-мовчущий.

— Дай і мені сигарету, — попросив Славко, очевидно, й він був схвильований.

Отож ми сиділи, димлячи сигарками, ніби старовічні змовники, й мовчали.

— Зробимо так, — сказав Артур. — Завтра о дванадцятій ночі сходимося на тому боці в яру, де глиняне урвище. Запалимо вогонь, його запалить той, хто прийде перший. Кожен добиратиметься туди самотійно, навіть вона, — Артур кивнув у бік Лариси. — До завтра ще дається час обдумати. Хто вагається чи боїться, може не приходити. Коли хтось не прийде, братства ми не засновуємо знову-таки з конспіративних причин. Там, біля вогню, кожен виголосить присягу, а текст присяги (його принесу я) спалимо. Хто має проблеми з батьківським контролем, — це був камінчик у бік Лариси, — хай щось придумає, або ж не приходять. Запитання є?

— У мене є, — сказала Лариса, і її голос прозвучав якось по-дитячому. — А коли в мене є інша компашка — не ви, то мені з неї вийти?

— Не обов'язково, — сказав Артур. — Але твоя компашка про братство не повинна ані здогадуватися. А що це за компашка?

— Ну, там кілька дурнів. Ми танцюємо, хохмимо і дуріємо.

— Це тобі треба? — спитав Артур заско-чений.

— Ну да, — наївно сказала Лариса. — Бо ви ж такі нудики! До речі, він, — показала на мене, — зовсім не проти тієї компашки.

— І ходить до вас танцювати? — неймовірно спитав Славко.

— Ну, ні, — засміялася Лариса. — Він не такий дурний. Він, як і всі ви, нудик...

Лариса випустила клубінь диму, а ми розіграли німу сцену, як у фіналі "Ревізора" Миколи Гоголя.

12

Щоб згаяти час до дванадцятої ночі наступного дня, я пішов у парк, аби поблукати алеями — останнім часом мене вабило до самотніх гулянь, та й був я у віці, коли люди схильні до рефлектувань. Отож збирався мило, по-осінньому порефлектувати, але мені це не вдалося, бо в глибині алеї, ближче до залюднених місць, я побачив дівчину надзвичайно схожу на Ларису, і це мене б не вразило, коли б не була вона із високим, струнким і гарним білявим хлопцем, десь таким, як зображають німецьких арійців. Я пішов слідцем за ними, по-дурному схвильований і насторожений: парочка мило розмовляла. Лариса була в темній вузькій спідниці, в туфлях на високому підборі (я відразу ж подумав: чи збирається вона в тих туфлях блукати по зарічних горбах та ярах?), у червоній кофтині, а волосся мала зачісане на "кінський хвіст". Була вона гарна, струнка, фігурна і якась безмежно від мене віддалена, — вони ввійшли в людну алею і подалися в бік танцмайданчика. Перед цим пройшов дощ, людей на танцмайданчику було мало, але оркестр уже грав, і я мав змогу, завмерши в сутіні, бачити, як граційно й гарно ця пара кружеляє в оточенні таких самих, як вони. Не

втримався, підійшов до зеленої загорожі і притисся обличчям до щілини між дощок. Усе в мені колотилося: чи від заздрості, що я сам так ніколи не міг би повести в танці дівчину, чи від ревності, чи від образи-здивування. Зрештою, Лариса постійно підкреслювала, що вона таки моя подружка, і я почав уже до цього звикати, навіть інколи думав про неї перед сном цілком сентиментально. Тепер же стояв, облитий холодом, із твердим наміром більше ніколи не мати з нею ніякого діла, але поки що ніякого діла зі мною не мала вона: дивилася на свого гарного напарника замленим, мені здалося, закоханим поглядом, і вони кружляли, легкі, граційні, розкуті й цілком поглинуті одне одним. Я ж був ніби облитий помиями і не мав сили відірватися від своєї щілини, не мав сили не відчувати своєї неповноцінності, ницості й малості, бо я таки був пошитий у дурні, а це нікому не буває приємно.

Танець закінчився, хлопець обійняв Ларису за стан і повів до лавочок, а вона повернула до нього голову й дивилася із легкою, мрійною напівусмішкою — ніколи ще не здавалася вона мені такою гарною, але й недоступною, навіть чужою. Парочка сіла поруч, тісно один до одного притулившись і почали мило вуркотати, а я зібрав силу, щоб таки відірватися від щілини й піти геть, але не міг не озирнутися: музика знову грала й та чудова пара захоплено й граційно кружляла між інших пар.

"Отже, наша затія з братством,— подумав я,— це тільки міраж, ясна річ, вона й не збиралася до нас приходити". Але Бог із нею — мені було жаль тільки Славка, який через дурну Артурову забаганку мав сам дертися по кручах на костурах — про це ми якось не подумали, а Славко, звичайно, щодо цього й не заїкнувся, він був у таких справах дразливо-самолюбний. Треба було б організувати те зібрання в мене в підвалі, тоді й Лариса б прийшла,— ні, Артур характером трохи жорсткий.

Я довго блукав закутковими алеями, полохаючи парочки, які обіймалися — на душі мені було кисло. Думки весь час навертали до Лариси, я відбував із нею якісь цілком дурні розмови, в чомусь їй докоряв, на щось сердився, аж поки мені самому не стало смішно — попри все я її ревнував. Ні, я не міг до кінця збагнути цієї дівчини, вона до нашої компанії не дуже підходила, коли не сказати — зовсім не підходила, але чому тоді Артур повів балачку про братство при ній? Куди менше було б клопоту обходитися в цьому без жіноцтва, як це робили запорожці,— а може, раптом подумав я, сидячи на лавочці біля паркової кручі й смалячи одна за одною цигарки, і Артур таємно в неї закохався? Вона ж з усіма нами гралася, як досвідчена кокетка — оце, очевидно, і складало її до нас, нудиків, як називала, інтерес. Бо в суті своїй вона була дівчина смілива, навіть трохи відчайдушна і, здається, зовсім незле почувалася саме в хлопчачій компанії. Можливо, вона з тих дівчат, подумав я, котрі виростають між хлопців, як курча між каченят і яким дівоче товариство. відразливе.

Було пів на дванадцяту, музика на танцмайданчику затихла півгодини тому, і парк лишився тільки пристановищем для парочок. Я зійшов з гори в долину, в альтанці на скелі теж обіймалася парочка, в долині під скелею стояла ще одна, назустріч із завулку йшла третя, біля річки на траві бовваніла четверта, на дощатому мості стояло їх ще кілька — ніби це була ніч для парування, всі-всі сьогодні парувалися, тільки трое

диваків вирішили забитись у глибину ночі і запалити свій наївний, смішний вогонь, ніби вони не були друзями до того і ніби їм так конче треба було для ствердження тієї дружби ще й клятви. Я думав, що однією із парочок у цій ночі парування є і Лариса зі своїм хлопцем — десь вони застигли у млосному єднанні, і світ для них перестав існувати. Вона з увагою вдивляється в нахилене над нею зосереджене обличчя, сп'яніле від цієї тьми, подиху осінніх дерев, шелесту листя, котре опадає, й уже опалого, присмаку гіркого й таємного. Пішов під круту, зарослу кущами гору, хапаючись за гілки, і від гілок легко відвалювалося листя, як розмокла глина. Я взяв того листя повні жмені і втулив у нього обличчя, дихаючи й упиваючись жовтим тліном, сутінковими ароматами, замішаними на місячному світлі, бо місяць, здається, і творив оцю загадкову ніч, пануючи над світом і розсипаючи міріади ламких, блідих лапок-променів, пробиваючи тими променями здивовано зведені до себе очі.

На горі озирнувся: місто палало тисячею вогнів. Мигали лискавиці від трамвайних дуг, по вигнутій, обтиканій ліхтарями вулиці, котилися іграшкові авта — одні вкочувались у місто, а інші з нього викочувалися. Я пішов росяною травой, мочачи взуття і холош-ви штанів, довкола все причаїлося й завмерло, але в заростях, куди я мав ступити, чулися обережні шерехи — ішло там таємне, приховане життя, очевидно, точилися свої пристрасті, змагання, вбивства — невидимі нічні істоти розмножувалися, паруючись перед цим, а може, це тільки людям для цього не існує пори й часу; може, й те таємне життя по-своєму відчувало осінь, бо мало підготуватися до зимового сну, а це ж такий клопіт, і для того мають зробити стільки потрібного й необхідного. От вони й клопоталися, бо день для них — ніч, справжній день для них — тьма, в ній менше небезпеки.

Я побачив у глибині кущів вогонь, очевидно, Артур уже прийшов і встиг його запалити. Місце, де мали зійтися, було романтичне, зусібіч круті глиняні стіни, і тільки з того боку, звідки я йшов, а йшов я дном відгалуження яру, було протоптано туди вузесеньку стежечку. Ну, от і вогонь, я помітив, що там сидять обоє, Славко з Артуром, сиділи на хмизі, на який було накидано леглого листя.

— Отже, нас, як завжди, троє,— сказав Артур, дивлячись на годинника — було за п'ять дванадцята.— Твоя дама прийде?

— Це важко вгадати,— сказав я.— Як циган ворожив...

— Такий у ній невпевнений?

— У жінці не можна бути впевненим,— сказав я.— До речі, навіщо було втягувати у братство і її?

— Але ж вона твоя дівчина,— мовив здивовано Артур.— Чи, може, ні?

— Вона моя дівчина,— відповів я сердито,— але є ще один резон: міцна дружба може бути тільки між чоловіками.

Славко розреготався.

— Вони, мабуть, уже погризлися,— сказав.— А по-моєму, він має рацію.

У цей час ми почули над головою тріск гіллячки і шелест листя: хтось до нас пробивався. Звели насторожено голови й припишкли, бо тріск долинав не від стежки

нагорі, а збоку. За хвилину над кручею звисла Ларисина голова.

— Агов! Як ви туди спустилися? — спитала вона.

— Стрибали! — мовив Славко й зайшовся сміхом.

— Хохмите? — спитала Лариса. — Де тут можна зійти?

— Не, справді стрибай, — сказав Артур і розставив руки. — Я тебе зловлю.

Ларисина голова зникла. Почувся тріск хмизу й шерех листя, яке розкидали ногами — Лариса пішла в обхід нашої ями. Я ж у цей час сидів мов задубілий. Те, що вона все-таки прийшла, мене чомусь непомірно вразило. Ні, ця дівчина все-таки незбагненна!

— Я тут! — мовила щасливо вона, підходячи до вогню й сяючи очима. — Це нічого, що я прийшла на п'ять хвилин пізніше? Заблукала! Добре, що почула голоси. Ви так кричите, що за кілометр чути.

— Це для того, щоб ти не заблудилася, — сказав Славко, і я помітив, що він дивиться на неї так ніжно, так тепло, ніби хоче розплавити. Лариса підійшла до мене і наставила щічку, і я мусив ту щічку поцілувати, хоч не скажу, що це було мені приємно, — надто я супроти неї кипів.

— Привіт! — сказала Лариса й сіла до мене впритул. Відразу ж відчув, як від неї заструміло тепло і хотів відсунутися, але не посмів. До речі, прийшла вона сюди боса, тримаючи в руках туфлі на високому підборі, саме ті, в яких танцювала. Нагнулася і взулася, бо восени босим ходити — треба бути моржем.

— Годі жартів! — жорстко сказав Артур, і ми позамовкали, до нас ніби ближче присунулася темрява, і ми опинились у круглій світляній кулі, затулені від світу чорним склом ночі, що обгорнуло її і застигло. Лариса обійняла мене за плечі і, хоч я здригнувся на це й жест, але залишився нерушний. Артур підкинув хмизу до вогню; до речі, хмизу тут виявилось багато, очевидно, Артур наносив ще вдень. Славко замріяно завмер і вже не дивився на Ларису.

— Відсьогодні, — урочисто мовив Артур, — ми засновуємо таємне братство на вічну дружбу і даємо на те урочисту клятву. Чи всі згодні?

— Згодні, — сказали ми гарячим шепотом.

Артур вийняв листка паперу.

— Це проект клятви. Спершу обговоримо... Клянусь, — почав урочисто читати він, — що буду вірним членом братства до смерті, нікому не викажу і не зраджу його, а члени братства будуть пожиттевими друзями моїми. Дбатиму за них при будь-яких обставинах і допомагатиму, де б я не жив, а коли порушу цю клятву, хай буду проклятий під цим небом. Обіцяю, що буду справжнім українцем і ніколи України не відречуся. Сіятиму українство, де зможу і як зможу, і хай це стане ділом мого життя.

— Але ж ти сказав, що наше братство не буде політичне, — мовив я.

— Казав — відповів Артур. — Але будь-яка спілка — це вже діло політичне.

— Тоді давайте без останнього речення, — сказав Славко. — У кожного з нас хай буде власне діло життя, яке сам собі обере.

— Згодна, щоб було так, як є, — сказала Лариса.

Я покосував у Ларисин бік; вона схильності до українства поки що не виявляла, хоч говорила українською мовою вільно й правильно. Що ж, може, й мав рацію Артур, втягуючи її в наше братство.

— Твоя думка,— подивився на мене Артур..

— Без останнього речення,— сказав я.

— Останнє речення знімаємо,— мовив Артур.— Усі повинні бути згодні із кожним словом клятви. Однодушно. Решту тексту приймаємо?

— Приймаємо,— сказали ми.

І ми почали урочисто проказувати клятву. Коли ж це чинив я, в мене мурашки бігали по спині: щиро переймався тим. Потім ми ще посиділи, покурили, майже не розмовляючи.

— Як будемо розходитися? — спитав я.

— Ти іди з Ларисою, а я із Славком,— сказав Артур.

Я глянув на нього вдячно: ні, про те, що Славкові важко дертися по кручах та кущах, а ще вночі, не забував. Очевидно, вони й сюди прийшли разом.

Лариса стала й поправила спідничку, яка була завузька.

— Тобі не холодно босій? — спитав я, коли ми вже пішли й продиралися крізь кущі.

— Не буду ж іти тут на високих каблуках,— спокійнісінько мовила вона.— Дай руку!

Я дав руку й допоміг зібратися на горбок. Нас освітіло місячне проміння — стояли ми в полі. ,

— Тепера ми з тобою друзі, зв'язані клятвою,— мовив я.— Можна у тебе щось запитати?

— Ліпше не питати,— відповіла Лариса, рушаючи босоніж по заросеній траві.— Але коли тобі так потрібно...

— Потрібно, Ларисо,— сказав я, наздоганяючи її — в мене ледь тремтіли губи.— Навіщо вдаєш перед хлопцями, що ми з тобою пара?

— А хіба ні? — наївно продзвенів її голосок.— Я ж твоя подружка.

— Перестань, Ларисо,— тужно сказав я. Вона тихо засміялася.

— Так говориш, ніби ревнуєш,— мовила.— Жахливо люблю, коли мене ревнують... Але чого тобі ревнувати?

— Ревную, Ларисо. І ти чудово знаєш, що є чого...

— Бачив сьогодні?

— Бачив,— дихнув їй у волосся.

— Але ж ви мені дозволили мати свою компашку,— наївно сказала вона.

— Не про компашку йдеться і ти чудово це знаєш, Ларисо. Не ставлю тобі претензій, але мене цікавить одне: навіщо вдаєш, що ми з тобою парочка?

Вона зупинилася. Стояла до мене спиною, я ж завмер упритул за нею і дихав якимсь по-особливому духм'яним, ніби трава чи опале листя, її волоссям.

— Ти ж розумний хлопець, можеш сам здогадатися,— сказала вона.

— Але тут я не розумний і не здогадливий.

Вона мовчала. Знову рушила, а я посунув слідом.

— Скажи,— попросив я.— Мені це конче потрібно знати.

— Бачиш,— мовила вона— Славка й Артура я боюся, а тебе ні.

— Тому що я бідолашка?

Вона засміялася і сказала тим грайливим тоном, яким говорила зі мною завжди:

— Ну да! Є такі хлопці, яких дівчата не бояться. Отож ти такий!

— Виходить, що ти мною боронишся від Славка і Артура?

— Ну да! — сказала Лариса.— Міг би й сам здогадатися.— Хіба не бачиш, як той Славко на мене дивиться? Він славний хлопець, але я каліки полюбити не можу.

— А Артур?

— Артур те саме,— коротко різонула. Ми спускалися з гори, і вона знову подала мені руку. Зрештою, посковзнулася і впала мені в обійми. І сам не знаю, як так вийшло: чи її губи опинилися близько моїх, чи то мене струснула нагла близькість її тіла, але я дівчину поцілував. І раптом відчув, як вона стрепенулася, напружилася, мов кішка, і, як кішка, відстрибнула від мене. І я побачив запалений, як у кішки, погляд і перекривлене гримасою, облите місячним світлом лице.

— Ти обіцяв до мене не приставати? — зашипіла вона.

Я відразу ж згадав отого високого, білявого і гарного хлопця, якому я за зовнішністю і в підметки не годжуся, згадав, як натхненно кружляли вони в танці, їхню самозаглибленість, згадав, яким поглядом дивилася на нього Лариса — на мене таким вона ніколи не дивилася й не подивиться, і подумав, що я тільки миша в лазурях ситої кішечки, і ця кішечка мною грається й перекидає з лапки на лапку, а часом легенько запусить у мишу пазурчики, щоб та енергійніше борсалася — саме це й складало її задоволення, а вона така сита, що може, й не душитиме миші, а меланхолійно проведе її поглядом, коли та, перестрашена й майже мертва від страху, кинеться навтьоки. Але я від неї не втікав і страху не відчував.

— Вибач, Ларисо,— мовив.— Це в мене голова запаморочилася.

— Бачу,— сказала звичайно і знову подала руку. Ми спустилися вниз, але руки своєї в мене вона не забрала.

Отак ми і йшли, взявшись за руки, але розділені між собою стіною, монолітом темряви, друзі, що присягли на вічну приязнь, а водночас такі далекі одне від одного, що й уявити не можна. Я її щойно поцілував, але мало радості дістав од того поцілунку; відчував її теплу долоню, але це мене вже не хвилювало, бо душею був у цей час далекий од неї. Вона це відчувала, бо мовчала, а тільки біля річки попросила її потримати, щоб помити ноги й озутися. І коли стала на високих підборах, зробилася раптом вища за мене, десь така, якою побачив її в алеї разом із тим хлопцем, і мені стало дивно, що оця принцеса (бо щось горде й величне з'явилося у ній, коли стала на високих підборах) чомусь стоїть біля мене, що я раніше в глибині душі сторонився її, а може, й гордував, а може, гордую й досі, бо вона не вельми розвинена, а ще любить танці і компашки. Але, незважаючи на те, я згодився стати опудалом на її городі, що мало б відганяти з того городу хижих чи же-ровитих напасників-птахів. Це подразнювало мою гордість — ось і причина моїх переживань. Отже, в глибині душі ми

одне одним таки гордували: попри всі клятви, я був для неї бідолашка, а вона для мене дурненькою повітреницею, що не без кокетства грається в свої дівочі ігри...

Відверто кажучи, сьогодні мені не хотілося її проводити, я б мав навіть похмуре задоволення, покинувши її на нічних вулицях, щоб якнайшвидше зачинитися у мушлі свого "я", чи як равлик утягтись у хатку й замуруватися, але цього вчинити не міг, отож ми йшли притемненими вулицями, бо вже погасли ліхтарі, й мовчали. Тільки біля самого свого дому вона спитала:

— Чи не здається тобі, що починаєш до мене приставати?

— Ні,— сказав я холодно.— Але одне мені треба, принаймні, для нашої дружби. Не вдавай, що ми з тобою пара.

— Інакше що? Закохаєшся? — вона засміялася.

Я мовчав. Тільки сопів голосно.

— А чого не питаєш, що то за хлопець, з яким танцювала?

— Мені нема до того діла,— сказав.

— Але ж стежив! — В Ларисиному голосі з'явився холод, навіть сарказм.— Стежив і ревнував,— вона знову засміялася.— Не, я люблю, коли мене ревнують!.. Сказати тобі, що то за один?

— Скажи, коли хочеш,— буркнув я, мені жахливо хотілося довідатися, що то за один.— А не хочеш, не кажи...

— Один з моїх дурнів,— мовила.— Дивоглядний, стопроцентний, круглий, як м'ячик, бельбас. Один з моєї компашки.

— Дуже втішно, мадмуазель,— сказав я і поклонився, як середньовічний рицар.

— Коли іде повз вітрини,— продовжила Лариса, ніби не помітила мого єхидного жесту,— то зазирає в них, аби на себе помилуватися. А коли бачить дзеркало, завмирає й не може відійти.

— Наркіс,— сказав я, сакраментально, а може, ідіотично всміхаючись.

— Наркіс — це що? — спитала Лариса.

— Грецький юнак, закоханий сам у себе.

— Ну да, Наркіс,— сказала вона і засміялася.— Я йому скажу, що він Накріз, а він подумає, що це щось непристойне й образиться, ха-ха! Треба якось запам'ятати. Накріс! Накріс! Класно!

— Не Накріс, а Наркіс,— поправив я.

— Забуду,— меланхолійно мовила Лариса.— Але він все одно не знає, правильно воно вимовлено чи ні. Наркіс! Наркіс! Це не від слова наркотик?

— Не знаю,— сказав я.— Скажи, ти зі своєю компашкою по-українському говориш?

— Ще чого? — сказала Лариса.— З ду-баками треба говорити довбацькою мовою. Та й не мова це, а жаргон.

— Навіщо вони тобі, Ларисо? — спитав я, дивлячись у її загадкове й через це прекрасне обличчя.

— Мені це треба. Я до вас прийшла, бо тошно бути тільки серед дурнів, а до них іду, бо тошно бути тільки біля нудиків.

— Шукай собі і не розумних, і не дурних.

— Е, це ще тошніше! Від них здохнути можна! Ну, пока, Акакію Акакійовичу Добчинський! ч

Вона раптом нахилилася до мене, поцілувала в щоку й закрутила своїми знадностями, поспішаючи до парадного. Я дивився їй услід, і вона це знала. Дивився й думав, що забув спитати: а де і від кого вона навчилася правильно говорити українською? І чому це вона безвідмовно згодилася з Артуром, коли він пропонував членам братства скрізь і всюди сіяти українство? Цього збагнути не міг.

13

Наступного дня я прокинувся пізно. Тіло було ніби побите, ніби я вчора чи перепив чи пережив важкі хвилювання. Батьків удома не було — на роботі. Я виповз на кухню й прочитав записку: снідати — оладки з повидлом, варене яйце, какао. Обідати — борщ і печеню, яка стояла на ослінці, загорнена в газети, ковдру й матиного хвартуха. Зрештою, пора було вже не снідати, а обідати, але я вирішив поснідати. Притяг старого програвач а в пластмасовому футлярі і поставив фортепіанні п'єси Шопена. У вікно вливалася широка сонячна стяга, обливала мене за столом, я снідав і слухав чудові передзвони фортепіанних звуків. І мені раптом здалося, що я слухав цю музику не в своєму, а в іншому житті, вона звучала вечорами у домі з дерев'яними сходами на другий поверх, з верандою, балюстрада якого була обвита диким виноградом. Біля дому росли старі сосни, і вечорами їхній медв'яний дух густо заповнював повітря. Освітлене свічками в канделябрах фортепіано стояло в глибині великої кімнати, а за фортепіано сиділа одягнена в білу сукню з мереживами жіноча, а власне дівоча постать. А на веранді, біля білого садового столика, сидячи в лозових садових кріслах, пили чай якісь люди без облич, набираючи срібними ложечками варення, що пахло проминулим літом. На столі стояла китайська ваза, наповнена розквітлими пишними айстрами, а я прислухався до звуків, що линули у відчинені двері меланхолійно і схвильовано. Дивна річ, цю візія я завжди бачив, коли слухав Шопена, інколи мені уявлявся цей-таки дім, освітлений вранішнім сонцем, і постаті на веранді, увитій диким виноградом, були так само міражні, просвічувалися й сяяли білою одежею. Можливо, в такий спосіб я бачив власних забутих предків, бо мати мені якось розказала, що її дід був дворянин, і це тільки після революції вони так опростилися, аж вона освіти не могла одержати, але де вони жили і який маєток мали, вона не знала, бо й того діда їй не довелося бачити — він у революцію емігрував, а дочка його (та й мати моя) залишилася, вийшла заміж за столяра і опростилася. Мати моя опростилася ще більше, хоч "пан-ськість" у неї залишилася, принаймні, одягала вона мене з братом, як пестунчиків і жахливо хотіла, щоб я вступив у вуз і вийшов, як вона казала, в люди, ніби вони з батьками й не люди були. Батько мій був із простих, але любив читати книжки і привчив до цього з мальства й мене, хоч у післявоєнні роки із книжками було вельми сутужно. Принаймні, вечорами у нас влаштовувалися сімейні читання: Микола Гоголь, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, було навіть у батька кілька старих книжок Бориса Грінченка: "Під тихими вербами" і "Серед темної ночі", були й оповідання Архипа Тесленка, якого

батько також вельми любив читати. Оце виразно українське коло читання справило на мене, очевидно, вирішальне значення: я став людиною української культури, хоч брата обійшло, він подався у військове училище...

Але та візія дому зі старими соснами та увитою диким виноградом верандою, з дерев'яними рипливими сходами, часом була аж занадто нав'язлива, ніби я сам колись жив у тому невідомому домові. Зрештою, в мене трапляються й інші візії, зв'язані із життям у минулому, але ця найнав'язливіша, тож я навіть тугу за тим домом відчував. Згодом, коли я вперше приїхав до Києва, побачив подібні будинки із старими соснами у Святошині, якраз при в'їзді від Житомирського шосе, і це мене так схвилювало, що я приліпився обличчям до шибки й дивився на ті будинки — надивитися не міг. Пізніше я розпитував матір, чи не жили її предки у Святошині, але вона того не знала.

Сніданком я наситився, а музикою ні. Це зрозумів, як вийшов до річки. Дрімали круті береги, дрімали хати, втоплені в барвисті розливи листя, сама річка біля берегів була кривава, а посередині нерушно-чорна. На мості стояв із хваткою рибалка, витягав сітку, і риба, звисаючи з лунок, срібно блищала. Дурна лискуча риба, з якої той рибалка зварить собі юшку.

Я стояв на березі, повний дзвінких фортепіанних перехлипів і передзвонів, і думав про Ларису. Чи любив я її і чи любить вона мене? А може, коли б ми зламали між собою якісь голубі перегородки, могла б у нас вийти непогана любов, відтак знайшли б одне в одному своє щастя. Але навіть тоді я вже тямив: світ — це не отакий простий і знайомий пейзаж; де легко знаходять щастя, його нема, а коли воно є, то через озвичайнення легко перестає бути щастям. "Щастя,— думав я,— це щось таке, чого годі досягти. Це загадка, яка доти загадка, поки її не розгадано, адже розгадана загадка не є загадкою".

Йшов берегом, дихав вологим повітрям і осіннім сонцем. Це було чудово — жити, дихати повітрям та осіннім сонцем, бачити, як рибалка ловить хваткою рибу. Жінка вийшла з двору і кликала качок — її голос мелодійно розлунювався. Чудово було відчувати, що живеш, дихаєш усім тілом, що, зрештою, здатний усе це відчувати.

Повернувся додому, перетяг програвача у свою комірчину й поставив платівку: фортепіанні твори Шуберта. Лежав на неприбраній постелі й дививсь у стелю, слухаючи.

І цього мені було мало сьогодні. Поставив на програвача "Поему екстазу" Скрибіна і сів, обхопивши руками голову. Входив у життя звуків, у початкові неспокійні, але ще тихі акорди, що розбивалися напливами чогось схвилюваного й бурхливого. Потім занепокоєно вирвалися скаламучені потоки, обірвалися, і раптом народилася ніжна туга скрипки. Але труба її розірвала, закрутилися, затанцювали вихори, через які пройшла мідними ногами та ж таки труба, впевнена і захоплена, і скрипки втомлено потяглися за нею. Знову з'явилася ніжність: вечір, чи ранок, тобто пора, коли щось народжується чи зароджується й хоче вирватися з полону самого себе, але ще немає до того сили. Тоді й промовляє нервово й поспішливо чи й не-поспішливо скрипка,

напруга збільшується й нагнітається, а по тому з'являється ще тонший, іще ніжніший, іще ясніший звук. Раптово й сильно, могутнішими видихами заходиться труба, згодом — тихше і в глибині, ніби зітхання,— впевнений акорд. Звуки розриваються, дизгармонішають, але їх упорядковує ніжна мелодія, після чого знову крокує труба, з'являється запаморочливий вихор, який росте, росте й розсипається, мелодія стає захоплена до безумства, виростає екстатична радість, тоді — вичерпання, спад, довга тужлива мелодія — настання втоми, яку збуджує, з'явившись, скрипкова пісня, але це вже регресія — мелодія вмирає, ніби розсіває насіння, яке відразу ж проростає, росте, підіймається і завмирає, ніби хоче збагнути вищу таїну життя, мелодія гойдається і пливе, заколисує,— усе це пульсує хвилями. Нарешті прокидається труба, а тоді й скрипки, весь оркестр, музика гострішає, спадає, знову підіймається й падає. Потім у тиші коливаються приємні спогади, і знову вони розриваються неспокійним акордом. Запалюється, зводиться в екстазі труба, і вже весь оркестр гримить страшною силою, ніби виросла скеля чи гігантське дерево, що сягає хмар, і звідти розриваються, розсипаючись на пісок, круглі плоди того дерева, які, падаючи, зроджують запаморочливі вихори.

Я був схвилюваний музикою і не міг усидіти вдома — потягло на вулиці. Світило сонце, а мені здавалося, що я блукаю в місячну ніч, вулиці були забиті людом; мені здавалося, що вони порожні. І ця місячна ніч серед дня, і сонце, і ці порожні вулиці на вулицях, набитих людом, автами й трамваями — це, зрештою, й була сьогоднішня музика і мій химерний настрій. Щось дивне творилося з моєю душею, хотілося дива чи по-особливому вишуканої краси; я роззирався здивовано: стоять дерева, будинки, пливуть авто і люди, але вони ніби не з сьогоднішнього дня, а таки з минулого, коли мене ще на світі не було, чи майбутнього, коли мене вже не буде; бо того й того часу куди більше, ніж мого, сьогоднішнього. Ні, я, очевидно, й досі продовжував слухати музику, був у ній, а вона в мені — хотілося, щоб ці хвилини продовжилися, або ж завмерли, адже так рідко трапляється, коли світ стає незвичайний, а люди й речі також.

Не витримав і завернув до Славка, бо вже не міг бути на вулицях сам. Той щойно повернувся з лекцій і обідав. Запросив і мене, але я згодився тільки на філіжанку кави.

— Якийсь дивний сьогодні,— мовив Славко.— Ніби Чайльд Гарольд.

— Бо так воно і є,— сказав схвилювано.— Інколи страшно стає, коли подумаю про свою вулицю чи землю взагалі. Світ ко-пошливих комах, бо, зрештою, що ми таке?

— Ну, ти, бачу, й справді Чайльд Гарольд. Людина, яка не знає, куди себе примістити, а окрім того, так інколи приємно знати про те,— Славко їв борщ, сьогодні був настроєний скептично.

— Ні, скажи,— гаряче мовив я.— Скажи, будь ласка, чи має людина право бути самовпевненою?

— Обов'язково,— відповів Славко, вузька бурячина приклеїлася йому до губи.— Інакше вона не зможе бути стандартна. А без стандартних людей суспільство неможливе. Без отаких рефлектуючих, мудруючих, як ми, воно можливе, а без

стандартних ні. Через це суспільство, а найбільше сонцесяйне, найліпше, найдосконаліше, що має всі чесноти, котрі культивуються глупістю його, послідовно й люто винищує свою інтелігенцію, залишивши тільки тих, хто може і здолає бути стандартним. Є заперечення?

— Обітри рота,— сказав я, бо та бурячина мене дратувала.

Славко обтер і роздивився бурячину.

— Житейські, нікчемні дрібниці,— сказав і засміявся своїм заразливим сміхом.

Але мені було не до сміху. Я був наповнений музикою, через те наладнований на високе і хвилююче.

— Оце пройшовся вулицями,— мовив,— і мені стало страшно, Славку. Злякався оцих малих тунелів і маленького життя, яке минає й нічого не приносить. Ні, я хочу кинути все це, побачити світу й людей — мені стає тут, Славку, душно й тісно.

— Елементарний юнацький бунт проти стандартності, але він смішний,— сказав Славко, припиняючи їсти.— Людина з пункту "А" вважає, що в пункті "Б" ліпше і рветься у пункт "Б". Людина з пункту "Б" рветься у пункт "А". А скрізь одна й та ж зона чи в'язниця. Один і той же спрут, як ти любиш називати, тільки незначно змінені декорації. Через це я повторюю, що казали давні філософи: немає світу поза тобою, кожен рано чи пізно заганяє себе в якусь вуличку, де знаходить пристань. Мета суспільства перетворити людину у гвинтика своєї машини, отже чого дивуватися, що ти гвинтик — скільки не стрибай, себе не перескочиш. Є заперечення?

— Що ж ти пропонуєш,— розсердився я.— Ставати гвинтиком і не стрибати?

— В тому то і є, на мою думку, абсурд життя,— сказав Славко й відсунув від себе тарілку.— Чого не п'єш кави?

Я й справді забув про каву. Кава вихолола, і я механічно її сьорбав.

— Абсурд життя в тому, що суспільство, як Сковородинські Колеса годинникового механізму, хоче, щоб ми рухалися в один бік і однаково, бо вважає, що так творить лад, але насправді годинника розладнує, бо вища гармонія — у відсутності її. "Щось" одного іншому "ніщо" і навпаки. Людина не може бути сама, а прагне самоти, люди зганяються в колективи, а що вони — таке без свободи особистості? Сильніші не розуміють слабших і навпаки, як здорові хворих. Зрештою, сильніші прагнуть зламати індивідуалізм слабших і вдаються до насильства. Отже твої сьогоднішні рефлексії — це бунт кволого проти нівелюючої сили буття, в якому маємо щастя чи нещастя жити. А що я пропоную? Не втрачати голови й почуття гумору.

Він знову розсміявся й налив собі у філіжанку кави.

— Отже, ти пропонуєш ставати самовпевненим, а це значить — стандартним? А по-моєму, самовпевненість — це хвороба... ненормальність... не можу цього пояснити...

Славко подивився на мене якимось сумовито.

— Я нічого не пропоную, бо я так само не самовпевнений, як і ти. Будемо сумніватися, друже, всупереч усім геніальним настановам тих, хто нами керує. А загалом, знаєш, чого ми в силі досягти? Нестандартності — оце і є наш бунт... Ти сьогодні на роботі?

— З вечора,— сказав я.— Але свій черговий монолог ти уже проголосив.
— Так-с,— почухав підборіддя Славко.— А справді. Шкода! А Лариса буде?
— Навряд,— сказав я.— Ми вчора з нею трохи погиркались.
— Серйозно?
— Та ні. Як це буває!

— А в мене є новина,— сказав Славко.— Ти, правда, сміятимешся... Щось зав'язується з однією дівчиною і по-моєму серйозно... Я радий... Не хочеться бути твоїм суперником — це бридко!

Славко дививсь у вікно. Ніби й почервонів чогось. "Бідний мій, розумний брате,— подумав я.— Ти і справді не самовпевнений. Може, й задуже!"

— Гаразд! — сказав я, і в мені знову сколихнулася музика. Смутна якась і проста, гарна, як осінь, музика.— Двигну! У світ малих вуличок і маленького життя!

14

Цього разу на роботу до мене й справді не прийшли ні Артур, ні Славко, ані Лариса. Зате відвідав мене чоловік, зустріч із яким дала мені аж зовсім мало радості. Була це особистість із тієї загадкової породи, які в обличчя на вулицях не кидаються,— на таких просто не звертаєш уваги. Все у ньому було банальне: сіре, ретельно виголене обличчя, охайно зализані на лисину рештки сірого волосся, невиразний костюм, сорочка під стандартною краваткою і такий самий плащ. Він показав мені посвідчення, яке я не встиг роздивитися, назвався тільки іменем по-батькові, скинув плаща і розіграв із себе добродушного, приязного і свого, при чому холодні його і мертві очі так і залишилися мертвими; мені навіть у першу мить здалося, що він сліпий.

— О, в тебе тут тепло,— сказав він і роздивився моє "пекло".— Да-м, роботу ти вибрав!

При його появі мене спершу переколотило, холодний вуж поповз по спині — я мимоволі подумав, що їм стало відомо про наше братство. Знав, що він пильно за мною стежить, ото ж удав такого ж штучно безтурботного, якого удавав і він.

— Вибрав собі тепле місце! — сказав я, а він засміявся.

— Ти не без гумору,— сказав тим-таки панібратським тоном. Говорив українською мовою, але якось силувано.

— Всі тепер шукають теплих місць,— ' сказав я, і собі либлячись, хоч це робити мені було неймовірно важко: серце калатало, а в голові паморочилося: "Ну що, пропав?" — незвідь чому подумав я.

Він сів на ящика і ще раз обдивився су-терен.

— І чого це ти кинув школу? — спитав, підроблюючись під батьківський тон.— Нічого такого страшного не вкоїв, просто ляпнув дурницю, а тобі ж школу кінчати! Прийшов би до нас, і ми б це легко залагодили.

— Мабуть, тому ви й прийшли? — спитав я.

Він з'явився саме тоді, коли я загрузав піч, ото ж і стояв з тачкою неподалік жерла.

— Може, й тому— мовив він.— Поговоримо і, може, дійдемо згоди.

— Але вам доведеться трохи зачекати,— сказав я,— бо в моєї пані,— я показав на

піч,— саме обідня пора.

— Пізніше її погодувати не можеш? — трохи холодно спитав він, бо так втрачався ефект першого враження. Мені ж відтягти розмову з ним було вигідно, принаймні, зміг би заспокоїти розбурхане серце й зібратися з думками.

— Пізніше не можна,— мовив я.— Загружаємо її за графіком. Чи у вашій роботі теж є графік?

Але цього жарту він не сприйняв.

— Ну, давай, давай! — розіграв він "братуху".— Вкапуй!

І я почав "укапувати". Вантажив тачку, зумисне здіймаючи хмару куряви, гнав її бетонною підлогою, з гуркотом перекидав біля печі, знову-таки здіймаючи хмару чорної куряви, тоді мчав до великої купи вугілля в кутку, аж доки не насипав біля печі купу малу — до речі, вдвічі більшу, ніж мені було потрібно. Мій непрошений гість уже виймав носовичка, втирав обличчя, а потім дивився на носовичка — той ставав чорний.

— Робота в мене, бачите, бруднувата,— сказав я, вдаючи із себе ударника.— То, може б, ви погуляли надворі з півгодини або з годину, щоб тут усе осіло.

Але він з місця не рушився, тільки спробував усміхнутися, уже трохи й подобаючи на того, ким був насправді — на чортяку.

— Нічого, давай укалуй! — сказав, і я знову почав — "укалувати", здіймаючи ще більше куряви: коли він чорт, подумав резонно я, то хай принаймні виглядає ним, а не таким прилизаним чистюйчиком. Зрештою, я свого досяг: його обличчя, костюм і сорочка майже нагадували мої, це його, здається, й прикрасило, бо наблизило до "гегемона", диктатуру якого він і такі, як він, яро захищав. Він навіть кілька разів чхнув, хоч я вже давно від вугільної куряви не чхав — мій чхальний апарат атрофувався.

Відчинив жерло печі й почав його загрузать це було для мого чорта випробування номер два. Тобто в підвалі стало ще гарячіше, і не тільки я стікав потом, але і мій гість, а це значило, що його обличчя не тільки вкрилося елегантною чорною пудрою, але й по ньому потекли патьоки, змиваючи ту пудру й роблячи обличчя прибульця смугастим. Я ледве не вдарив себе по лобі: ось що значить "чорти пасмасті" — ні, фразеологізми постали не на порожньому місці. До речі, мої приятелі приходили до мене в чітко визначений час, коли курява влягалася, а до чергової завантажки можна було ще посидіти — от вони й не перетворювалися у "пасмастих чортів", як мій небажаний гість. У роботі, та й викидуючи ці коники, я цілком заспокоївся і вже міг вести розмову; мені весь час у вухах бринів батьків голос: "Не говори багато, щоб тебе не підсікли, і запам'ятай — то не люди!" Я впустився на сидіння і мовчки втупивсь у свого страшного гостя.

— Да, работка в тебе, парень, не лахва! А міг би сидіть у чистому і кінчать спокійно десятый клас. А там і в інститутик... Так чого ти вперся? — спитав він тоном "братухи".

— Клята вдача,— сказав я.

— А мені, знаєш, подобається, що ти такий гордий,— мовив він.— Правда, те, що ти моллов антирадянщину...

— Не молов антирадянщини,— обірвав його я,— а тільки сказав, що немає кращих і гірших літератур, а є багатші і бідніші. Що багатий — ще не значить "добрий" чи "кращий", а бідний — "гірший", "поганий".

— Говорити проти Росії і російської культури — це також антирадянщина, молодий чоловіче,— жорстко витис він.— І тебе по голівці за це не поглядять, коли будеш так і далі тріпатись. Але все можна ще поправити. До речі, твої дружки сюди приходять — про що ви балакаєте?

— Анекдоти травимо і про дівчат.

— Це при дівчині? — змружив він одне око.

— Ну, при дівчині ми травим пристойні анекдоти.

— Антирадянські?

— А хіба є антирадянські? — наївно спитав я.

— Ну, не корч із себе дурника, бо ти не дурник,— знову жорстко сказав.— А я думав, що ви тут притончик організували,— він вкотре вже озирнув підвал.— Непогане місце для притончик а.

— Дуже брудне,— сказав я.

— Притончик — це і є брудне. Чого ж та дівчина сюди приходить?

— Бо то моя дівчина,— сказав я сердито.

— Може бути. Але в нас є дані, що твої приятелі, особливо той, Артур, теж не дуже тримають язика за зубами. Чи не говорив він, наприклад, що от у нас, мовляв, диктатура пролетаріату, а над ким?

— Ні, не говорив,— сказав я.— А над ким?

Він зирнув на мене, обдавши мерзким крижаним поглядом.,

— А ти й не знаєш?

— Не доводилося думати. То над ким?

— Ну, у нас не тільки пролетаріат, тобто робітничий клас. Є інтелігенція, селяни, службовці, військові.

— Отже, я, як пролетаріат, здійснюю диктатуру над вами, тобто службовцем? — наївно, але з підковиною промовив я.

— Це тебе Артур так навчив говорити чи той кривий? До речі, в нас є дані, що той кривий теж по-антирадянському настроєний. Можеш це підтвердити?

— Славко? — подивився на нього вражено.— Та ви що? Та ніколи в світі!.. І не Артур почав говорити про диктатуру, а ви... Отож, розкажіть мені, бо я тут не дотумкую, передам Артурові — от і всі проблеми! Я тільки спробував побудувати логічний умовивід. Може, десь і Артур спробував побудувати такий умовивід, не знаю, я принаймні такого не чув,— то це вже антирадянщина? До речі, він дуже любить читати книжки про Велику Вітчизняну війну і космонавтів. Просто від цього без ума й нам набридає!..

І знову зазвучав у моїй свідомості батьків голос: "Не говори з ними багато, бо вскочиш,— запам'ятай,— це не люди!"

У мене в'їдалися холодні, як п'явки, очі: чи вловлює він, думав, що я з нього

кепкую? Здається, з гумором у нього нормально, але чи не переграю я? Однак, ту ідіотську фразу про війну і космонавтів я начебто промовив із належним пафосом, імітованим, на мій погляд, цілком натурально.

— А що це ти за книжки хотів у бібліотеці замовити? — небало спитав він.

— Ви й це знаєте? — спитав я заскоче-но.— Звичайні книжки.

— Ну, одна з них незвичайна.

— Спенсер чи Брандес?

— Ні, та інша.

— Записки ВУАН?

— Так. Це антирадянська книжка.

— Але змилуйтесь! — вигукнув я.— Вона вийшла в радянський час і в радянській Академії наук!

— Вийшла в той час, коли в Академії засіли вороги радянської влади. Тепер це заборонена книжка. Що тебе там цікавило?

— Хотілося подивитися, що воно таке, та й цікавила мене стаття про українського поета Івана Манжуру.

— Він у двадцяті роки жив — як ти його назвав?

— Манжура,— відповів я.— А жив у дев'ятнадцятому столітті. Це поет-бурлака.

— А звідки ти взяв, що та стаття є в тій книжці?

— З бібліографії — це просто,— мовив я.

— А чому назвався не своїм іменем? Як ти назвався?

— Бобчинський Акакій Акакійович.

— Чому саме так?

— Ну, це два відомі гоголівські літературні герої, працівник бібліотеки мав би те знати.

— Хохмив?

— Зрозумів, що та почвара книжок мені все одно не замовить.

— До речі, ми можемо допомогти тобі замовити ті книжки.

— Вже інтерес пропав,— сказав я.

— Даремно! Коли ти чесна радянська людина, мав би з нами дружити, а не йоршитися.

— Як це дружити?

— Ну, в чомусь допоміг би нам, а щось ми тобі. Могли б допомогти, наприклад, вернутись у школу, а не сидіти у цій ямі. Потім в інститут тобі треба — ти ж недурний хлопець.

— Аз мого боку? — спитав я.

— Про це можна буде поговорити окремо.

— Не варт,— сказав я і додав довірчо.— А мені в цій ямі, як назвали, подобається. Отак ганяю тачку й думаю: грію квартири стільком людям.

— Хохмиш?

— Цього разу не хохмлю,— сказав я серйозно.— Справді так думаю. А з вами

дружити, кому б я тепло давав?

— Радянському народу,— сказав він.— Подумай!

— Не варт,— сказав я.— Ліпше я при своїй простоті залишуся в цій ямі.

— Ну, дивись! — сказав, недобре всміхаючись і зводячись.— А коли передумаєш, ось тобі мій телефон,— він подав мені папірця.— І ще одне: про нашу розмову нікому ні слова, зрозумів? Ні батьку, ні матері, ні друзям. Це не прохання, а вимога,— голос його став залізний, а мертві очі впали мені на обличчя.

Пішов, попрощавшись, а я знеможено впав на сидіння — був повністю вичерпаний і мав таке почуття, ніби цілий день борсався у смердючій клоаці. Сидів закостенілий і мозок мій гарячково працював, перепускаючи через себе щойно перебуту розмову. Ні, я вів себе, здається, правильно: жодної інформації йому не дав і твердо відмовився бути сексотом, водночас засвідчивши свою лояльність. Очевидно, добре, що не відпирався, коли зайшло про мої відвідини бібліотеки, вони мене з доносу дікенсівського героя таки вичислили — це невелика проблема. Зрештою, я й раніше знав,— це сказав мені батько,— що бібліотеки передовсім під їхнім наглядом, вони вивчають, хто що читає і так виходять на вільнодумців; батько навіть казав, що за бібліотечними абонементом за Сталіна садили.

Усе в мені дрібно тремтіло, бо в час розмови я був неймовірно напружений, а зараз відходив. Одне лише тішило: про братство наше мова не заходила; очевидно, вони про це нічого не знали. Але відтепер ми всі — під недремним оком, і це також dokonаний факт. І незвідь чому мені захотілося раптом стати зовсім маленьким, отакою мишею, щоб шугнути в нірку, зачинитися там чи сховатися, затулити лапками вуха й сидіти тихенько, бо наді мною пролетів чорний, холодний і нещадний смерч. Цей смерч без жалю і вагань може закинути мене у прірву і ніхто про те не довідається і не поспівчуває. Я вів себе, правда, трохи визивно, і це навряд чи сподобалося нечистій силі, що послала до мене свого темного янгола. З другого боку, саме так мені було легше боронитися. У руці в мене світліла смужка паперу, я зирнув на неї: написано Іван Іванович і ряд цифр. Устав, відчинив дверці печі й кинув папірця у гогітливий вогонь. Вогонь пожер його миттю, метнувши в глибину печі клаптик сажі. Я зачинив дверці і знову сів. Бракувало повітря, я дихав розтуленим ротом. Було мені тоскно й самотньо, а дітися нікуди. Нікуди дітися метеликові, нашіпленому на голку і який тільки й може, що махати крильми, сподіваючись злетіти. Але нашіплені метелики не злітають. Нашпилені метелики висихають у маленькі опудала, і крила їхні навіки стають задубілі.

15

Перше, що я вчинив, розповів про ці відвідини Артуру, Славку та Ларисі — ми зібралися цього разу у Славка. Виявилося, що подібна розмова була вже і з Славком, розпитували його про мене й Артура і теж натякали, що ми вели антирадянські розмови, хоч конкретних звинувачень не було, окрім питання: над ким у нас диктатура пролетаріату, Артур напружив пам'ять і згадав, що говорив він те у школі; здається, задавав подібне запитання учителеві історії.

— Отже в нас гуманітарні вчителі — сек-соти,— виснував він.

— А чи не нюшка це за братством? — спитав я.

— Довідаємося,— мовив Артур.— Тепер черга за мною і Ларисою. Думаю, засікли наші сходи в кочегарці, туди вони, по-моєму, підключають підслуховувальну апаратуру. Збиратися не покинем, але розмови — невинні.

— А мені як себе вести? — спитала Лариса.

— Вдавай дурочку,— відповів Артур.— Ти це вмієш чудово.

Лариса незвідь-чому почервоніла. Сиділа, як завжди, поруч зі мною, поклавши руку мені на плечі, ніби я їй не прохав її перестати гратись у цю гру, що ми, мовляв, парочка.

— Тобто хочеш сказати, що я дурочка?

— О, це вже ні! — сказав Артур і зирнув на неї трохи ніжніше, ніж треба було.

Лариса такі речі сікла на ходу. Зокруглила очі, підкинула брівки і щільніше притислася до мене. Я хотів вивільнитись із тих обіймів, але не міг. Отак не міг рухнутися — і все! Клята Лариса!

— Слухайте, в мене є план. Давайте будемо вдавати, що ми компашка найнижчого сорту. Влаштуємо в кочегарці танці, обмажемося, як чорти, вугіллям і будемо бацати. По-сучасному бацати і Славко зуміє.

— Я вже не зумію,— цього разу почервонів Славко.— Тоді вони нам припишуть аморалку.

— Аморалка — це щось менше, як політика,— сказала Лариса.

— Наскільки мені розказував дядько,— мовив Славко,— їхня улюблена провокація: робити політичних морально ущербними, щоб скомпроментувати.

— Жаль! — зітхнула Лариса.— А це була б картинка. Нудики — і бацають, як чортенята!

Хлопці позирнули на неї трохи здивовано: при такій розмові вона ще й жартувала.

— Вдаватимемо, що нічого не сталося,— мовив Артур.— Так, ніби Славко і він,— він показав на мене,— нам нічого не розказували, що їм і наказано. Але як тільки вони почнуть знову допити, відразу ж сходимося і докладно все обговорюватимемо. Треба конче довідатися, що вони знають і що нюшать.

На цьому ми розійшлися. Артур пішов окремо, а ми з Ларисою трохи згодом.

— Знову вдаєш, що ми парочка? — сказав я їй на вулиці.— Домовлялися ж!

— Нічого ми не домовлялися,— мовила Лариса.— До речі, ти їй тому кагебісту сказав, що я твоя дівчина. І не можна бути аж таким ревним!

— Хохмиш? — спитав я її улюбленим словом; до речі, їй кагебіст його вживав.

— Хохмлю,— сумно зітхнула Лариса.— А чому б і ні?

— А тому, що почну до тебе приставати,— сказав я.

— О! — Лариса зирнула на мене і розтулила губки. Ті вуста, які я раз поцілував — мене аж млосною хвилею обдало.— Починаєш вести себе сміливіше...

Гралася зі мною, як кішечка. Але Бог з нею; здається, інакшою вона бути не могла. Мені, принаймні, це не неподобалося, то що ж іще? Зрештою, в цей мент хотілося забути всі оті неприємні речі: візит чорного ангела, висліджування, потребу

стерегтися, відчуття, що за тобою стежать немилосердні очі схованого звіра — з вікна, з юрби, з автомобіля, з якоїсь банальної людини, залізши в неї, як у дупло,— противно це все!

— Ходімо пошаландаємося,— сказав я, бо жахливо не хотілося залишатися самому.

— Ходімо,— згодилася Лариса,— якщо не будеш приставати. Правда, в мене побачення з тим бовдуром, але чорт з ним, правда?

Ми зупинилися на Замковій горі й дивилися на Долину джерел. Маленькі хатки, втонувлі в багряних розливах, у сутінку дерева були кошлаті й розмиті, ніби на акварельному малюнку; потім повернулися й пішли на вулиці. Ходили люди, тягли в руках сумки й авоськи, хоч магазини вже були поз вчинювані, ніби кожен з них з якоїсь причини затримався, щоб глибше відчутти осінь,— в очах людей стояла втома від пережитого дня.

— Знаєш, про що я думаю,— сказав, вдивляючись у ті втомлені обличчя.— Про тих, що багато хотіли, а небагато могли. Про те, що "багато хотіти" є в кожного у юності, а потім десь зникає. Скільки їх, отих світлих юнацьких бажань, але життя побудовано так, щоб їх убивати. Убивають їх у нас батьки наші, вчителі, отакі нишпорки, що починають за нами стежити,— здається, все суспільство тільки й існує, щоб убивати в нас світлі пориви й бентежні думки. Щоб загнати кожного в клітку квартири, роботи, родини і зробити кожного стандартним. Але найцікавіше не те. Той, хто з яснодухого і бентежного стає стандартним, починає мститися на інших нестандартних, адже кожному ясно: ренегат запопадливіший неренегата.

— Перейняв репертуар Славка? — спитала Лариса.— По-моєму, то його коник: проголошувати монологи.

— Не слухала мене?

— Чого ж, слухала. Тільки сьогодні не хочеться слухати.

— Згоден, Ларисо. Помовчимо!

Взяв дівчину за руку, вона її не відібрала. Подивився на неї: була мила сьогодні, але ніби й справді втомлена й трохи пригнічена.

"Бідна Лариса,— подумав я.— І всі ми бідні в цьому світі. Абсурдному й дурному світі, котрий такий прекрасний, як і ця дівчина, котру тримаю за руку. Нас викинули сюди із своїх лон матері наші, і ми закричали розпачливо, бо кожному з нас приречено бути розп'ятим. Тож життя наше — шлях на Голгофу, хоч не кожен це усвідомлює. А це значить, що життя наше — шлях назустріч смерті, але не смерть наше розп'яття, розп'яття наше — це життя, яке збагнути до кінця не дано. А може, це щастя, коли не все в світі розуміти? Щастя в неприкаяності й бентежності, хоч душа проти того протестує. Душа прагне заспокоїтися, але спокій — це і є смерть. Тому душа й протестує проти спокою, а водночас його й прагне".

Лариса раптом засміялася.

— Все щось там думаєш! — сказала вона.— Мордуєш себе!

— Розумнішаю,— сказав я.— І відчуваю це.

— О! — Лариса розтулила губки й зирнула на мене.— І що при цьому відбувається?

- Це так, ніби осінь входить у тебе. В голову, серце.
- В печінки і в селезінку...
- В печінки і селезінку входить глупість.
- А це теж значить розумнішати?
- Безсумнівно,— сказав я.

Лариса засміялася, бо вважала, що я жартую. Я, може, й справді жартував — не відаю. Принаймні, на серці було боляче й печально.

Ми завернули на Михайлівську, влившись у юрбу. Навколо мигали обличчя — люди, які покинули свої турботи, сміялися, розмовляли і йшли, йшли. Хлопці стріляли очима до дівчат, а дівчата до хлопців. Я раптом побачив оту чудову дівчину, з якою часом презирався, вона йшла, як завжди, з батьками. Миттю мене помітила, але зирну-ла не на мене, а на Ларису. Мені від того стало ніяково, але що є, те є. Лариса йшла мовчки, але руку свою від мене забрала. Стала чомусь напружена і відсторонена.

— Ходімо звідси,— сказала, і ми завернули на Бердичівську. Потім сіли в скверіку на розі Бердичівської і Театральної. Я витяг сигарети й закурив.

- А даму забуваєш? — мовила вона.
- Дамам курити шкідливо,— сказав я і простяг сигарети.

Вона спрагло затяглася димом.

- Тобі не хочеться часом звідси втекти? — спитав я.
- Хочеться. Але куди?

— Ну, можна організувати маленьку втечу, не більше, як на два дні, бо в мене робота. Наприклад, у Львів.

— Чому у Львів?

— Бо він інакший, як Житомир. Українське місто, де люди говорять українською і їх не вважають диваками.

— Не хочеш вважатись диваком? — Лариса випустила дим.— А по-моєму, то цікаво, бути диваком.

- Хочу кудись утекти,— сказав я уперто.— Ні, справді: гайда у Львів.
- А де там ночуватимемо?

— В готелі,— сказав я.— А ні, пересидимо на вокзалі. Або візьмемо квитки на нічний автобус.

- Ні,— зітхнула Лариса.— В мене немає грошей на мандри.
- Фундук",— сказав я.— Маєш діло з людиною, яка одержує зарплату.
- Ні,— сказала сумно Лариса.— Почнеш до мене приставати.
- Хочеш, почну,— мовив я.— А не хочеш, дам слово.

Вона мовчала. Курила й дивилася крізь запалені осінні дерева на вулицю, по якій котилися авта. І я відчував: те, що нас розділяє, втислося між нас, як хтось третій, а може, виросло в прозору скляну стіну. Дивна вона все-таки, Лариса. Начебто знав її, а більше не знав. Не знав, наприклад, її прізвища, ніколи не був у її квартирі, не знав її батьків, не знав і отого красунчика, з яким вона гуляла, не знав її "компашки", навіть сумнівався, що та існує, не знав, через які спонуки ввійшла вона до нашого гурту, чому

не хоче, щоб я став її хлопцем, а може хоче? Чому тримає мене на відстані і не бажає зійтися ближче. Знав тільки одне: зі мною вона не поїде. Ми начебто осінні листки, що росли на гілці поруч, але чудово розуміли, що подме вітер, і нас з тієї гілки зірве і розлетимося ми зовсім не для того, щоб лягти поруч і стати погноєм для життя. Ні, ми, очевидно, тільки тимчасові друзі, тимчасово з'єднані, а більше роз'єднані, тимчасові союзники, які зійшлися тому, що відчували: навколо пустеля і ми майже знищені нею, ото ж і рушили одне до одного, але відстань і дорога між нами неперехідна. Йдемо назустріч, а все більше одне від одного віддаляємося, і осінній вітер висвистує в наших душах осінні печальні псалми. Але й не йти назустріч одне одному не могли, бо в цьому була наша надія вбити в собі пустелю. Адже пустеля в душах — це як чорний птах, котрий довбе там дупло, і кожен удар його чорного дзьоба — прожитий день.

— Думай, Ларисо, думай,— сказав я.— Задихаюся уже в цьому місті. Простору мені хочеться.

— Предки не пустять,— сказала коротко.— Вам, хлопцям, простіше. Мої предки противні.— Вона раптом розсміялася.— До речі, коли б взнав їх, перестав би зі мною ходити.

— Я ж не з ними ходжу, а з тобою,— сказав я.

— Мені пора,— сказала сухо.

Підвів її до будинку, пробував поцілувати, але вона відхилилася. Повільно пішла до дверей, якась ніби справді втомлена й вичерпана, а мені раптом стало чогось гостро жаль. Стояв і дивився, а вона ні разу не озирнулася і навіть не малювалася переді мною. Зайшла в парадне й голосно плеснула дверима.

16

Прийшов додому, тут чекав мене батько, і я тільки тепер згадав, що обіцяв поїхати з ним на вечірні лови хваткою. І хоч було для того запізно, ми все-таки, не зважаючи на материне гдирання, поїхали; зрештою, я хотів розповісти батькові про чорного ангела. Сів за весла, а він на кермо човна, тримаючи підвішену на тичці хватку.

— Так я й думав,— мовив він, уважно мене вислухавши.— По-моєму, повівся ти правильно. Але май на увазі, вони так просто від тебе не відстануть. Вгризаються в людину і не дають спокою. А коли не виходить по-їхньому, мстять.

Він звівся й опустил хватку у воду. Густо пахло річкою, осінню, в небі ясно царював місяць, біля весла коливалося його відбиття. Од ліхтарів на дорозі слалися гострі списові промені, світло падало й на воду; здавалося, що й той місяць ніби один із ліхтарів, котрий відірвався від стовпа та й плавав у небі і воді. Біля одного з ліхтарів літали великі нічні метелики, крила їхні відсвічували і здавалося, що то крутяться великі іскри.

— Турбує мене все це,— сказав тривожно батько.

— Тягни! — мовив я.

Батько різко підняв хватку, з сітки звисало кілька лискучих, схожих на свічки, рибин. Подав снасть на мене, оббризкавши краплями, я повибирав улов, покидавши в коробку. Попливли далі. Річка була безлюдна, тільки на дощатому мості бовваніли якісь

постаті, очевидно, парочки.

— Дивно мені,— сказав я.— Здавалося б, що такого особливого сказав? І чому до того така пильна увага?

— Мусиш зрозуміти,— відповів батько.— Україна для них — це дійна корова. Особлива, бо їй годувати її не дуже треба, і молока дає багато. Ласий шматочок! Окрім того, вони їй роботи собі шукають. Бо як не викриватимуть когось, то навіщо вони? Отож, і вигадують і творять тих злочинців. Ловлять рибку, як оце ми з тобою.

Батько знову опустив снасть і притис її до дна річки кінцем тички.

— Ого! — сказав він.— На щось наскочили. Сітка ходором ходить.

— Потримай трохи,— порадив я. Цього разу сітка аж засяяла — висіло аж кільканадцять свічок. Але після того наче відрізало: батько спускав хватку у воду, підіймав — безрезультатно. Тоді зітхнув, розібрав снасть і сів на кормі. Я погнав човна до прив'язі, вода під веслами їй за кормою забурунила.

— Добре, що розповів про те,— сказав батько.— Намагайся вгадувати їхні гачки і не попадайся на них. Вони люблять провокувати на відвертість, залякувати, можуть навіть грозити арештом та тюрмою. Стеж за кожним своїм словом. Можуть також прикинутися добрячками, що ніби про тебе піклуються і дбають, а можуть стати грубими й брутальними. Говори з ними спокійно, не дайся, щоб піймали тебе на брехні і постійно тримай у голові — то не люди! Треба якось із цієї халепи викрутитися. Матері про те ні слова!

— Гарзд,— сказав я і причалив до берега...

Тієї ночі мені снилися Мариська. Здавалося, що я риба, швидко мотакая поміж зілля й каміння, і на мене чигає безліч небезпек: ротасті щуки й окуні; спущені гачки, на які начеплено бутерброди з червоною та чорною ікром; сітки, які перетинали мені раптом шлях; саки, в які гнали мене голі ноги якихось істот без тулубів та голів; хватки, які раптом опускалися згори, щоб мене накрити; перемети із наживленими банками тріскової печінки, крабів, тушкованих тунців та червоної риби. Я мотався поміж усього того, а побіч мене моталися Артур, Славко (дивна рибина на костурах) і Лариса, мої однокласники — риби з людськими обличчями, дівчата з оголеними персами, але з риб'ячими хвостами; ми намагалися проскочити на вільний простір, де немає гачків, сіток, саків, хваток, переметів, верш з їхніми німо розверстими пащами; в кожній верші чи в ятері так само лежала приманка: дунайські оселедці, білуга, севрюга, палтуси, власне, шматки з них: горячо і холоднокопчені, сирі і холоднокопчені ковбаси, шматки шинки; ми ж жували нашвидку водорості, хробачків, жучків, хапали впал їх на поверхню річки мух і комах, виривалися вряди-годи зі своєї стихії, вискакували з води, хапаючи ротом повітря, а тоді знову поринали. І знову стереглися, знову маневрували між отої навали сіток, верш та гачків, і жив у мені, ніби чорний м'ячик, страх, той страх розростався, розбухав, заповнюючи вщерть тіло і душу, просякаючи у кожную клітину, ніби чорні водорості; тоді я відчував, що тіло моє розбухає, дерев'яніє, що втрачаю силу, що мені вже не хочеться мотатися, а прагнеться заплющити очі, щоб народити біля себе темряву, огорнути себе нею і поволі почати опускатися все глибше й глибше,

сягнути густого намулу і вритися в нього, ледь-ледь ворущачи зябрами, і тішити себе маленькою думкою, що ось він і приходить — спокій, що спокій — це і є згода на тьму, що спокій — це терпкий ковток тьми — темна, вирита в намулі криївка, хата із непробивними стінами, де ніхто і ніщо тебе не зачепить, не зловить, не наниже твою губу на гачка, не запустить того гачка у нутро, не стисне петлею очка сіткового, а буде тільки мир і спокій, і тихе дрімання, і тихі радощі від того, що в цьому намулі є проста, достатня, хоч і невибаглива їжа, що тільки там можна знайти затишне ложе, дрімати й не боятися, що тебе вирве звідтіля якась брутальна сила, тоді можна й очі заплющити, бо все одно в цій пітьмі не видно.

Я кілька разів прокидався, ніби вискакував із водяної товщі у ясний, залитий промінням світ, але знову падав у темінь; біля мене сідала маленька русалочка з Лариси-ним обличчям, повільно, роздумливо курила сигарету й смутно дивилася на побиті жовтим багрянцем водорості; русалочка, з палець зростом, яку я любив м'яким, осіннім почуттям, хоч добре знав, що русалки з рибами не паруються, вони з ними лише дружать та й доти, доки їм не набридне.

Прокинувся з важкою головою і поставив на програвача "Маленьку нічну серенаду" Моцарта. Слухати вранці вечірню музику — це і є відчуття осені, і вона ввійшла в мене чудовою мелодією з барвистим відчуттям смутку.

"Треба оновитися,— думав я, лежачи в ліжку із заплющеними очима.— Треба вражень, нового простору, нових облич. Знайти, зрештою, точку опори і не для того, щоб перевертати, як хотів Архімед, світ, а для того, щоб утриматися на пустельному полі землі, яка почала так швидко обертатися, що вже вислизає мені з-під ніг".

17

І ось я йду вулицями Львова, вийшов із центральної і потрапив у лабіринт старого міста; на багатьох будинках були меморіальні дошки і я ніби опустився в глибину зламу XVI—XVII століть, навіть люди уявилися мені в тодішніх строях: чоловіки в камзолах, деліях, широких чи вузьких штанях, жінки у важких, пишних, барвистих сукнях, на головах у них громадилися дивовижні споруди головних уборів, особливо в жінок; я поспішив до братства, бо там сьогодні мали говорити про особливо важливі справи: як зберегтися при тому шаленому тискові, що його відчували вже львів'яни-українці, адже фанатичний Сигизмунд Третій дав волю ксьондзам та езуїтам, а ті українців із стольного города хотіли вижити зовсім. Отже там зібралися Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, брати Беринди, Захарія Копистенський, Олександр Митура, Гаврило Дорофієвич, Юрко Рогатинець та інші братчики, і мала відбутися таємна вечерея, хоч зараз зовсім не вечір, а тільки день. Дивно було й те, що на цю учту запрошено й мене, юного, адже я тільки закінчив братську школу і перший рік у ній був учителем, та й то тільки класу фари. Оскільки боялися підслухачів та вивідників, умовилися стукати тричі, а після паузи — ще двічі. Я підійшов до залізних кованих дверей і постукав, як вимагалось. Двері безшумно відчинилися — очевидно, їх перед цим змастили, і побачив довгого стола у залі братства, за яким сиділи всі оті вчені мужі. Але за стола я не сів, а на лавці під стіною, де сиділи рядові братчики і теж далеко не всі, а лише вибрані. Всі

були у важких киреях, а шапки поклали біля кухлів із медом.

— Зачиніть двері й більше нікого не пускайте,— сказав Єлисей Плетенецький, і я вразився; коли б не борода й довге волосся, він зовсім би подобав на мого приятеля Славка, і так само, як Славко, готувався до монологу. Говорив про те, що у Львові русинам немає вже як дихати, а для того, щоб посісти якийсь уряд, українець мав втратити свою віру, тобто ставати відступником; у Львові навіть видавати свої книги стає важче й важче, навіть ремісникові складно вільно й чесно працювати, бо до цехів їх не приймають, так само важко зайнятися нашому братові й купецтвом. Отже вихід може бути лише один: треба перенести духовну столицю кудись у глибину України-Руси, куди не сягає око й цупка рука єзуїтів, бо тут стає неможливо втриматися. Вони хочуть стерти наш нарід із лица землі, і вже немало чого досягли, принаймні, багато шляхти від рідного відступилося.

— Особливо єзуїти налягають на князів та магнатів чи взагалі багатих людей, і все для того, аби обезголовити нарід,— сказав Єлисей Плетенецький.— Отже ми й зібралися для того, щоб порадитися із чільними братчиками — переїхати громадою до Києва, до найбільшої святині землі нашої — Києво-Печерського монастиря, заснувати там друкарню і школу, і щоб зробити згодом із тієї школи академію. Щодо друкарні, тут уже все домовлено: братство для цього купить друкарню Балабанів. Христос,— сказав Єлисей Плетенецький,— милосердствував за народ і виводив людей у пустелю не заради любові до пустелі, а з огляду на мучительну і заздрісну владу, щоб вільно посіяти сім'я слова про вічне життя. Ми також,— сказав Єлисей,— маємо мучительну і заздрісну владу, і нам за прикладом Господа нашого треба вільно сіяти сім'я слова про вічне життя народу нашого. Отже Київ — це і є та пустеля, де це напевне можна буде зробити, бо інакше, як нарід, ми не встоїмо.

Через це він закликав усіх, хто хоче покласти життя своє задля життя вічного народу нашого, і перший зголошується він сам, Єлисей Плетенецький, піднятися на той чин. "Зголошуємося і ми",— сказали брати Берин-ди, а за ними Митура, Борецький, Дорофіє-вич і Копистенський. "Але не можна,— сказав Юрко Рогатинець,— віддавати на поталу мучительній і заздрісній владі і Львів, стольне місто наше, бо коли не буде злуки Києва та Львова — пропадемо".— Згоден,— прорік Єлисей Плетенецький.— Покладаємо надію на молодь.— Він подивився на нас, молодих, котрі сиділи на лаві біля стіни.— Залишиться дехто і зі старших", котрі мають тут майно, ремесло, будівлі, родини. У пустелю підуть лише вільні від того всього...

Отаку несподівану візію я побачив, стоячи в дворі Львівського братства: почорнілі від часу стіни Корняктової вежі, Успенської церкви, брукований двір. Я рушив далі. Ішли люди і справді ніби інакші, як у моєму Житомирі, я пожадно прислухався до їхніх розмов: і справді говорили українською мовою. Перед цим я відбув довгу дорогу в автобусі, прикипівши очима до шиби і вбираючи в себе залитий сонцем світ: обійстя, села, міста, через які проїжджав, храми — більшість зруйнована; люди, що зупинялися й дивилися вслід автобусу, телята, корови, птиця, зорані вже поля або поле з почорнілою стернею, запалені свічки тополь чи інші дерева, що мали під собою

вистелене золоте коло із легкого листя; машини, хлопчаки чи дорослі на велосипедах; написи назв сіл, які вперше читаєш, пізні осінні квіти біля кожної хати, запалений біля розсипаних по зеленому лузі корів вогонь із смужкою приклеєного до нього диму — в'їжджав у світ, у якому ніколи не жило моє "я", а тепер починало, а зараз воно починало жити на цих вулицях із почорнілим од часу тиньком чи каменем, вузьких, сірих, зовсім не таких, на яких виростав я, але все одно мені не чужих.

Зайшов до історичного музею, дивився на речі, що якимсь дивом не згоріли в часі, на зброю, що якимсь чином не зіржавіла, на книги, які випускалися бозна-як давно і які горталися проздовж сторіч новими й новими людьми, котрі шукали в них загадки вічного. Ходив по напівпорожніх залах і думав, що ці речі з минулого ув'язнені теперішнім часом, припнуті до стін, замкнуті у вітрини — дивний світ заарештованих речей, речей-в'язнів, бо їхні господарі давно вже й не тіні, бо на них уже давно стерлися відбитки пальців тих господарів — вони також зникають, але повільніше людей, через це мені було їх жаль, адже вони лише пригадки, що життя існує не лише в сущому дні, в якому топчемо смуги хідників чи злизані лоби бруківок.

Вийшов із музею і сів на лавці біля зупинки трамваю, було дивно, що я тут нікого не знаю і ніхто не знає й мене. Поруч сіла немолода жінка, і я спитав у неї, як проїхати до вулиці Драгоманова, до Українського музею. Вона чемно почала пояснювати, отією чудовою львівською вимовою, граційною і теплою — було любо слухати її втомлений і такий мелодійний голос. Біля неї на лавці було покладено дві напхом набиті торби, і мені захотілося запропонувати піднести ті торби, щоб довше слухати її мову. Але я посоромився, тим більше, що прийшов трамвай, і вона мене заквапила: саме той, що мені потрібен. Кондукторка в трамваї була схожа на ту жінку, так само голубоока й круглолиця, мило вигукувала львівською вимовою зупинки, і я милувався з неї, з чоловіків та жінок, бо всі вони розмовляли так само, бо їм не треба було для спілкування вживати мови чужої — ні, все-таки то чудове місто — Львів.

Сидів і думав: звідки взялося в мене видіння Львівського братства та їхньої таємної вечері? Щось про те, правда, читав, але дуже мало, а от міг до найменших дрібниць описати обстановку зали й одєжу людей із таємної вечері. Більше того, вони навіть говорили так само, як оці люди навколо мене, хіба лише ледь-ледь не так.

І от я вже стою перед Богородчанським іконостасом Йова Кондзелевича і відчуваю особливий захват, бо мені здалося, що і його колись бачив — якась магнетична сила приваблювала мене до жіночих облич архангелів, поруч були ікони Івана Рутковича, барвисті, ясні, і вони також були ніби знайомі мені. Пішов повільно залами: Мурашко, Новаківський, Северин, мала скульптура матері з дитиною — злиті в одно, ніби й досі складали одне тіло і ніяк не могли розірватися. Знову повернувся до Кондзелевича, особливо вабило мене "Вознесіння" — прочувалась у тому акті й справді незбагненна таємниця.

Мимо пройшла група іноземців, вони голосно розмовляли своєю мовою, байдуже кидали очима по стінах: чужі люди між чужих речей, які до них аж ніяк не промовляли. А мені промовляли, я наповнювався зображеннями колишніх богів,

ангелів, архангелів, колишніх міфів та казок, обличчями колишніх людей землі моєї, які вдивлялись у мене з напруженою увагою, аж мені подума-лося: а що коли вони живі? А що, коли ті згустки ретельно й уміло покладеної фарби чудовно приховують у собі життя минулих людей, як ховає зернина в собі майбутнє дерево чи колос? Тільки тут уживлення відбувається у зворотньому порядку: у зернині — ріст у майбутнє, а тут — ріст у минуле, тобто жива присутність із минулого.

Музей уже зачиняли, і я знову опинився на вулицях. Мав іще знайти у цьому місті прихистя наніч — про це подбали мої братчики. Виявилось, що Славковий дядько мав тут знайомих, братів Горбачів. Я мав записану адресу братів і листа від Славкового дядька. Але туди я не поспішав, бо брати, як мені повідомлено, вдень були на роботі, тобто завітати до них я міг лише ввечері. Телефон у них не було. Отож, я знову вийшов до центру. Тут багато світла і гарних дівчат, які так само мило дзвонили голосочками по-львівському, і я знову із задоволенням до того прислухався. Біля одного з готелів старий чолбвік у сардаку продавав дерев'яні писанки і намиста. Я купив намисто Ларисі, а батькам, Артуру та Славкові по писанці. Люб'язно перемовився з чоловіком, і він мене спитав:

— А ви що, з Великої України?

— З Житомира,— відказав я.

— О, я знаю це місто,— сказав старий, усміхаючись.— Довелося бувати там у війну. Було там одне діло,— він мені загадково підморгнув, і ми, очевидно, навіки з ним розійшлися.

Зайшов до якоїсь церкви і здивувався: завішана вишивками. Служба ще не правилася, але люди були й молилися. Зводили очі до прикрашених рушниками ікон, і мені знову здалося, що зображення Бога — чи не є це жива присутність його з минулого? Відтоді, коли ходив по світі й проповідував любов. Тепер от дивився на людей, і його погляд проникав через прірву часу, щоб зазирнути у вічі цим теперішнім своїм поклонникам.

Жив у мертвій фарбі, але був живий. Однак допомогти цим людям не міг. І мені стало жаль і його, і цих людей, а ще й себе, бо мене виростили людиною без віри. Забрали в мене п'яте почуття, і по-своєму з'євнушили. Я не розумів цих людей, але не зневажав їх, бо не мав на те права.

Знову повернувся до центру — голосно говорили репродуктори. Передавали, що десь рвуться атомні бомби... "Атомна загроза,— кричав репродуктор,— атомна загроза!.."

Я сів на лавці, бо ноги в мене гули, й закурив. Чудова річ отак закурити в місті, де тебе ніхто не знає!

Асфальтом їхав на візку каліка, коліщата немилосердно звискували. Каліка зупинився біля мене й задер голову до репродуктора — розповідали про атомні вибухи в Тихому океані. Слухав і щось його в тій репродуктор-ній розповіді дратувало.

— Даси вогника? — спитав у мене.

Я дав йому сигарету. Пожадно запалив і повернув сірники.

— Чув, що ото кажуть? — спитав, кивнувши в бік репродуктора.

— Чув,— відповів я.

— А може, й добре, коли оцей світ так: пу-у-ух! — він надув щоки і з шумом випустив повітря.— І ніяких проблем. Бо оце я їду, а куди?

— Мабуть, додому,— сказав я.

— Була в собаки хата,— сказав каліка.— Хай ви скажетеся! — він люто зирнув на репродуктора. Затягся кілька разів, а тоді й поїхав, немилосердно звискуючи коліщатами. Руками в грубих рукавицях відштовхувався від асфальту, а з-за плеча вився голубий потічок диму.

Мені захотілося догнати цього чоловіка, зайти купити пляшку вина, забитися з ним у якийсь із дворів, випити ту пляшку і щиро побалакати, але я знову не осмілювався та й пора було йти до братів Горбачів.

Звівся й пішов. Повз сидячих на лавках людей, що спокійно поміж себе розмовляли, спокійно їли морозиво, повз тих, котрі йшли назустріч з течками, торбами, сітками, а кілька бабусь вели охайно вимитих і зачіса-них песиків. На хіднику стояв гурт дівчаток, вони щебетали й розкидували навдокіл по-зири. Мені здалося, що одна з них щось мені сказала:

— Ви до мене? — спитав я, і дівчатка голосно розсміялися.

Я почервонів і пішов далі. Щось присили-ло мене обернутися, одна з дівчат дивилася мені вслід. І я впізнав знайомі очі: були то очі одного з архангелів Йова Кондзелевича. І мені здалося, що коли б я зараз повернувся до тих дівчат, сталося б щось у моїм житті особливе, а може,— це вона, та, з якою маю зустрітися за вироком долі? Але це була смішна й наївна думка; дівчатка раптом знялися і швидко подалися геть. І мені знову стало жаль: себе і тієї дівчини — розійшлися ми навік.

18

Подзвонив біля оббитих дермантином дверей з металевою літерою "8" — в глибині затупало, і я побачив невеликого, бистроокого хлопця, він пильно на мене подивився.

— Мені Богдана чи Романа Горбачів,— сказав я.

— Заходьте,— м'яко сказав хлопець.

Я зайшов у коридорець, ущерть заставлений стелажми. З кімнати вийшов міцний, кряжистий чоловік, років на тридцять.

— У мене до вас лист, я з Житомира. Мене завели до кімнати, яка також уся

була оперезана стелажми. Роман узяв листа, прочитав, а тоді вийняв з кишені запальничку і підпалив його над попільницею. Папір швидко згорів.

— Залишишся у нас . наніч? — спитав Роман.

— Коли можна,— відповів я.

Богдан нахилився над столом і щось написав. Тоді подав мені.

"У хаті говорити тільки буденні речі. Є підозра, що підслуховують".

— Гарзд,— сказав я.

Богдан відірвав списаний шматок від аркуша, запалив запальничку і папір так само спопелів. Ця конспірація видалася мені за-смішна, хоч я і розумів, що тут, на Західній

Україні, умови життя особливі.

— Коли голодний,— сказав Роман,— нагодуємо зараз, а потерпиш, то зараз надійде моя жінка.

— Потерплю,— сказав я.— Можна подивитися книжки.

— На те вони тут і стоять,— сказав Роман,— щоб дивитися. Забав гостя, Богдане, бо в мене ще робота.

Він пішов і відразу ж у сусідній кімнаті зацокотіла друкарська машинка.

Бібліотека мене вразила. Славко часом давав мені читати старі українські книжки, які брав у колишнього вчителя, що героїчно своїх книжок у чорні часи не попалив, але приносив по одній, ми їх із Артуром читали за чергою, Лариса їх читати відмовилася, бо вона дуже й дуже, як сказала, мало читала взагалі; з усього я примусив її прочитати тільки "Сонячну машину" Винниченка, яка була, на жаль, без початкових вісімдесяти сторінок. "Клас!" — сказала вона, але я трохи сумнівався, що книжка була прочитана. Тут же я побачив переважно галицькі видання як дореволюційні, так і міжвоєнні, було їх аж так багато, що голова закрутилася: "Зоря", "Літературно-науковий вісник", Франкове "Жи-те і слово", твори Драгоманова, зокрема женеvські драгоманівські видання, "Історія Галичини" О. Партицького, "Руська історична бібліотека" Олександра Барвінського, книжечки "Видавничої спілки", "Червоної Калини", "Записки наукового товариства імені Шевченка", "Історія української культури", "Історія українського війська" та "Велика історія України" — видання Івана Тиктора, надруковані у Варшаві спогади Лотоцького, спогади і щоденник Чикаленка, празькі міжвоєнні видання і так далі. Я гортав ті книжки тремтячими руками, а Богдан м'яким, теплим, трохи розтяглим голосом розповідав мені й розповідав.

— А не боїтеся тримати цього всього вдома? — спитав я.

Богдан посмутнів.

— Знаю, що їх треба було б сховати,— сказав,— бо заберуть і знищать, як не раз уже робили. Але не можу. Віддалити їх від себе — це все одно, що розполовинитися.

Цікаво, що брати Горбачі не говорили галицьким діалектом, хоч були галичанами, а чистою літературною мовою.

По тому Богдан сів на стільця і почав, облитий кволим електричним світлом, смутно оповідати про те, скільки було знищено в післявоєнні роки подібної літератури. За одну знайдену книжку, сказав Богдан, навіть таку невинну, як оповідання Винниченка чи навіть "Записки Наукового товариства імені Шевченка", де друкувалися розвідки академічного типу, людей запроторювали у Сибір. Безліч книжок було вилучено, безліч люди самі попалили, але диво не в тому. Диво в тому, що ці книжки все-таки збереглися. Ховали їх у ями, заривали у вальковану глину на горищах, у стріхи, тайники, а дехто просто тримав їх у скринях, не дуже й ховаючи.

— Українці дивний народ,— так само смутно казав Богдан.— Між них є сотні відщепенців, перевертнів, юд, але водночас мають неймовірний інстинкт самозбереження. Не знаю, чи якась нація могла б витримувати в таких нелюдських умовах, у яких ми жили століттями і збереглися, а ми, хоч ущербні і з численними

втратами, а збереглися.

"Конспіратор" Богдан говорив про речі далеко не буденні, а цілком політичні, ніби забув власне попередження, щоб про подібні речі вголос не говорити. Я взяв листка паперу й написав йому про це. Він усміхнувся й махнув рукою:

— Вони мої погляди вже давно знають,— сказав.— То тебе стосувалося.

Прийшла Романова жінка, привіталася люб'язно, але й так, наче я був тут частим гостем, і відразу ж кинулася на кухню, заgrimівши там каструлями й тарілками. Потім ми вечеряли й балакали про все на світі, зовсім не остерігаючись.

Постелили мені в тій кімнаті, де стукав на машинці Роман, тут стіни були також у стелажах. Богдан приніс мені кілька невеликих книжечок.

— Цього я тобі ще не показував. Прочитай на сон грядущий. Це книжки Богдана-Ігоря Антонича. Чув про такого?

Звісно, про такого я не чув.

— На мою думку, це геніальний поет,— запально сказав Богдан.

— Чому ж його не видають?

— А саме тому, що геніальний. Українська література, за їхнім замислом, має бути дозволена тільки в примітивних, провінційних формах. Усе, що з тих мірок виступає, забороняється, особливо література інтелігентна, тонка, ба вишукана. Тим самим, легше стає нас культивувати як народ другорядний, приречений на асиміляцію. Але не буду рекламувати: прочитай і роздивися сам.

Пішов, віддавши надобраніч, а я обережно торкнувся книжечок: "Книга лева", "Зелена Євангелія", "Три перстені" — самі назви виглядали екзотично. І я відразу почав читати. На мене раптом плюснула така могутня й така дивовижна поетична стихія, що забув, де я, забув, що вже пізно, що втомлений враженнями, поїздкою, адже виїхав я раннім рано, а встав десь годині о п'ятій. Я буквально випивав шумливі, свіжі, дивовижні строфи, ніби втрапив у багатий сад. Там ішов по білій стежці дивний поет із екзотичним прізвищем Антонич, що'був колись хрущем на тих вишнях, що їх оспівував Шевченко, дітвак із сонцем у кишені, звіря сумне і кучеряве. Я читав і перечитував і ще ніколи поезія не справляла на мене такого приголомшуючого враження.

Заснув після третьої години. І став ніби й сам закоханим у життя поганином: любив землю, птахів, траву, дерева, джерела, струмки, любив цілий світ — ішов по білій стежці сам із сонцем у кишені, а все навкруги співало й раювало, все цвіло й буйно розросталося, квіти росли такі, як на картинах народних художників, зілля гнало міцні й соковиті стебла й напинало туге, також налите соком, листя. І все це було залито яскравим сонцем, і все пахло, шелестіло, говорило, сміялося, шепотіло, підводилося, росло й тужавіло. І я теж був у тому царстві зела, як рослина, може, соняшник, а може, жоржина. І було мені так ясно й легко на душі, бо сонце з'єднувалося із соком мого листя, і це приносило мені силу й радість буття. І був я щасливий, що рушив у цю мандрівку, бо для мене світ ставав, наче схвильований жайворонковий дзвін, наче сонце, що викочується з кишені геніального поета і б'є соком променів та іскор в лиця озер, річок, в очі трави — росу, в очі людей, переповнених схвильованою таємницею

віщого життя. То ж що є краще й дивніше, як жити й бачити білий світ, і знати, що ти зі світу, що все живе зі світу, навіть коли воно нестандартне й чудне. А може, тільки нестандартне й чудне — від світу, бо воно — рудимент нового зросту, нового течива соку-крові в артеріях дерев, рослин та живих істот? А може, стандартне — це і є сухе стебло, стовбур із обваленою корою, людина на смертному ложі? Якись такі дивні думки перекочувалися через мій сонний мозок, як морські хвилі через урослий у пісок камінь, і я не міг їх ані зібрати, ані впорядкувати.

Розбудив мене Богдан.

— Вибач, мені треба скочити на роботу, спробую відпроситися — поведжу тебе по Львову. До речі, сьогодні переглядають запасники у Вірменському соборі — там дивовижна колекція ікон. Як тобі Антонич?

— Дивовижно,— сказав я.

Богдан узяв книжечки і зважив їх на долоні.

— Це скарб, дорожчий золота,— сказав.— На кухні стоїть тобі їжа, поїси — я миттю! До речі, поки бігатиму, глянь оце,— він подав мені книжечку.

Зник, а я опинився в чужій хаті сам. Умився, поснідав, помив тарілку й чашку, а тоді повернувся до нижки. Осип Турян-ський. "Поза межами болю". Я сів у крісло — і мене не стало. Те, що я читав, було разюче. Австрійські солдати, засипані снігом у Альпах, які один за одним умирили. Стукнули двері, а я й не чув. Богдан зазирнув у кімнату, а я не бачив. І тільки коли дочитав останнє речення, зачумлено звів голову. Богдан ніби чекав цього моменту, бо відразу ж зайшов до кімнати.

— Тобі пощастило,— сказав він.— Дзвонив Софії Караффі-Корбут, вона нас прийме. Це дуже добра художниця. З Вірменським собором теж усе гаразд. Куди хочеш іще?

— Побачити могилу Франка.

— Це на Личаківському. Можна й на Янівський поїхати. Там сьогодні люди сходяться до могил січових стрільців. Підемо?

— Обов'язково,— сказав я.— Тільки незручно, що відбираю в тебе час...

— Пусте,— сказав Богдан.— Ми гостям раді!

По тому почався якийсь калейдоскоп. Софія Караффа-Корбут, спокійна, зосереджена, вже старша жінка, яка розкладала переді мною, зеленим юнцем, свої гравюри — Богдан у цей час завів із нею професійну балачку. Зрештою, ми вийшли від художниці, і я дістав від неї згорнуті у рулон кілька гравюр. Трамвай, який кудись нас віз, довга вулиця із цвинтарним муром, могила Івана Франка, біля якої я завмер з непідробним зачудуванням, могили Маркіяна Шашкевича, Володимира Барвінського, професора таємного українського університету Василя Сімоновича з цікавим написом: "Усе земне я пережив, зглибивши насолоду труда. Я власну пайку відробив, продовжуйте, я з вами буду", Соломії Крушельницької та інших знаменитостей. Потім знову трамвай, всю дорогу ми говорили й говорили. Вулиця Руська — завернули до кам'яного двору Вірменського собору. Постукали в двері, нам відчинила жінка з добрим інтелігентним обличчям. Ікон було безліч, багато з них полущених — Богдан оповідав мені про них рівним, теплим голосом, про галицьку школу іконопису, про те, що тут, у

цьому сховищі, ікони пропадають, а надії виставити їх чи привести до ладу ніякої. Розповідала про ікони й жінка з добрим інтелігентним обличчям, вона звалася Віра. І ось ми уже знову на вулицях, а за мить спускаємося кам'яними сходами у підвал, де нас зустрів неголений чоловік у замашній фарбами роби. Знову я сидів на стільці, а художник показував мені дивні картини, в яких я, може, й мало що розумів, з Богданом вони говорили професійною мовою, з якої я теж небагато розумів. Було розкорковано пляшку сухого вина: мова зайшла про українське мистецтво взагалі, загнане в такі-от підвали і про те, що в сучасному образотворчому мистецтві є дві течії — одна для виставок, параду й офіціозу, а друга — підвальна, яка існує тільки для душі художника і для вузького кола його друзів. Ми вибралися з підвалу, я вже ніс, крім згорточка гравюр, невеличку картину підвального художника. Богдан, здається, не вмів ходити повільно, отож ми не йшли, а летіли вулицею, при цьому він незмінно мені щось розказував, раптово зупинявся біля якогось будинку й показував, на що треба звернути увагу. Я звертав увагу, але роздивитися добре було годі — Богдан уже гнав далі.

— До речі,— раптом сказав він.— Ти міг би передати Вікентію Івановичу пакунка?

Вікентій Іванович був Славковий дядько, той, що дав мені адресу братів.

— Тільки говоритиму прямо — там самвидав.

Я не знав, що таке самвидав, але не важко було здогадатися. Очевидно, те, що так завзято друкував увечері Роман.

— Тільки давай чесно,— мовив Богдан.— Може, остерігаєшся, так і скажи — ображатися не буду. До речі, ти у них уже на гачку?

— На гачку,— сказав я.

— Були бесіди, обшуки, допити?

— Бесіда. І тільки одна.

— Будуть і інші. Отож скажи прямо, коли остерігаєшся — не треба.

— Передам,— сказав я, хоч, кажучи правду, мені мурашки пройшли поза шкірою.

— Довго в себе матеріал тримати не варто: як усі з ваших прочитають, ліпше передати в інше місто. Читати давати лише на один вечір. Але Вікентій Іванович те знає...

— А що в тих матеріалах?

— Правда про наше щасливе життя. Прочитаєш!

Ми втислися в переповнений трамвай і поїхали на Янівський цвинтар. Тут було багато людей, на могилах горіли свічки. Місце поховання січових стрільців впорядковано, деякі плити порозбивані, деякі цілі: маленькі бетонні горбики. Над ними вивиша-лися два більші: генерала Тарнавського і Левицького.

— Бачиш, люди самі сюди приїжджають і дають лад,— сказав Богдан.

— А хто надгробки розбивав?

— Ясно хто,— мовив Богдан.— До речі, десть тут має бути могила Антонича, але ще не знаємо де...

— Від чого він помер?

— Від операції апендициту.

Отже він був похований десь тут. Геній, про якого знала тільки купка людей. Дивні речі творяться під сонцем, думав я, дивлячись на сотні миготливих вогників над могилами. Свічки горіли й над січовими стрільцями. Тут уже поспішати було годі, і ми, як і всі люди, що прийшли сюди, заспокоїлися й посмутніли. Безмовно миготіли свічки і відчувався той гострий, густий запах, який буває на всіх цвинтарях. Дерев цвинтаря палали також. Осіннім холодним та смутним вогнем. Цей вогонь уливався нам у душі і щось приспане будив. Примушував зосередитися й ставати серйозним. Клав на обличчя смутні маски і робив усіх трохи подібними одне до одного. Відбувався акт злуки живих із мертвими і мертвих із живими. Дух мертвих витав між живих, а живі слухали безголосу їхню мову. Раптом відчув, що я ще дуже молодий і дуже зелений — тільки починаю читати свою Зелену Євангелію чи Книгу Лева. Що я ще нічого не знаю у світі й мало що розумію. Я тільки спостерігач цього світу, а не його творець, навіть не учасник великого житейського процесу, а тільки слухач прелюду до нього. В мені проростали якісь паростки, але чи виростуть вони і чи дадуть плід? Прийшов у цей світ, освітив його очима, але, пізнати, очевидно, ніколи не зможу: надто мало мені дано сили. Є в мені якась кволість, недовершеність, очевидно, я не з тих, котрі пишуть свої Зелені Євангелія, чи Книгу Лева, чи творять підвальне мистецтво. Я поки що тільки гість у світі, хоч він уже й зачепив мене болючими кігтями. Але я маю тонку і вразливу душу, отже байдужий бути не можу. Чужий цим людям, котрі прийшли на розмову з мертвими, але я їм співчуваю. Розумію їхній атавістичний потяг до спілкування з мертвими, адже і в цьому заховано часточку вічності. Вічності, яка не є тілом, тільки духом, що пронизує людське єство і підіймає його над мурашником, де колотиться у вічній боротьбі добро і зло — вічне змагання Каїна з Авелем. Одне мене тільки невимовно печалило: Авель мертвий, а Каїн живий. Каїн пустив у землю коріння, а Авель живий тільки духом. Каїн сильний — це він розбиває молотом надмогильні пам'ятники і обсотує нас мацаками, щоб знесилити й перемогти, щоб спалити нас у печі, як біблійних юнаків, а Авель нас із того вогню хоче врятувати, адже він дух, а не тіло. Отож, хто кого переможе у цій вічній від початку світу боротьбі? Чи й мені у неї втручатися, чи тільки спостерігати? Чи й мені запалити свічку на могилі тих, хто може прийти до мене тільки в дусі, чи байдуже пройти мимо? Чи ставати мені у світі тінню, що наче трава вмирає, чи зерном, яке вмирає для завтрішнього проросту? І так і так в основі світу та життя — смерть. Оце мене й жахало найбільше, бо що таке оті мінливі й ненадійні вогники супроти загуслого залізобетону зла? Бідні ми й кволі, але ми є, а дух наш, великий чи малий, з нами.

Іще одне пережиття я мав тоді — шлях додому. Виїхав пізно ввечері, а мав приїхати в Житомир під ранок. Богдан мене на автовокзал не проводив, а тільки до трамваю; дорогою він мені сказав, що коли я хочу познайомитися з цікавими людьми у Києві, то можу зайти до літературного критика Степана Вітличного — це такий дім, де всіх приймають щиро і де я побачу куди багатшу книгозбірню, як у нього. Богдан назвав телефон, я затвердив у пам'яті — а може, й справді колись потраплю до Києва,

книжки ж мене цікавили непомірно. Ми обнялися, і я скочив у трамвай. Богдан дивився мені вслід, дружно звівши руку. Я звів руку на привіт і собі, і так ми розлучилися. В автобусі зайняв місце біля вікна, щоб дивитися на краєвиди; і от автобус покотив мене з цього чудового міста, де я стільки побачив і пізнав,— був я наповнений враженнями по вінця. Перепускав через мозок усе, що бачив і чув, і трохи мене острах брав: а що, коли я приїду на автовокзал у Житомирі, і там мене зустріне отой самий чорний ангел, з яким уже мав розмову? Тим більше, що батько мене переконував, що моя затія із поїздкою до Львова — крок необачний і йому зовсім не подобається, бо Львів відомо яку славу має, і це вони можуть потрактувати по-своєму. Але, зрештою, на моє домагання, поступився, наказавши берегтися і ніде ні в які балачки не встрявати. Я його наказу не виконав, а коли б виконав, надто багато втратив би. Можна було б учинити двояко: зійти з цього автобуса в Новоград-Волинському, а там пересісти на місцевий, і це було б елементарно, коли б не ніч; тому я вирішив зійти за Богунським мостом, до автовокзалу не доїжджаючи.. Це мене трохи заспокоїло, і я поринув у солодкі марення, зовсім виключившись із реального світу, переселяючись, як це часом любив чинити, у світ візій...

Цього разу мені здалося, що я ігумен Мот-ронинського монастиря Мельхиседек Знач-ко-Яворський. Мене схопила польська хоругва, коли я їхав з монастиря в обладках, здерли рясу й залишили в самій білизні, немало з мене поглузувавши і кілька разів оперіщивши нагаями. І ось із скрученими поворозом руками й забитими у пута ногами мене кинуто на драбинчастого воза, на якому не було жодної підстілки, і той віз, гримлячи колесами, покотив дорогою, немилосердно мене кидаючи. І я, Мельхиседек, тоскно думав, що це прийшла моя остання година, бо мені сказано, ніби це я винуватець Коліївщини, заколоту козаків і хамів, як вони сказали.

— Помиляєтеся, панове, я лише смиренний слуга Божий.

— Не Божий, а дияволовий,— заволав рейментар хоругви.— Заколотники й ребеліянти не можуть бути слугами Божими!

"Зрештою,— подумав я,— він має рацію, бо заколотників я благословив".

Отож тепер їхав, зв'язаний, як метелик коконцем, і обтовкував собі боки, а побіч воза скакало двоє драгунів і скалили зуби — чогось було їм тоді весело. І мене, Мельхиседека Значко-Яворського, привезли до хурдиги, схопили за руки і за ноги і жбурнули в сутерен, в який я покотився, ще більше оббиваючи собі тіло. Чув тупіт за вікном, голоси, зрештою, все затихло. Тоді прийшов до мене звір, що його називають Жах,— слизька почвара з величезною головою-тілом на довгих зламаних ногах — ніби велетенський павук. Почвара обвила мене мацаками-ногами, і притислась до мене холодним, слизьким і бридашним тілом — я закричав. Кричав у глибину темряви, у нутро сутерену, але мені ніхто не відповів, хіба що луна, що подвоїла мої крики. І я, Мальхиседек, упокорився.

А коли упокорився, то почвара з мене сповзла, покинула поранене плече, до якого була присмокталася, щоб випити кров, засичала, мов гадюка, і спинилася біля голови моєї, бо хотіла прочитати думки мої: чи не стану я знову боятися, адже тоді вона знову

матиме право залізти на мене й смоктати кров. Але я став упокорений і ясний духом, та й почав молитву. І молився я не прописаними словами, а власними. Сказав я своєму Верховному Доглядачеві:

— Це, що вчинено зі мною, потрібно тобі і волі твоїй, щоб спитувати мене, щоб доглянути дух мій: кволий він чи сильний? Сильні ж духом — не гнівні і не перестрашені, а тільки упокорені. Тож я згоджуюся витримати те, що мені призначено.

У той момент я почув, що вгорі прочинилися двері, побачив ясний квадрат прочілу, осяяний сонцем, і кострубату постать дворового козака, як пізніше я взнав, на прізвище Лещенко. Спускався до мене по сходах, і кроки його дудніли, ніби хтось у тимпана бив.

Козак Лещенко став мені в узголів'ї і спитав м'яко:

— Чого ви кричали, отче?

— Розв'яжи мені хоч руки,— попросив я,— щоб сісти.

— Це не вільно, але зроблю, як кажете,— мовив Лещенко.

Розв'язав мені руки, і я сів. Тіло боліло, руки позаклякали, і я почав двигати ними, щоб розім'ятися.

— Дякую тобі, козаче,— сказав.— Бог відплатить за твою доброту.

— Може, води вам принести? — спитався він, і я кивнув, бо нутро мені таки пекло.

Він потупав угору, завищали двері, заgrimотів засув, і я знову опинився в цілковитій пітьмі. Знову помолився Богові, подякувавши за пільгу, яку дістав. За якийсь час козак приніс мені їжі та глека води, я поїв і напився.

— Як же тебе звати, щоб помолитися за тебе? — спитав я.

— Лещенко,— мовив він.— Служу в панів дворовим козаком. Чому вони закинули вас сюди, отче?

— Хочуть, аби нас не було,— мовив я,— а щоб були тільки перевертні та відступники. Хочуть, щоб ми забули ім'я своє, а служили їм вірою й правдою.

Козак понурився, адже і він був із тих, котрі служили їм вірою та правдою.

— Мені це теж болить, отче,— сказав він,— але я поклявся їм на вірність. Богом поклявся!

— То не була клятва на вірність,— сказав я,— а на рабство. Й не Богом ти клявся, Бог таких клятв не приймає, а дияволом, бо тільки дияволові догідні такі клятви.

— Але в мене діти і жінка,— сказав козак,— і не за себе я боюся, а за них.

— Про них Бог подбає, а я помолюся,— мовив йому.

— Гаразд, отче,— сказав він.— Подумаю про те, що сказали.

— Подумай,— мовив я.— Не той правий, хто має силу, але той, хто і в гноїщі сидить, але з правдою в серці.

Він пішов, похнюпившись. Я знав, що серце в нього не порожнє, і що вже до мене він думав про такі речі. А ті, що думають,— не порожні у них серця. І я терпляче чекав у темряві, той самий Мельхиседек Значко-Яворський, який благословив гайдамаків і посвятив їм ножі. Не для миру їх посвятив, а для крові. Не був до кінця переконаний, що боговгодне діло вчинив, адже не на покору благословив, а на бунт. Але чи добра

покора, коли на плечах у тебе сидить хам, хоч він і шляхетним паном називається, котрий знущається з імені твого, мови й народу. Чи не за те, думав я, Бог покарав обрив, що жінками⁴ й мужами землю собі орали і впрягали їх у вози свої. Бо той, хто упосліджує ближнього свого, понижує його і знущається,— не Божий син, а дияволовий. Ось чому я посвятив ножі і благословив гайдамаків. А цей Іван з непорожнім серцем нехай подумає. Хай візьметься за голову і хай або стане ворогом мені, або приятелем.

І я, мотронинський ігумен Мельхиседек Значко-Яворський, помолився за нього, за пробудження його і за непорожнє серце його:

— Пречиста мати українського краю,— сказав голосно я,— покрий благістю своєю людей своїх, котрі хоч і нагрішили немало, але не стратили доброї душі й моляться тобі!

За якийсь час знову розчинилися двері, і я побачив у сонячному прочілі кострубату постать козака.

— Отче,— сказав він, зійшовши до мене.— Звільнити вас не можу, бо вони помстяться на жінці й дітях моїх. Але допомогти хочу.

— Чи зміг би ти відіслати, куди треба, листа?

— Я маю скоро поїхати до Києва на зміну,— сказав козак.— Але де взяти паперу й чорнила?

— Чи росте тут близько береза? — спитав я.— Коли росте, обдери кори. Порох у порохівниці в тебе є — розведи його водою. Принеси перо від гусака, маєш ножа — загострю його.

— Гаразд,— сказав козак.— Усе зроблю, як кажете, отче!

І він зробив усе, як я казав. Я розвів у черепку порох, загострив перо і написав на березовій корі листа єпископові Гервасію в Переяслав: "Владико святий! Тяжко страждаю! Смертельно хворий, у залізі жорстокому, не маю нічого! Я з Вами, а Бог з нами! Мельхиседек".

Козак прочитав листа.

— А коли не поспіють? — спитав.

— Божа в тому воля,— відповів я.

— Не боїтеся, отче?

— Боїться той, у кого нечисте сумління,— сказав я.

— Гаразд, отче, все зроблю, як кажете.

— Хай допоможе нам Господь!..

І Господь мені допоміг. Прискакав загін гайдамаків, і вони люто зударилися з дворовими козаками й ляхами, хоч тих було більше. А перемогли вони ляхів тільки через те, що Іван Лещенко й кілька його приятелів перейшли на їхній бік. Побачили це надвірні козаки й розполовинилися: одні скочили на бік гайдамаків, а інші воліли за ляхів загинути. Загинуло й чимало гайдамаків, а серед них Іван Лещенко.

Коли мене звільнили, я впав біля його трупа навколішки й заплакав. Був ніби винуватцем його смерті, отож помолився і сказав:

— Боже великий! Коли є в цьому мій гріх, покарай мене, а його душу візьми до себе. Візьми його душу до себе й благослови — він чистий серцем був, а всі ми, живі,— у гріхах пробуваємо! Карай нас за гріхи, але наші святі помисли благослови!

Отака візія явилася мені в дорозі зі Львова до Житомира. Я дививсь у вікно, у сутінки, що покривали землю, на пожухле золото придорожніх дерев, від яких віяло густим тлінним духом, що пробивався аж крізь шибки до мене; над полями висів серпанок, і від того все м'яко й загадково розмивалося. І стало на душі в мене просторо, більно й затишно. З пильною увагою вдивлявся я в ті поля, і мені здавалося, що там відбувається якась таємна робота. Хвилі присмерку клубилися, похитувалися, збивалися, в одному місці густішали, а в іншому рідшали — я бачив неозоре поле, наповнене піврозмитими постатями: он у глибині їхало військо з гетьманом на чолі; он зупинилися люди-велетні, біля них менші й малі; он плаче над трупом свого рятівника Мельхиседек Значко-Яворський, молитовно знісши над головою руки; он зводяться будівлі, а інші руйнуються; он відбувають таємну вечерю львівські братчики; он пливе галера з прикутими до весел веслярами; он копають люди землю, а інші її орють; он табуном женуть невільників; он дівчина стоїть, звівши руки, й помалу перетворюється в палахкотячу тополю — тополя горить, як велетенська свічка; он ідуть косарі з косами за плечима, а їх чекають матері біля вишневих, так само збагрянєлих дерев; а он і вона сама, цариця-смерть, що косить цей люд і сміється голим черепом; он грають весілля і весільний поїзд несеться, повитий хмарою диму; он купа дітей, що осідлали кийки, або і ганяють ключкою колеса; он похорони й розтягла за ними процесія; он дві шерехи людей: одні стоять із закрученими дротом руками, а інші стріляють їм у потилиці. Туман хитався, скручувався, димів, змінював форми й обриси, а я прикипів до вікна і не міг від тих видив відірватися, а може, це так розгулялася моя нестримна юнача фантазія? Мені було просторо, більно й затишно, і я їхав у темному автобусі, що вимацував шлях двома пучками світла, а ми, пасажери, тимчасово з'єднані між собою, покрилися якимсь дурманли-вим покривалом; всі ми повідкидали безживно голови на сидіння і ніби пробували в телепатичному сеансі, кожен бачив свої видива, а всі разом потрапляли в стан прострації чи несвідомості, а може, над нами пролітав віщий птах, і ми здобували особливу здатність бачити й відчувати, бо всі ми були пущені в життя силою неповторного випадку і самі раз назавжди неповторні. А може, й повторні, може, ми існували в інших часах, здобували нову оболону, нове тіло, духом же лишаючись ті ж самі. Думав про те, бо мені в тій мандрівці випало пережити ще одну візію, і це сталося, коли автобус проминув відсунутий у глибину алеї, освітлений ліхтарем старий дім, видиво якого мене раптом зворушило, ніби я знав цей дім, бо то був той-таки, як уявилося мені, із дерев'яними сходами, що вели на другий поверх, і там була чудова світла кімната, а внизу сиділа старенька жінка й розкладала пас'янс, а в глибині однієї з долішніх кімнат стояло фортепіано, освітлене свічками в канделябрах, і жіноча напіврозмита постать грала етюди Шопена, звуки втягувались у сходову кліть і виразно долинали до мене, а я лежав на нерозстеленому ліжку й мріяв про сусідку із сусіднього помістя, яку щойно відвідав. Там мене пригощали чаєм із агрусовим

варенням, домашнім сиром, политим сметаною й тим-таки варенням, а дівчина на прощання подарувала мені першого поцілунка й перестрашена втекла; я потім ішов польовим путівцем і пив на повні груди залах полів та дозрілого хліба, і було мені ясно на душі й тепло, а ці звуки, що втягувались у сходову кліть, ніби повторювали мені ті слова, які я сьогодні сказав і які було сказано мені. Внизу готувалася на кухні вечеря, стукотіли тарілками, а на стіл уже простелили білу скатерку, попросивши тітоньку прибрати карти. І тітонька сиділа на різьбленому стільці, смішно ображена й неприродно випростана, а я спускався дерев'яними сходами, повний фортепіанових звуків і сантиметально настроєний. Сестра перестала грати, задула свічки і опустила покришку фортепіано. Встала й повернулася до мене, в неї було бліде, прекрасне й смутне обличчя, бо вона була закохана в брата тієї дівчини, в яку був закоханий я, але безнадійно. Отож, вона страждала, а я тріумфував. Зі своєї кімнати вийшов батько, одягнений до вечері; в нього була французька борідка, побита сивиною, й пишне, також сиве волосся. Мати стояла біля столу й поряdkувала; у свічниках горіли свічки і химерні кошлаті тіні ходили по стінах...

Я дивувався: звідкіля все це приходило, чому я все те знав, чому вряди-годи виникає оцей дивний стан, ніби переселяєшся в минуле, що то за люди і чи справді вони колись існували, а коли так, то в чийх тілах живуть тепер їхні душі і чи зможу я зустрітися з ними в сьогоднішньому дні?

Ні, все це химерії молодого схвильованого розуму, химерії дивної ночі, в якій, можливо, тільки і є, що цей автобус і його пасажери; а може, доля їх звела до купи, фантастично марив я, щоб могли увійти в цей телепатичний сеанс, відчувти таємничий акт переселення душ, бо кожен із нас вряди-годи ступає на дві стежки: одна в минуле, а друга в майбутнє — оце і є, можливо, справжня таємна вечеря, коли стаєш здатний до одкровення.

І мені було радісно від того, що ця дорога така довга, що я можу продовжити ще й ще свою знесеність, розхвильованість, оцей напівсон, напівнеспання, оцю гру фантастичних візій, бо все це приносило мені відчуття екстатичного щастя, бо я знав, навіть був переконаний, що в дороги, по якій несе мене автобус, поки що кінця нема, і мені зовсім непотрібно думати ані про кінці, ані про майбутнє; бо коли навкруги клубиться така дивна ніч, ніщо не здатне зробити тебе ницим.

Але все має своє завершення, отож я невзабарі впізнав житомирські околиці і пішов до шоферів попросити їх зупинитися за Бо-гунським мостом. Вони зупинили, я вийшов на порожні вулиці й подивився на годинника: була четверта година ночі. Трамваї, ясна річ, не ходили, і я мав ще довго йти порожнім містом, хоч утома вже склеплювала мені очі, а в ногах чувся ломець. Автобус давно поїхав, а я крокував і крокував Вільською вулицею, напівсонний, напіввечерпаний, але майже так само щасливий, бо це було моє рідне місто, і я радів на зустріч із ним, хоч недавно так хотів із нього втекти. Отож, я минув цвинтар, авторемонтний завод, дійшов до Рудин-ської вулиці — мені не зустрівся жоден перехожий; дійшов до собору, до будинку, в підвалі якого працював і де жила Лариса. Зупинився тут і подивився на темні вікна, за одним із

них мала спати й вона. І пошкодував, що не маю казкових здатностей, щоб пройти у цей будинок через стіну, завітати до її кімнати, поцілувати її сонну в лоб, покласти біля неї подарунка й тихо відійти. Зрештою, подумки я так і вчинив.

20

Досі нічого не говорив про тих, кого я змінював на роботі, і хто заступав після мене на зміну, але потреби в тому поки що не було. Той, що змінював мене, був літній чоловік, схильний випити — ніякої ролі він у моєму житті не зіграв, хіба що вряди-годи просив позичити гроші, хоч коли бував тверезий, то шляхетно попереджував мене, аби я йому грошей не позичав, бо він не те, що не схоче, а не зможе їх повернути. Загалом, грошей я при собі тримав дріб'язок, решту віддавав матері й тратив на книжки, отже сам їх постійно потребував. Той, кого я змінював, був цікавіший: чорний, мовчазний чоловік з блискучими очима, у вільний час він постійно читав газети, ті газети ми й уживали на підстілки, коли з'являлися до мене братчики. Ми з ним розмовляли мало, хіба, лишаючи газети, він казав презирливо: "Почитай, що там вони брешуть", — та й більше нічого.

Цього разу, заступаючи на зміну, я побачив, що він якийсь незвичайний. Дивився на мене широкими, трохи переляканими очима і ніби онімів: почав жестикулювати й махати головою, пропонуючи вийти з ним надвір. Рушив під сходи і знову заклично махнув рукою. Я подався за ним, ми сіли на лавочку перекурити, як часом це робили.

— Що сталося? — спитав я зачудовано.

— Приходили оті з Миколаївської, — густим шепотом прошипів він. — Питали, чи не водиш ти зі мною, розумієш, таких-сяких балачок. Ти б не збирав тут своїх друзів.

— А кому вони заважають? — здивувався я.

— Ну коли вже ті зацікавувалися, то щось є, — загадково сказав він, до речі, звали мого змінного Тадеуш — був він із житомирських католиків. — Мабуть, язички за зубами не тримає. А ти ще молодий, пацан, можна сказати, то дивись, щоб вони чогось тобі не пришили. То мастера...

— Дякую, що сказав, — тепло мовив я; Тадеуш, з усього видно, був чоловік непоганий, коли про візит чорних ангелів мені розповів.

— Да, і не збирайтесь тут більш, — додав Тадеуш. — Пойняв мене?

Я "пойняв" його не зовсім — так і сказав.

— Ти хлопець не дурний, то поймеш. Подумай і поймеш. Ну, я пішов!

Навіть не допалив цигарки, як це ми звичайно робили, а встав і рушив, я ж дивився йому вслід і думав. Батько мав рацію: вони жертв своїх так просто не відпускали. Плели навколо сітки, дурна риба в ті сітки й потрапляла. Можливо, вони засікли мою поїздку до Львова (батько мене про це попереджував), і вже напевне мій візит до братів Горбачів, а що ті жили під наглядом, сумніву я не мав. Коли б "ангели" тільки поговорили з Тадеушем, той не попереджав би мене так багатозначно. Висновок міг бути один: вони поставили в підвалі підслуховуючий пристрій; отже збиратися тут нам і справді не було можна.

— Стою біля тебе п'ять хвилин і не можеш помітити, — почув я Ларисин голос —

вона таки справді стояла біля мене й дзвонила сміхом.— О чом задумался, дітіна?

Я пихнув димом, бо її несподіваний підхід мене заскочив, мусив налагодитися на той півграйливий тон, у якому вели ми балачки.

— Є про що,— сказав.— Сідай!

— Я ліпше постою,— сказала Лариса.— А може, зайдемо до тебе й. перекуримо, бо тут мене засічуть. Як твоя поїздка?

— До мене не можна,— сказав я і розповів їй, що довідався.

— Так це ж чудово! — вигукнула Лариса.— Давай спустимо туди музику, бугі-вугі, побацаємо, а вони побачать, що ми оболтуси, а не політично-шкідливі суб'єкти. Повищимо, покричимо, покажимося — хай послухають!

— Тоді нам припишуть притон. Лариса серйозно глянула на мене.

— Вони цим теж займаються?

— Кат їх розбере, чим вони займаються! — трохи грубо мовив я.— По-моєму, їхнє призначення — виробляти певну кількість політичних злочинців, щоб виправдати своє цілком непотрібне існування. А один із головних двигунів їхнього виробництва — моральна компрометація кандидатів на злочинців — по-моєму, я тобі вже це говорив.

— Не пам'ятаю,— сказала Лариса.— А ти звідки знаєш?

— Служив там тринадцять років. У чині капітана.

Але Лариса на гумор сьогодні була туга, вона навіть не всміхнулася.

— Жаль, що не навісимо їм носа,— сказала.

— Навісити їм носа ми мусимо,— мовив я,— бо коли б раптом перестали збиратися, то вони зрозуміли б, що Тадеуш нас попередив; взяли б тоді на гачка й Тадеуша. Отже маємо організувати політично нейтральні читання, віршів, наприклад...

— Ой,— сказала Лариса,— але я ж тоді засну!

— Йдеться про нас, а не про тебе,— мовив я немилосердно.— А ти можеш приходити не щоразу. Або й не приходити.

— По-моєму, я такий же член братства, як і ви,— сказала гордо Лариса.— Не маєш права мене проганяти... І взагалі, ти сьогодні якийсь такий... ну, переляканий! Коли будеш такий, я стану подружкою не твоєю, а Артуровою.

— А він підбирає до тебе клинці? — зчу-довано спитав я.

— Всі підбирає,— сказала Лариса.— І, будь ласка, не командуй мною. У нас нема братчиків гірших і ліпших. Чи думаєш, я дурочка?

— Не братчик ти, а посестра,— спробував я пожартувати, бо Лариса увіч ображалася, і це, здається, було з нею уперше.

— Знаю, що вважаєш мене дурочкою наче не чула вона мене.— І Славко вважає мене дурочкою, а Артур от ні... До речі, знаєш, що Славко завів собі маруху?

Я був ошелешений.

— За ці два дні стільки у вас сталося? — спитав я.

— Ну да,— відповіла Лариса,— Ти он десь їздив, навіть подарунка мені не привіз.

— Але ж я його тобі привіз, Ларисо! — сказав, червоніючи.

— Привіз? — щиро здивувалася вона.— Що?

Я вийняв з кишені дерев'яне намисто. Лариса схопила його з дитячою пожадливістю, очі її засвітилися.

— Клас! — сказала вона, розглядаючи намисто.— За мною один поцілунок.

Відразу ж надягла намисто й покрасувалася переді мною.

— Ну, як?

— Не зле! — відповів я, милуючись нею.

— Гаразд, я ще подумаю, чи ставати Артуровою подружкою,— сказала, сідаючи до мене на лавку, Лариса.— Що робитимем?

— Коли маєш час, сходи до Славка та Артура і розкажи їм про все. Хай захоплять якусь книжку, організуємо сьогодні читку.

— А може, травитимемо анекдоти,— запропонувала Лариса.— То цікавіше!

— Можна й анекдоти,— сказав я.— Але пристойні і неполітичні.

Вона нахилилася до мене й цмокнула у щоку.

— Я пішла,— мовила.— Мабуть, до Артура піду.

І пішла. А я сидів бевзем і дивився їй услід — була вона все-таки незбагненна, ця Лариса. Любив я її чи ні? І чи любила вона мене? Здається, їй було цікавіше не любити, а фіглі крутити — чи ж це любов? Але по-своєму була щира й нашого товариства покидати не хотіла, хоч над нами зависала петля. Спрут нами увіч зацікавлювався, відчував, що ми та трава, яка виросла вище стриженої, і готував свою косилку, щоб стесати нам голови і щоб ми таки стали урівень. Хотів жбурнути нас у вогонь печі, як біблійних юнаків, а хто нам дасть певність, що ми в тому вогні не спопеліємо?

Я зійшов у підвал і люто почав ганяти тачку, щоб наповнити жерло печі. Десь тут було сховано підслуховувальний апарат, і хтось десь слухав, як гуркотить моя тачка і як шурхає лопата. Хтось десь ліг у траву, розкинув ноги, як учив нас молодцюватий Білик, приставив до плеча гвинтівку і стежив за мною, поводячи цівкою. Я був його ціллю, він з того радів, палець його спочивав на спуску, а я тільки зціплював зуби й намагався прогнати від себе страх, бо цей страх і був кулею, якою мене вцілив невидимий стрілець. Кулею, що розірвалась у моєму нутрі, наповнивши його їдким димом, я труївся димом, хоч, ганяючи тачку, хотів од нього втекти. Нелегко бути рибою чи звіром, за якими безнастанно полюють, наставляють пастки, запускають гачки, розставляють сіті, нелегко маневрувати там, де не можна кроку ступити, щоб не втрапити в ловчу яму чи не заплутатись у лунках тенет. Водночас, у мені крім страху народжувалося інше почуття — була це, може, ненависть. Бо що знає ловець про ненависть до себе того, на кого він чатує, що знає стрілець про ненависть до себе того, на кого наводить він цівку рушниці,— чи таке це безпечно для нього? А може, думав я, він бажає розпалити у жертві оту ненависть, щоб потім розправитися з нею із чистою совістю? Бо тоді здатен переконати себе, що витворений ним злочинець і справді ним є. Тоді його лови набувають принади, а вбивство живої істоти приносить задоволення. Ось він, один із законів диявольського світу, в який доля пустила мене жити. Як же в ньому вберегтися? Як мені в ньому існувати, коли він такий ворожий до мене і стільки наготував мені пасток?

І вони прийшли до мене, мої братчики: Славко, Артур і Лариса. Славко приніс із собою книжку смішинок і анекдотів, бо ми анекдотів знали мало й не бавилися ними, хіба вряди-годи — не того типу були ми люди. Лариса сіла цього разу біля Артура, і той зирнув на мене із хитрою півусмішкою, але я вирішив на ті Ларисині фіглі не зважати. Славко читав смішинки й анекдоти, і ми сміялися спершу вимучено, бо добре знали, що десь засів ловець і слухає нас, розвісивши вуха, але згодом забули про нього і сміялися цілком широко. Що ж, хай порозважається з нами і ловець! Я б радше волів, щоб він послухав щось серйозніше, щось із Гегеля чи Канта, чи, коли він такий ідейний, щось із Карла Маркса, тоді б і він напевне заснув, захропівши, бо йому до того Карла Маркса так само мало діла, як і нам. І тут знову несподівано виявила себе Лариса. Виявляється, вона знала безліч анекдотів, особливо з циклу про вірменське радіо, ясна річ, оминаючи політичні. Отак ми подуріли, посміялися й розійшлися. Власне, вони розійшлися, а я залишився. Знову ганяв тачку й відчував несамоовитість. Потому пильно обстежив підвал, але ніяких слідів підслуховувального апарату, звісна річ, не знайшов — чорні янголи вміли його ховати. Зовсім виморений, навіть знервований, ліг на отоманку, завівши перед цим будильника, щоб у потрібний час устати й завантажити піч. Лежав, заплющивши очі, але заснути не міг. Щось мені мерещилося, щось мене їло, проганяв з голови якісь виключно дурні думки — бридко було на душі. Тоді встав і вийшов надвір. Сидів на лавці, кутив і думав: як би було добре, коли б Лариса відчула мій стан і прийшла до мене. В небі царював місяць, жовтий, великий. Місячне сяйво було притьмарене, але в ньому особливо гарними виглядали жовті дерева; навіть дахи будинків, що їх видно звідсіль, здавалися щойно пофарбованими. І мені в душу прийшла музика, яку колись чув, але не міг визначити, чия вона. Це була темна, кошлата музика, що апофеозувала смерть. І ця місячна ніч, і ця музика — апофеоз смерті — чинили диво зі мною. Захотілося покинути свою піч, тачку, лопату й зануритися в ніч по вінця, знайти у ній криївку, щоб замуруватися там, як равлику, і забути про світ; пити місячне проміння й тоскно відчувати наближення чорної гості — жінки, яка не приходить умилосерднювати, а нагадати про дочасність і світу, і думок, і ловців, і ловлених, і навіть всесвіту, який вона взяла за горло. Звів очі й подивився на жовті вікна, їх було вже небагато, решта на сьогодні вже померли.

— Вийди, Ларисо,— прошепотів я,— сьогодні я потребую твоєї втіхи.

Бо коли б ти сьогодні вийшла, ми б уже перестали грати у піджмурки. Поки ж що ми тільки діти: ти ховаєшся, а я тебе шукаю, а потім міняємося ролями. Нам цікаво бігати з розпаленими щоками й цікаво, щоб нас не знайшли. Але так само цікаво, щоб нас і знайшли — саме тоді ми й біжимо із розпаленим щоками, щоб затракатися: "Тра-та-та, за себе!" — "Тра-та-та, за Ларису!" Однак приходить час, коли до нас, юних, приходить поважний гість. Кладає нам руку на плече, чи просто доганяє нас, щоб торкнутися, торкається — ми раптом стаємо старі, і раптом розуміємо, що життя — це не гра, а страждання. І той, що ховається, раптом зводиться зі своєї криївки, також неусміхнений, із печаттю страху на лиці, яка з'явилася на ньому вперше, і незмигнано дивиться на того, котрий його шукає. А той, котрий шукає, із тією ж печаттю страху на

лиці, повільно йде до того, кого шукав, бо в них обох зродилося раптом у грудях тоскне відчуття самотності, та й страх частково виходить із того тоскного відчуття. І вони уже поспішають назустріч одне одному, навіть біжать, бо він злякався, що не знайде її у тій криївці, а вона злякалася, що він ї ї таки не знайде. І вони раптом кидаються одне одному в обійми, і сльози течуть їм по обличчі, обоє вже знають, що світ — не гра; бо на них рушив сліпий і немилосердний МОЛОХ, в якого не голова, а камінь, не ноги, а чавунні стовпи, не руки, а криця ні рукавиці із тисячею голок, як у їжака, і той мол ох шукає їх у темені, щоб схопити руками, кинути долі й безжально розтоптати. Через це вони й побігли так одне до одного — той, котрий шукає, і та, котра ховається, бо їм здалося, що таки зможуть сховатися одне в одному, адже вони такі немічні в цьому світі.

Я стояв і дивився на ті кілька жовтих вікон, я волав безгучно, кличучи Ларису із її криївки. Але то була одна із ілюзій місячної ночі, бо хоч одне із тих вікон погасло, та до мене ніхто не вийшов. І мені не залишалося нічого іншого, як знову спуститися до себе у підвал і взятися до тачки, щоб покотити її в глибину темені, де лежав чорний звір, в якому сховалося вогняне начало, бо в кожній ночі сховано начало завтрашнього світанку і дня.

21

Наступного чергування, коли я сидів на лавочці й дивився на доквітаючу осінь, Лариса мене знову здивувала — запросила до себе додому на день народження.

— І там буде твоя компашка?

— Та де? Цей акт має відбуватися в присутності предків. Буде вельми нудна публіка.

— Через те мене й запрошуєш?

— Ну да. Ти ж також нудик.

— І Славка з Артуром запрошуєш?

— Ні, тільки тебе. Я ж твоя подружка.

— По-моєму, ти проголосила, що вже не моя, а Артурова. І сиділа останнього разу біля нього.

— Ревнуєш? — розцвіла Лариса.— Я сказала, що подумаю, чи ставати Артуровою подружкою.

— А той, з яким танцювала?

— Яз ним і зараз танцюю,— сказала вона.— Його теж не запрошено, бо він із компашки. А компашки не буде.

— А вона є, твоя компашка?

— Ти ж не захотів у неї ввійти. Та й правильно!.. Прийдеш?

— А чому б мав не прийти?

— Щоб не розчаруватися,— багатозначно, але цілком незрозуміло сказала Лариса.

Ця розмова відбулася перед черговим читанням для підслуховувачів, а під час того читання Лариса знову сіла біля Артура, навіть поглядала на нього ніжно, і мені треба було зусиль, щоб витримати ті фіглі спокійно...

І от я вперше підіймаюся сходами з величезним букетом квітів, сумних осінніх квітів, і з маленьким пакуночком — купив я їй цього разу заводного зайця. Сходова кліть була замизгана, стіни подерті й пописані, пахло там сумішшю всіх борщів та супів, що їх варили мешканці цієї клітки, настояною на гострому духові котячих екскрементів. Я трохи хвилювався, а рука моя, коли натискала дзвоника тринадцятої квартири, тремтіла.

Відчинилися двері і на порозі постало страшне бабисько, таке тлусте й кругле і в такому брудному халаті, що я отетерів.

— Лариса тут живе? — спитав я.

— Не,— сказало бабисько, свердлячи мене цікавими очками, що губились у сальних мішках.— Це навпроти,— вона тицьнула грубим пальцем, і я побачив, що її рука внизана золотими перстнями, які навіки пов'їдалися в її товщ.

— Вибачте,— сказав я зніяковіло,— це був перший сюрприз цього вечора, бо Лариса й цього разу мені своєї квартири не назвала. Отже квартира в неї була не тринадцята, а шістнадцята. Я пішов туди, а бабисько й не думало ховатися за дверима — цікаво за мною стежило.

Двері відчинила Лариса, була ошатно вдягнена і від неї аж пашило парфумами.

— А, це ти? — зацвіла вона.— А я думала, не прийдеш.

— Вітаю! — сказав я, вручаючи букета й коробку із заводним зайцем.

Вона наставила щічку, і я відчув на вустах смак пудри.

Завела в кімнату, де вже сиділи якісь люди, назвала мене — я відразу ж пізнав Лари-сину матір, Лариса була на неї напрочуд схожа, і тільки та огрядніша і старіша.

І тут сталася друга несподіванка цього вечора, я побачив на стільці дікенсівського героя чи типа з обласної бібліотеки — він дивився на мене колючими, миготливими очима. Зірвався зі стільця і подибав до мене на коротких ногах, хитаючи великою головою й тримаючи на вустах п'явочку усмішки.

— О, ми вже зустрічалися,— сказав він ехидно, тиснувши мені руку.— Коли не помиляюся, Акакій Акакійович Бобчинський.

— Добчинський,— поправив я, принаймні, ця помилка свідчила, що дікенсівський тип чудово розбирався в літературних героях.

Лариса тим часом розв'язала пакунок й витягла заводного зайця.

— Ах, який милий! — сплеснула вона в долоні, хоч заєць був зовсім не милий — якесь коструbate' чудовисько з понурою фізіономією. Накрутила іграшку й пустила на підлогу. Заєць скакав і бив лапками з металевими тарілками, пичка залишалася похмура, очі були зашиті глибоко — це створювало враження суворої зосередженості. Лариса сміялася й косила на мене оком, і я навіть розумів чому: сам був у той мент схожий на того зайця, хіба що не скакав і не бив металевими тарілочками. Більше того, мені здавалося, що Лариса хвилюється, ніби ефект моєї зустрічі із дікенсівським типом, а її рідним татусем, не так тішив її, як турбував,— ефект же виявився для мене разючий, і я перебував у напівзапамороченому стані; відверто кажучи, мені відразу ж захотілося з цього дому піти. Але ще тримався й роззирнувся по кімнаті: посередині

стояв стіл, повний страв, височіли пляшки, але не він мене зацікавив, а фортепіано в кутку: хто на ньому грає? Мабуть, не Лариса, принаймні, ні разу мені в тому не хвалилася. Фортепіано, до речі, було розчинене, очевидно, на ньому тільки-но грали, можливо, марш чи туш на честь іменинниці. Біля мене опинилася Ларисина мати, її подoba в старшому віці; очевидно, пильно за мною стежила.

— Любите музику? — спитала тим-таки голосом, що і в Лариси, тільки поважнішим і трохи нижчим.

— По-дилетанькому,— сказав я, а що вона ледь-ледь звела брови, я виснував: не зрозуміла мене, тому й додав.— Слухаю, але не граю.

— Може бути й так,— сказала зверхньо й відійшла, гордо звівши голову, ніби відбула примусову балачку з дикуном чи, принаймні, парвеню. Нічого дивного, парвеню я й був, хоч у мені й текла частина забутої дворянської крові.

Лариса клопоталася біля столу, а я був серед цих чужих людей самотній, мов палець. Окрім того, не міг отямитися й від зустрічі із дікенсівським типом — відчуття невідомої небезпеки супроводило мене, тим більше, що тип за мною пильно стежив десь приблизно так, як вуж за жабою, яку знамірився конечно ковтнути. Мій погляд упав на миршавого й прищавого юнака. Той так само самотньо сидів на стільці в кутку й переглядав польський "Film". Я підійшов до нього.

— Читаєте по-польському? — спитав.

— Дивлюся ілюстрації,— хихикнув юнак.

— Є на що подивитися?

— Є,— сказав юнак і підморгнув.— Бабки що над а!

— Лялю, заграй,— сказала жінка із видовженим, як у коня, обличчям, біля неї сиділа її подoba, також молодша, і яка аж ніяк не подобала на ляльку, швидше навпаки. Дівчина поманіжилася, тоді різко встала, аж рипнув стілець, і рушила до фортепіано; я жахнувся, які в неї грубі литки, біля сухорлявого тіла вони надто кидались у вічі. Дівчина грала, тупо б'ючи пальцями об клавіші, елементарні фортепіанні вправи, а коли закінчила, всі радісно забили в долоні, окрім мене й дікенсівського типа, який ні на мить не відводив від мене погляду.

— Тепер ти, Ларисо! — сказала її мати, очевидно, тут розігрувався парад чи ярмарок наречених. Але Лариса затялася, грати вона не бажала, бо я сидів на стільці із косо скривленим лицем, а вона цього не могла не помітити. Висновок із цієї *comedia* міг бути один: Лариса грала не ліпше від Лялі, але не мала мужності це демонструвати, тим більше, що на неї зирить кочегар-інтелектуал.

— Ну, гаразд,— насупилася Ларисина мати.— Може, й справді, це зараз зайве. В тебе все готове?

— Готове,— сказала Лариса, вона була трохи надутенька і майже не дивилася на мене, очевидно, щось у її розрахунках не спрацювало.

— Прошу до столу! — урочисто проголосила мати, і всі юрмою посунули до столу. Лариса сіла на почесному місці, з правої руки від неї примостився дікенсівський тип, з лівої — її подoba в старшому віці, біля мене посадили оту Лялю з її катастрофічними

литками і юнака, який напевне хворів на сексуальну затурбованість — мені все це видавалося примарним і не тому, що тут щось особливе відбувалося, так святкували всі (я також), а тому, що на мене напливала хвиля думок, які треба було логічно виладнати — був ними поглинутий, однак не міг зібратися, врівноважитись і зосередитися.

— Вам покласти салату? — спитала ніжно Ляля, притискаючись своєю важкою ногою до моєї.

— Будь ласка,— сказав я, відсовуючи ногу.

— А бурячка? — вона знову притислась до мене ногою.

— Бурячка не треба,— мовив я, відхиляючи ногу, але її не було куди відхилити, і Ляля з торжеством налягла сильніше.

— А шпротиків? Вони такі апетитні, хі-хі! Горілку в моєму кінці розливав чоловік, на якого я тільки тепер звернув увагу, він був козлоподібний: дрібні кучері, що обсіли голову велетенською шапкою, довгий ніс і вузьке підборіддя; очевидно, це був Лялин тато. Третя річ, якою мені довелося сьогодні вразитися: всі ці люди говорили українською мовою. Але не міг і цього гаразд осмислити, бо Ляля, як тільки ми випили й закусили, відразу ж почала навальний допит.

— А це правда, що ви працюєте кочегаром? — спитала не без єхидства.

— Правда,— сказав я.— В цьому будинку.

— А звідки знаєте Лариску?

— Ми з нею однокласники.

— Неправда, це я з нею однокласниця.

— Ми з нею познайомилися на танцях,— зітхнув я.— У парку.

— Неправда,— мовила Ляля.— Вона на танці ходить із Толиком.

— То я Толик і є.

— Неправда, бо Лариска вас інакше назвала. І Толика я знаю.

— Тоді я познайомився з нею в екстремальній ситуації.

— Так? — зацікавилася Ляля.— А в якій?

— Ну, це вже секрет. Хай вам Лариса розкаже.

— О, в неї допитаєшся. І, по-моєму, ви ніякий не кочегар.

— А це ж чому?

— Кочегар не скаже "екстремальна ситуація". Покласти вам печіночки?

— Будь ласка,— згодився я.

— А голубчика?

— Будь ласка,— сказав я. Козлоподібний знову налив горілки. Дікенсівський тип не відривав від мене погляду, очевидно, був не в захваті від того, що я тут сиджу. Козлоподібний тим часом брависто проголошував тоста: говорив про калинове щастя, каштанову радість і лебедині літа. Лариса на мене й досі не дивилася, і я увіч відчував, що вона так само напружена. Зрештою, коли вже мене так прямо допитують, чому не розпитатися й мені, наприклад, хто з них хто?

— Це ваш батько? — спитав я, коли проголошення тосту закінчилося.

— Правда, я на нього схожа? — розцвіла Ляля.

— Як дві краплі,— зіронізував я,— хоч, по-моєму, ви більше схожі на матір. А чому не прийшов Толик?

— Ну, це зрозуміло,— хихикнула Ляля.— Двох кавалерів не запрошують.

— А я, до вашого відома, зовсім Ларисі й не кавалер.

— Правда? — засвітила до мене кокетно очима Ляля, а її нога просто розчавлювала мою об ніжку стільця.— Але ні, ви мені ще й слова правди не сказали.

Але в мене не було й найменшого настрою гратися з нею хоч словами.

— Навіщо вам та правда? — спитав я.

— Бо Лариска останнім часом стала така потайна. А я ж її подруга,— просто сказала Ляля.

Хлопець біля мене, той, що, здається, хворів на сексуальну затурбованість, пив і їв з такою пожадливістю, ніби його рік тримали в клітці на сухому хлібові. Він швидко осоловів, почав на стільці розхитуватися й дивився перед собою олив'яними очицями. Лариса мала цілковиту рацію, народ у неї зібрався нудний.

Зрештою, зробили перерву, я вийшов на балкон і закурив: хотілося трохи побути на самоті. Але це мені не вдалося — на балкон виперся прищавий молодик. Подивився на мене понуренько й попросив закурити. Я вгостив.

— Слухай, ти до кого тут клинці підбиваєш: до Лариски чи до Лялі? — він знову понуренько на мене зирнув.— Ляля моя дівчина, пойняв?

— Ну, й чудово,— сказав я.— Дуже з того радий.

— І ти до неї там не тулися й не загравай.

— Не збирався,— мовив я.— Може б, ми місцями помінялися?

— Місцями? — молодик зирнув на мене олив'яними гудзиками.— Нє, попарно не садять... Просто, я тебе попередив, бо шуту-чок не люблю.

— А, ви тут, молоді люди,— сказав, виходячи, дікенсівський тип.— Може, вгостите цигарочкою?

Я вгостив, щось вони катастрофічно не мали власних цигарок.

— Бачите,— довірливо підморгнув мені дікенсівський тип,— мені не дозволяють курити. З цими бабами здуріти можна. Хочете, розкажу анекдотець?

Він розказав анекдотець, досить солоний. Прищавий молодик реготався, а я ні. Відчував у собі напругу і хотів звідси піти.

— Ви не смієтеся, Акакію Акакійови-чу? — єхидно спитав дікенсівський тип.

— У мене почуття гумору на нулю,— відповів я.

— Його звуть Акакій Акакійович? — витріщив очі прищавий молодик.

— Не звуть, а прозивають,— сказав задоволено дікенсівський тип.— А щодо гумору, то я б не сказав, що у вас його нема. Да, молодий чоловіче! Земля кругла, чи не так?

— На жаль,— мовив я.

— Акакій Акакійович,— знову трохи запізнено зареготав молодик.— Ви як скажете, Миколо Миколайовичу! Тебе й справді так звуть?

— Абсолютно,— сказав я. Почував себе кепсько, навіть жахливо і вже конче хотів звідси піти.

- Мені, може, більше жаль, що земля кругла,— сказав дікенсівський тип.
- При чому тут земля? — не зрозумів молодик.
- Є такий анекдот,— сказав тип.— Ми його з Акакієм Акакійовичем знаємо.
- То розкажіть! — аж подався пожадливо Віктор.

Але в прочілі постала Ларисина мати.

- Миколо! — вигукнула вона тонко.— Ти куриш?
- Раз на рік, Милочко,— зажебонів дікенсівський тип.— Раз на рік!
- І разу на рік тобі не можна! — люто сказала Ларисина подоба.— Викинь зараз же! І не давайте йому цигарок! — вона поставила до мене сердиті очі.

Дікенсівський тип поспішно викинув цигарку й моргав винувато.

- Ходіть уже до столу,— сказала жінка мирніше, і ми, як гуси, пішли до кімнати.
- Нудьгуєш? — спитала Лариса, подивившись на мене уважно.
- А ти я думаєш?
- Не дуйся! — шепнула вона й пішла, була увіч пригноблена.

І зовсім дивно стало мені на душі. Ми от зібралися вкупі, але які одне від одного відгороджені? Віктор любить Лялю, а Ляля тисне ногою ногу мою, хоч чудово знає, що не викликає в мене амурних емоцій. Лариса від мене в цьому товаристві стала ще далі, ніж була, а про моє ставлення до дікенсівського типа годі й говорити. Ларисина мати тероризує свого чоловіка, але чому Лариса вирішила ввести в це пекло мене? Та не це мене зачіпало, інше: дікенсівський тип її батько! Ось він корінь усього! Господи, подумав я запаморочено, як це сталося, що дікенсівський тип її батько? Найліпше було тихенько вислизнути звідси, але якась нездорова цікавість ще тримала мене в цьому домі. Зрештою, почалися танці, танцювали козлолиций із Ларисиною матір'ю, дікенсівський тип із Лялиною матір'ю, молодик із Ларисою, а мені знову дісталася Ляля. Я ледве двигав ногами, молодик кидав на мене лютим поглядом, а Ляля тислася до мене всім тілом.

- Хі-хі! — сказала вона.— Ви зовсім не вмієте танцювати.
- В дитинстві я переніс параліч,— ви-тис я.
- Знову неправда,— сказала, закочуючи очі, Ляля.— У вас таке м'язисте тіло. Я б навіть згодилася повірити, що ви й справді працюєте кочегаром.
- Бо я ним і працюю,— сказав я трохи сердито.
- Ах, як це романтично! — охнула Ляля.— Не, Лариска знає толк!

Нарешті всі розбрелися, а я вислизнув у коридорець. Побачив у розчинені двері кухні, як козлолиций тискає Ларисину матір, а та відхиляється і сміється. Тихо відтягнув замка й вискочив у передухіддя. Обличчя в мене палало.

"Ось вона, Ларисина компашка!" — думав я, цокочучи по сходах.

Було мені якось важко неприємно, так, що я ладен був виблювати на вулиці ту їжу й питво, бо здалося мені отруєне. Може, я перебільшував у цих своїх негачіях, але досить було хоч би того, що Ларисин батько — дікенсівський тип, тобто саме той доноситель, котрий напевне доніс на мене на Миколаївську, і Лариса це знала, знала! А тоді, коли я вийшов з бібліотеки й раптово зустрівся з нею (чи не до батька йшла?),

вона з моєї розповіді так щиро й безпосередньо сміялася. І раптом мене мов обухом по голові вдарило: а що, коли й Лариса була впроваджена в наше товариство чорними янголами? Дочку донощика не важко було мобілізувати. І ось лише тепер, коли ми реально відчували, що біля нас затягується зашморг, що нас оточено петлею підслухів та стежень, у ній, можливо, заговорило сумління — чи так це? Тож і запросила мене до себе, не Артура, не Славка, а мене, щоб я усе зрозумів і щоб сказати оті останні слова: "Не дуйся на мене!" Але я не міг на неї не сердитися, я мав би її проклясти, бо не лише себе підвів, але й своїх найліпших приятелів. І ми по-дурному позакохувались у цю вертихвістку, і вона крутила не тільки хвостом, а й нами, ми по-дурному ввели її у братство, а вона з нас, телепнів, потішалася, а потім, як і її батечко, продавала нас з потрохами.

Треба було зараз-таки зустрітися із Славком чи Артуром і все їм розказати, інакше мені немає прощення. Було мені печально і страшно. Я майже біг вулицями, задихаючись.

Артур жив на вулиці без ліхтарів. З-за хмар з'явився місяць і обілляв усе навколо мертвим світлом. Усе тремтіло й блищало: мокрі дахи, шибки, калюжі від учорашнього дощу, навіть пожовкле листя. Все було обарвлено у фантастичні приглушені тони, і я аж застогнав, так мені було на душі бридко.

Артура вдома не було, очевидно, він у Славка. Я знову помчав вулицею, і цього разу до мене прийшли інші думки. А що, коли Лариса заплуталася. Її втягли в це брудне діло, але вона швидко розкалася. Адже в допитах не впливало нічого такого, що знала Лариса і що б прямо вказувало на неї. Так, вона не могла запросити на цей день народження ні Славка, ні Артура, бо вони дікенсівського типу не знали. Не запросила свого партнера по танцях, бо він тут заважав би, Ляля мала тут цілковиту рацію. Запросила мене і конечно для того, щоб остерегти нас. Щоб ми зрозуміли, звідкіля чигає на нас небезпека й були обережні. Але чи не ліпше було все чистосердечно нам розказати? "Лариса останнім часом стала така потайна!" — сказала про неї найближча її подруга. Отже, може, вона хотіла нам добра, ця Лариса? Я цього ребусу сам розгадати не міг — конче треба було порадитися з хлопцями. А що, коли і в Славка встановлено підслуховувальну апаратуру?

Я зупинився на вступі до Славкового двору: в хаті горіло світло. Холодний вогкий вітер обвіяв мені обличчя, і я вирішив передихнути, щоб не вриватися до Славка таким запамороченим і переляканим. Шумко вдихав повітря, і в мене притьма бігали по спині мурашки. І раптом зрадлива думка підкралася до мене: а коли хлопцям поки що нічого не казати? А що, коли спершу зустрітися з Ларисою і про все відверто переговорити? А може, я справді чогось у цьому всьому не зрозумів? Може, я, як завжди, ускладнюю?

У грудях у мене колотилася бридка мішанка, їжа й випивка збилися у шлункові у камінь, і той чавив. Я закурив і пройшовся порожньою вулицею.

"Заспокойся, заспокойся! — казав сам собі. — Заспокойся, не дурій і не чини дурниць!"

І я почав заспокоюватися. Зирнув на місяця, той сміявся з мене. Ні, що б там не

було, а до хлопців я зайду. Маю обов'язково все їм розказати, але для цього викличу їх надвір.

І ось ми сидимо серед ночі за Славковим садовим столиком, і я, похлинаючись словами, розповідаю. Місяць освітлює зосереджені й напружені лиця моїх побратимів, вони стривожені і засмучені, бо те, що я розповідаю, не може їх не хвилювати.

— Усе може бути,— сказав Артур.— Одне ясно: треба закликати її до себе й оголосити: братство перестає існувати.

— Чи ж треба її кликати?

— А що, коли вона й справді у такий спосіб нас попередила? — мовив Артур.— Так чи інакше, вона повинна знати, що братства уже нема. Взагалі, я й на початку казав: з бабами діла ліпше не мати. Ото вони і є: ягідки із квіточок.

— Чи в допитах впливала інформація, яку знала тільки вона? — спитав Славко.

— Вони могли ту інформацію навмисне не виявляти,— сказав я.

— Навіщо ж це самовикриття? — спитав Славко.— По-моєму, це говорить у її користь.

— Не знаю,— сказав Артур.— Поки що не знаю.

— Можлива й така версія. Спершу її потішила сцена зустрічі з її батечком у бібліотеці його,— Славко показав на мене.— Після допитів вона зрозуміла, що її батечко — інформатор, а до цього й не знала. Це її жажнуло. Але признаватися відразу не хотіла, щоб ми її не запідозрили. Але й мовчати не могла також, отож і організувала самовикриття.

— Це і моя думка,— сказав я.

— Може й так,— мовив Артур.— Через це покличемо її й оголосимо, що братства вже не існує. Хай кожен передивиться свої папери і негайно все, що може дати їм харч, знищить. Робимо це зараз же, як поприходимо додому.

На тому ми й зупинилися. Я півночі перебирав у своїй комірчині папери, знищив щоденника, де були досить різкі записи, а зрештою, у мене більше нічого підозрілого не було. Але від того легше не стало, бо Лариса для мене була не тільки братчик. Саме тому решту ночі я прокрутивсь у ліжку, повторюючи без кінця всі розмови, які мав у її домі, а найбільше думав про саму Ларису і про її дивну родину: ось чому вона так зацікавилася нашим товариством; там, удома, їй було душно, а вона шукала, якщо й справді не була підслана, між нас духовної віддушини. Але вже сам факт, що вона дочка дікенсівського типа, виключав наші ближчі стосунки, та ж бо ближчі стосунки — це входження в ту родину, хочеш того чи ні, а це було для мене неможливо. Хто зна, може, моя поява в тому домі була не меншим сюрпризом і для її батечка, даремно він так їв мене очима. Вони не могли не помітити, що я натурально від них утік; Ларисина мати мене, здається, засікла,— стояла на кухні обличчям до мене, отже знає, що я бачив, як її лапає козлолиций їхній друг родини, тож і вона буде рішуче проти мене — обоє робитимуть все, щоб наша дружба з Ларисою була розірвана. Зрештою, я аж зовсім не був переконаний, що Лариса мене любить. Як це сказала ота причеписта Ляля: "Двох кавалерів не запрошують!" — і це була правда, з якої Ляля втішалася, бо

яка подружка не втішається, коли всаджує клина у любовні стосунки своєї повірниці! Отже мені треба було зібратися на сили і з цього болітця вирватися — все це річ безсумнівна. Я заснув під ранок і проспав до обіду. Прокинувся з таким відчуттям, ніби мене викупали в багні — було невимовно бридко. Роздягся до пояса і почав обхлюпуватися зимною водою. Це трохи відсвіжило мене, але каламуті з душі не зняло. Мав таке відчуття, мов мене зраджено, хоч, може, це й не так.

Сів на лавку у засипаному листям своєму садику, дихав тліном леглого листя й немилосердно кушпелив сигарету за сигаретою. Світило кволе осіннє сонце, обливаючи мене ненадійним теплом, і мені раптом знову явилось видиво якогось іншого осіннього саду і змокрилої, застеленої яскравожовтим кленовим та каштановим листом лавки, і дім із мандсардним поверхом, і звуки фортепіанних етюдів, що долинали до мене, і те, що звуки раптом урвалися — я ж курих і вмирав від любовної туги за дівчиною із сусіднього обійстя, бо та дівчина гралася зі мною, як кішка із привішеним до нитки м'ячиком. Вийшла сестра вся в білому, сонце облило її, і біла одежа її засяяла, а обличчя було сіре, втомлене й випите — вона йшла до мене, вхопившись за рота, з-під пальців у неї виглядали краєчки носовичка, а коли підійшла до мене і відвела від рота носовичка, я побачив, що той не білий, а червоний від крові, а ще я побачив розширені до неймовірного очі і зашерхлі, спечені губи.

— Брате,— зашепотіли ті спечені губи.— Я скоро помру!

22

Ларису покликав на сходи Артур, я рішуче відмовився це робити. Він перестрів її після лекцій біля технікуму і, хоч вона була не сама, а в супроводі якогось білявого жевжика (Артурове визначення), відкликав її і повідомив, що сьогодні о такій-то годині всі ми дуже хотіли б, щоб вона прийшла до Славка.

— Відбудеться суд? — спитала, криво всміхнувшись.

— Ні,— сказав Артур.— Чесна і відверта розмова. Що це за один із тобою? — він кивнув на жевжика, який чемно стояв осторонь.

— Учитель танців,— мовила Лариса.— Може навчити танцювати й тебе.

— Мерсі,— сказав Артур і чемно вклонився.

— А коли я не прийду? — спитала Лариса, як він збирався відходити.

— Діло твоє,— відповів зимно Артур.— Але одне маєш знати: ми вирішили наше братство ліквідувати.

— Злякалися? — спитала іронічно Лариса.— Розбігаєтеся по норах?

— Ніде дітись,— сказав Артур.

— Я не прийду,— мовила Лариса.— В мене зараз урок танців.

— Танцювальний зал на Миколаївській? — не втерпів щоб не вколоти Артур.

— Може, й так,— сказала Лариса й, круто розвернувшись, пішла до свого вчителя танців. Він у неї щось спитав, вона відповіла, і вони обоє засміялися.

Коли Артур усе це викладав, ми сиділи в Славковому садку, було нам на душі паршиво. І не тому, ясна річ, що ми полякалися й розбігаємося по норах, а тому, що відчували брутальний присмак відчуття зради. Адже не тільки мене вона полонила, але

й усіх трьох; Славко був у тому признався, а Артур, коли б не так, не кипів би такою неприязню до Ларисиного "учителя танців".

— Даремно сказав їй про Миколаївську,— мовив найбільш розважливий із нас Славко.— Може, вона ні в чому не винувата, а отже й ображати її не маємо права.

— Коли б це її обурило,— жорстко сказав Артур,— вона прийшла б і виправдалася.

Саме в цей мент нам заціпило, бо відчинилася хвіртка і по засипаній листям стежці пішла юна істота — предмет нашого обурення й любові.

— Прийшла на суд,— мовила вона згорда.— Хто тут суддя, прокурор, адвокат. Стривайте, відгадаю. Суддя — Артур, адвокат — Славко, а він — прокурор,— вона недбало махнула в мій бік.

— Перестань, Ларисо,— кисло сказав Артур.

— За законами конспірації,— повела далі тим-таки невиносним тоном Лариса,— ви маєте засудити мене до смерті. Будете мене вішати, розстрілювати чи топити?

Ми мовчали. Глухо й важко мовчали.

— І от що я вам скажу, братчики,— іронічно заявила Лариса.— Я знала, що ви намочите в штанці, але не думала, що так швидко й одночасно всі. Хто говоритиме звинувачувальну промову?

Ми мовчали, глухо й тупо.

— Вже йому сказала,— мовила Лариса, кивнувши на Артура,— а тепер повторюю усім. Клятви своєї не ламала, вас не продавала, хоч тепер бачу, що даремно.

— Можеш відповісти на кілька наших запитань? — спитав жорстко Артур.

— Будь ласка! — завернула гордо носика Лариса.

— Чому приховувала, що твій батько...

— Я вже цього не приховую,— перервала Лариса.

— Ми прийшли до спільної думки,— сказав Артур,— що ти раніше цього не знала, а коли взнала, побоялася сказати. Чи так це?

— Я нічого не боюся,— сказала різко Лариса.— Не так як ви, герої!

Артур сидів за столом, як справдешній суддя. На Ларису він не дивився.

— Гаразд,— мовив він, розглядаючи вологу поверхню столу.— Ще одне питання. Хто той хлопець, з яким я тебе зустрів?

— Вже тобі сказала — учитель танців. Прокурор може це підтвердити,— кивнула на мене знову-таки зневажливо.

— Можеш це підтвердити? — спитав кисло Артур.

— Бачив її із ним на танцях,— сказав я, мені ця сцена не Подобалася, бо викликала ті ж таки гнітючі почуття, які мав після її дня народження.

— Злочин доведено,— сказала Лариса.— Але чого це тебе так цікавить той бідолашка?

— Є причина,— кисло вичавив Артур, усе так само дивлячись на дошки столу.— Бачиш, якось так випадково сталося... Ну, я теж бачив тебе з ним на танцях.

— Дуже мило,— іронічно всміхнулася Лариса.— І що?

— А те, що наше місто маленьке,— сказав Артур, і люди хоч-не-хоч часто одне

одного передибують... Знову-таки випадково. Так от, коли мене викликали на розмову на Миколаївську... я сидів біля вікна й побачив, як він переходив там двір.

Це було ніби вибух. Я подивився вражено на Артура: отже він, як і я, закохано стежив за Ларисою, але про того її залицяльника, Толика, здається, нам нічого не сказав. Чому? Я зирнув на Ларису, вона стояла червона, як рак, з розширеними очима. Зирнув і на Славка — той заляк. Ларисині очі наповнилися слізьми.

— Кажеш неправду! — вигукнула вона.

— На жаль, правду,— тихо проказав Артур.— Саме тому, ми одноголосно вирішили, що братство розпускається, і віднині ми просто знайомі.

Лариса схопилася руками за обличчя, заридала й кинулася із Славкового обійстя геть. Ми із Славком сиділи заляклі, німі, вражені й майже розтрошені — Артур же стояв. Блідий, випитий, із вимушеною всмішкою, дививсь услід Ларисі, яка вже бігла вулицею, і мені здалося, що суддя з нього, може, й справді безжальний, але й не менш жалю гідний, адже найглибше умів ховати почуття до Лариси, а от тепер мусив їх зрадити. З обов'язку дружби до нас, особливо до мене, він чавив і нищив у собі те почуття, але знищити не міг. От чому в той роковий день, коли було проголошено розпуск нашого братства, він страждав більше за нас. Бо й він мав гріх, коли вірити, що сказав правду; бо й він переступив закони братства, як і Лариса: знав, що та гуляє з людиною, зв'язаною із Миколаївською, і мовчав. Мовчав, аж доки не приневолило його сумління, як і Ларису, і він тоді заговорив. Отак жорстко, отак безжально заговорив, і ніхто з нас тоді й не подумав, що й Лариса могла не знати про таємні обо-рудки свого "учителя танців". Але тепер їй нікуди було діватися: батько — інформатор, і залицяльник — інформатор, то хто ж тоді вона, ота загадкова й химерна Лариса? Чому була так уражена розкриттям і чому так гірко заридала, адже ніколи ми не бачили, щоб вона плакала? Життя жорстоке в своїй метафізичності, думаю я тепер, і саме в цьому його абсурд. Саме тому так нещадно причалює воно нас нігтем, аби в черговий раз доказати: ніякі ми в ньому не homo sapiens, а просто комахи, існування яких як подих і як трава. Не встиг озирнутися — і віє на тебе подихом осені, і листя падає, але воно, листя, має більше надії, ніж ми. Бо з весною воно, як птиця Фенікс, воскресає, а з нас, нещасних homo sapiens, воскрес поки що лише один — той, кого послано "добру новину звіщати вбогим", той, кого послано "проповідувати полоненим визволення, а незрячим прозріння, відпустити на волю помучених" (Лука, IV—18). Ми ж усі, бідні, грішні, запалені своїми пристрастями, і вони часто стають, як більмо на оці нашому. Ми ж грішні, бо втратили були друга, якого з любові своєї засудили. І любов наша стала черв'яком, котрий усе сточує, і вогнем, котрий усе спалює. Ми ж, три біблійні юнаки, цього разу кинули себе в піч самі. А може, й не так, може, ми мали рацію, коли виривали з серця загніжджений там гачок, коли зривали з голови накинену сітку, коли кидалися врозтіч од сака, в який нас заганяли грубі й немилосердні ноги — самі ноги без тулуба й голови. Як воно було насправді, ми довідалися пізніше, але й досі, згадуючи все те, я маю таке відчуття, яке виникає, коли розчавлюєш метелика, котрий рвався із темряви на твоє світло, а ти його безжально ловиш у долоню й трощиш йому

кістки. Це відчуття я мав усі ті роки, які перетворювали мене із бентежного, мислячого ergo у стандартну людину, і цей жаль для мене, стандартної людини,— єдина запорука, що мій дух дорешти не загас. А може, він і спалахнув у цих рядках, як та ж таки птиця Фенікс, і я знову бентежно озираюся довкруги себе, намагаючись знайти стежку у пустелі, що її створила мені моя ж добровільна стандартність.. Не знаю, що відчували й думали тоді Артур із Славком — у мене ж було так.

23

Але це ще не кінець цієї історії. Мене несподівано викликали в будинкоуправління, власне ЖЕК, бо ми належали цій організації, і я відразу ж відчув, що це неспроста. Начальником у нас був відставник, людина із обличчям, ніби сокирою тесаним, із могутнім носярою і напрочуд круглими очками під густими бровима — такі очка називають "колючими". Розпорядження начальника передала мені маленька, сухенька, зморщена жіночка, яка бозна що робила в управлінні, але на мене вона подивилася з таким жахом, що я миттю зметикував: у них, певне, побував чорний ангел, який, річ певна, говорив не з нею, але в неї надто гострий носик, щоб не совати його куди треба й не треба; очевидно, переді мною стояв спеціаліст із підслухів, але доброхітний, і який працював на себе, а не на певні морочні інституції.

— Що він від мене хоче? — спитав я. Саме завантажував піч і здійняв досить таки вугільного пилу, бо її очі затріпотіли, гострий носик, що любив устромлюватися, куди треба й не треба, наморщився, і вона так голосно й тонко чхнула, що те чхання, наче м'ячик, пострибало по сірих, а властиво чорно-сірих стінах мого сутерену.

— На здоров'ячко! — сказав я.— То що він од мене хоче?

— Цього мені не було сказано,— відповіла категорично жіночка.

— А ви як думаєте?

— А мені думать на службі не положено,— мовила жіночка.

— То зараз іти чи завтра?

— Зараз уже начальника нема.

— Добре, прийду завтра. Але зміна у мене о п'ятій. Скажіть, після п'ятої прийду.

Жіночка продовжувала стояти. Дивилася на мене, ніби я був бронтозавр чи, принаймні, їв живих дітей.

— Він казав, щоб ти прийшов удень,— мовила вона, проїдаючи мене очима.— Бо його після п'ятої на роботі вже нема.

— Не можу покинути робочого місця,— сказав поважно я.

— Він сказав, що нічого з твоєю пічкою не зробиться.

— Ну да, не зробиться. Погасне, а я відповідай. Скажіть, що прийду післязавтра.— А коли йому так уже пече, то хай сам прийде.

— Це щоб начальник ішов до тебе, молокососа? — вражено зойкнула жіночка.

— Не він мені потрібен, а я йому,— мовив і знову зняв стільки куряви, що жіночка схопилася за носа, аби знову не чхати..

Хотів, щоб вона пішла, але вперто продовжувала стояти.

— Він сказав, щоб прийшов завтра,— категорично відчеканила вона.

— То хай присилає підміну,— буркнув я.— Робочого місця я не покину.

Розмова була ідіотична, бо до управління було два кроки, і я між засипкою палива вільно міг туди скочити. Але я уперся.

— Значить, не прийдеш? — загрозово спитала жіночка, вона й досі, бідолашка, не могла відірвати від мене погляду.

— Я сказав!

Ще трохи потопталася, озирнула сутерен, ніби це було відділення пекла, в яке після смерті конечно мала потрапити, махнула сухенькою, схожою на жаб'ячу, лапкою й пішла. Я, звичайно, повівся дещо визивно, але настрої у мене останнім часом, особливо після того "суду" над Ларисою, і в цьому треба признатися, був жахливий. Це значило, що вже ніколи не підійде до мене, коли я сиджу на лавочці й дивлюся, смалячи, на розлив осінніх барв, ніколи не поведемо ми грайливо-зачіпної розмови, ніколи не називатиме вона себе моєю подружкою, хоч подружкою моєю вона так і не стала, і не сидітиме біля мене в час вечірніх баляндас чи пристрастних Славкових політичних монологів. Думка про це доводила мене до шаленства, але тут-таки в мені з'являлася протягла смутна нота (це як музика з "Поеми екстазу" Скрябіна), яка глушила моє шаленство, переливаючи його в покірливий смуток.

Після ж цього відвідання настрої мій змінився: а що, коли Лариса з помсти нас продала? Як вона тоді сказала: "Клятви своєї не ламала, вас не продавала, хоч тепер бачу, даремно!" Ця фраза впливла в мені, ніби підсвічена ліхтарями. Чи недоладно була побудована, чи під нею був глибший зміст. Це могло означати, що дівчина мала змогу нас продати, але була зв'язана клятвою й не зробила цього. Зараз вона клятвою не зв'язана, на нас люта, бо ми її категорично, а може, й несправедливо від себе відкинули, отже здобувала над нами певну владу. Здається, ми тут учинили нерозважно — і того, що вона знала, здається, було досить для витворювачів злочинців, щоб сколотити із нашої напівдитячої вибаганки, отого братства, антирадянську організацію. Якось це нам раніше не приходило в голову.

Я стурбувався. Тільки тепер зрозумів, що моє відтягування візиту до начальника ЖЕК-у було підсвідомою самоосторогою і треба було б повідомити про це Артура і Славка, аби вони ще раз передивилися свої папери і безжально вилучили все, що могло давати натяк на наше братство. І хоч я проголосив себе таким ригористом, котрий аж ніяк не покине робочого місця, десь пізніше, коли стемніло,— саме почав накрапати дощик,— замкнув кочегарку, пильно обдивився навкруги, чи ніхто за мною не стежить, і подався до Славка, відчуючи, як зимні краплі длубаються в моїй непокритій голові.

Дорогою я кілька разів заходив у завулки і стояв там у тіні дерев, щоб зафіксувати, чи ніхто за мною не стежить. Стежити могли б нишпорки піші і з машини, але нікого я не побачив, машин не було також. Вибрав я Славка тому, що до нього, ближче та й хата стояла осторонь інших.

На мій умовний стукіт він одразу ж відчинив вікно — я викликав його у двір. Вийшов так само простоволосий, налягаючи на костурі, і тут, у садку, мочені холоднющим дощем, що вже добряче припустив, я розказав йому про візит до мене і

про свої підозри.

— Гаразд! — сказав він, ставши незвично серйозний.— Я Артурові перекажу. А ти сам добре почистив свої папери?

— Цілком,— сказав я, потис теплу ще від хати Славкову руку й побіг на роботу; куртки я з поспіху не вдягнув, а подався в самій робі, і та роба холодною бляхою чавила мені на плечі. Знову зайшов кілька разів у завулки; з дерев, під якими ховався, опадало листя і скрапували великі важкі краплі, які, ніби кулі, вбивалися мені в тіло, бо роба вже мене не боронила — стежі за собою не помітив. Зрештою, я мав де погрітися, отож, повернувшись у кочегарку, скинув мокру робу і взявся до вугілля, а доки навозив його до печі, з мене клубками почала здійматися пара, ніби я збирався спалахнути при само-згорянні...

Гора до Магомета, як звісно, не ходить, а Магомет все-таки чвалає до гори, а в мене вийшло навпаки: мій начальник зволив спуститися зі свого високостя у мою чорну нору, при тому в такий же нещасливий час, як і чорний ангел та їхня ангелиця (адже "ангел" означає "вісник"), тобто тоді, коли я завантажував паливом піч.

— Тебе што, не передали, що я визвал тібя к сібе? — ревнув на всю колишньо-солдатську горлянку начальник, але мене чомусь не злякав — я зняв хмару куряви, і в ту луджену горлянку якось сама собою запливла хмарка вугілля; начальник миттю примкнув щелепу і певне захрумтів пісочком, бо сплюнув.

— Робочого місця,— сказав я,— покидати не маю права. Так записано в інструкції.

— Що іщо за інструкція? — спитав начальник.

— Підписана вами,— сказав я, не моргнувши; звісно, ніякої інструкції я не читав, але сподівався, що в бюрократичній державі, де ми живемо, це слово повинно мати вагу, і звучало поважно, а раз так, то навряд чи могло зневажатися.

— Ну, ладно,— сказав начальник величаво і, як його ангелиця, пильно озирнув с утерей.— Дошли до міня сведенія, що ти тут притончик організуєш.

— А що таке притончик? — наївно спитав я, ставлячи до його дубової величності свою чорну смиренну пичку.— Не пунімаю!

— Сборища усякіє незаконніє,— сказав начальник.— Но тут, по-моєму, слішком грязно. Ілі его вам не прип'ятствіє?

— А одкудова к вам дошло ето гнусное враньйо? — спитав я його ж лексикою.

Позирнув на мене: кожне око його було ніби важезна брила, і він тими брилами причавив мене, нещасного, як жабеня, мені залишалося тільки безпомічно квакнути й розплескатися, за його лексикою, в "ліпйюшку", але я чомусь його не боявся; мені, можливо, й трохи весело робилося від цієї балачки.

— З достоверних істочніков, молодой человек,— грізно сказав начальник.— Я думав, тут какой-то нігодяй отпетий, а тут молокосос! Рано начінаїш, парень! Сколькі тут работаїш?

— Два місяця! — витягнувся я перед ним, як солдат перед генералом.

— І ужо завйол бардак? Напішеш заявле-ніє об увольненії! За собствінним желанієм! Іначе іспортім тебе трудовую кніжку, понял?

Знову причавив мене брилами очей, ніби не вірив, що має справу з молокососом, а не з "отпетим нігодяєм".

— Але ж за що? — миттю позбувся я й іронії своєї, й блазнювання.

— За то, що збіраєш на рабочем місці посторонніх людей! — сказав начальник. — Крім того, на тяжелой роботі неосвічених держать не маємо права, зрозумів!

— Але я маю вже паспорт! — сказав.

— Не розговаривай! Уволен! А не хочеш по собственному бажанню, виставим і так! Завтра подаш заявлення! Всього!

Розвернувшись й пішов під сходи, ступаючи через кілька приступок. Я німो дивився йому вслід. На виході зупинився й повернувся до мене.

— Рано починаєш, парень! — сказав. — Подумай! У тебе вся життя впереді!

І тріснув дверима.

Я знеможемо сів на ящика. Все в мені тремтіло. Отже, все розгортається так, як попереджував мене батько: ота чорна сила, якої не видно й не чути, отой спрут, що охопив ма-цаками все живе, починає сердитися. Починає тиснути на мене й показувати силу. Але коли б на цьому кінчилося!

Я з нехиттю завантажив піч і вийшов надвір. Дощ сьогодні не йшов, на деревах лишилося мало листя, а простір дня запнуто сірим димом. Сірі дерева, сірі будинки, сіра трава, сіре повітря, що важко нависло над світом і причавлювало все до землі, розмивало й розчиняло речі, людей і авто, і мене, замазуреного чоловічка, хай зростом я вдавнячмалий — я важко дихав, хоч не було душно, а мерзлякувато-вогко. Небо звисало низько над головою, як свинцеві брили, і ті брили грозилися впасти згори і все покрити й розкришити. Я думав про те, що коли мене виперли з цього гіршого із найгірших місць, влаштуватися на роботу мені буде нелегко. "Скільки тут роботи?" — почув я сталевий солдафонський голос. А справді, як мало минуло часу відтоді, як пішов я зі школи, а скільки всього відбулося — так ніби прожив я не два місяці, а роки. Здається, вперше почав розуміти той дивний життєвий закон: і роки й десятиліття можуть виявитися порожні й безподійні, від них не залишається нічого — вони попіл часу, а буває, що в дні чи місяці зосереджується смисл цілого життя. Тепер, проживши досить на світі, я той закон твердо знав. Мені зараз не хотілося думати, що це Лариса спричинилася до того, що я зараз переживаю, чи й ні, — зрештою, не мало то великого значення. Важливо інше: я зайшов у світ не з того боку, і той світ виплюнув мене геть, понуро пригрозивши: горе тим, хто не є коліщам у грізній машині буття. Горе тим, хто знамірився хоч би подумки застопорити залізний хід машини, — вона втягне отих зухвальців у свої сталеві зуби й перетре у пісок. Горе тим, хто сумнівається і дисидує — машина до таких нещадна. І в мені почав оживати чорний, понурий, сірий, як це повітря, страх. Вливавсь у мене через очі, рота, ніздрі, всі капіляри тіла й наповнював, як наповнює вимочку вода чи чорнило. А з другого боку я відчував себе тополею, яка жовто спалахнула, бо їй для того, аби жити, треба скинути старе листя, як би його не було жаль і як би не болісно було палати й роздгатися в передчутті зими. Отже не тільки в природі, але і в мені щось закінчилося. Я сидів закоцюбло і вдивлявся у сірий

серпанок. Тягло прохолодним вітерцем, я звів коміра піджака. Бачив у глибині долини вмерлу річку, хоч це теж ілюзія: річка котила свою течію, омиваючи темний і холодний камінь, бо таке її призначення: ніколи не спинятися. Я думав про те, що ця вода тече тут тисячі років, а річка залишається; так і в мені безліч протекло хвилин, годин, менше — років, а я маю лишатися. Мав досі маленькі хотіння, роздумування, досі (до цих двох місяців) я пурхав, як метелик, але тепер я інакший. Тепер я зрозумів: для того, щоб чомусь навчитися, треба чогось і розучитися, але не завжди це легко для серця.

Стало холодно, і я згорнув руки на грудях. Але не міг зрушитися з цієї лавки, ніби був до неї прицвяхований,— щось у мені старіло. Щось у нас постійно старіє, опадає, а може, це так смерть у нас поселяється? Поселяється в нас і живе з нами і вбиває помаленьку яснодухисть нашу і шепоче нам на вухо про абсурд життя. Про те, що немає в ньому нічого доброго і нічого світлого, бо людина починає забувати, що добре, а що зле, що світле, а що темне. Але інколи в людині, як і в сонці, відбуваються вибухи. І вона вся раптово заливається світлом і починає розуміти: тебе весь час дурили якісь темні істоти, вони влазили в тебе, мостили в тобі гнізда, заплітали душу павутинням, жерли там своїх здохлих мух та комарів — лиходум'я твоє, славили своє темне царство, як царство добра й справедливості, бо знали силу доброго слова, але забували про час, коли сонце вибухає протуберанцями, а людина світлими думками; не знали вони, що до людини вряди-годи повертає ясне обличчя Дух Божий, і вона починає собі не належати. Але знову-таки до часу. Бо знову-таки на душу приступом ідуть темні істоти, влазять у неї, заплітають і сплітають павутиння, і жеруть нових дохлих мух — лиходум'я наше. Отже в цьому стані, в якому перебуваю, не можна перебувати довго — це стан непостійності. Це стан, коли починаєш розуміти, що всі власні справи маєш вирішити сам, отже вперше відчуваєш, що дорослий стаєш. Колись усе має встановитися, врівноважитися, але одне я вже знав: нелегко здобути право називатись у світі доброю людиною. У світі, де існує закон двозначності, коли думаєш, одне, а мусиш говорити інше, в світі, де перемішано духовні цінності, як на смітнику, лишитися доброю й чесною людиною — подвиг. У світі, де панує один закон: "Скачи, враже, як пан скаже!" — навіть вибухнути сонячними протуберанцями небезпечно, бо це значить, що тебе кидають у піч на спалення. Отож, я був уже кинутий у піч, і мої друзі також. Ми горіли в ній, а вогонь задоволено реготав.

24

Не було чого витримувати до приходу змінника, отож я востаннє закидав у піч вугілля, зачинив кочегарку, (змінник жив неподалець),— і пішов віддати йому ключа. Це мені треба було учинити, бо хотів устигнути на кінець робочого дня до батька — перед тим, як прийти додому, добре було б з ним порадитися, бо материну реакцію годі передбачити: вона могла розлитися слізьми й омита мене ними, як мученика, а могла роз'ятритися й вилаяти, як останнього волоцюгу, котрий і справді "організовує притончики",— я ж сьогодні не був готовий до того, аби на мене кричали.

Батько вийшов із прохідної, як завжди спокійний і сумовитий,— він у нас рідко сміявся й рідко жартував, а сумовитий вигляд у нього був хронічний. Те, що я його

зустрічав після роботи, було випадком унікальним, і я помітив: він одразу ж стурбувався. Чинити прикrostі батькам мені завжди було боляче, але де вже дітися?

— Щось сталося? — спитав мене тихо.

— Виперли з роботи.

— Аж так? Це недобре. Значить, взялися до тебе. Тепер на роботу ніде не прийматимуть, поки не підеш до них сам. На роботу вони влаштують, але ставитимуть свої вимоги.

Зирнув на нього: можливо, із ним колись було подібне. Як же ж йому вдалося влаштуватися на роботу й оминати їхні вимоги? Але я цього в батька не спитав, він теж не поспішав розказувати — до речі, цього не знаю я й досі.

Ми зайшли в палісадничок, тут були лавки, і батько запропонував сісти. Витяг цигарку й почав крутити її в пальцях. Я ніколи при ньому не курих, але цього разу не витримав і витяг сигарету й собі. Коротко на мене зирнув, але не сказав нічого. Запалили, і це ще більше нас зблизило.

— Бачу вихід із цієї ситуації один, — сказав батько, випускаючи клубінь диму. — Було б незле тобі виїхати. Податися, ну, наприклад, до Києва. Тут ти на видноті, а там таких тисячі, то й загубився б. Зможеш жити сам поза домом?

— Зможу, — сказав я. — А як з матір'ю?

— Це я уладнаю.

— Гаразд, — сказав я, — але чи легко в цей час переїхати? Прописатися — це проблема.

— Таки проблема, — згодився батько. — Але є в мене один знайомий інженер. Дуже й дуже добрий знайомий. Окрім того, живе в Києві у тебе тітка.

— Думаєш, зрадіє на мій приїзд? Тітка моя, як то кажуть, була людина з коником. Не їздила до нас і ми не їздили до неї, тільки на Новий рік присилала листівку. Ні, тітка для мене — це все одно, що чужа людина.

— А той інженер зможе влаштувати прописку?

— Бачиш, він працює на бетонному заводі, робота важка, і робочих рук бракує. Отож беруть і іншгородніх, але жити доведеться в гуртожитку. Після дому це нелегко, але ти в мене не зніжений. Принаймні на бетоні буде тобі не гірше, як на кочегарці.

— І не краще, — сказав я.

— Про краще мови нема, — смутно сказав батько. — Аби гірше не було. Мені нелегко тебе відпускати у світ, тож дивись. Вирішувати тобі.

— А іншого виходу нема?

— Є, — сказав батько. — Іти до них каятися.

— А чистого виходу?

— Принаймні, я не знаю, — сказав батько. — За тебе вони взяли і не відстануть. Мучитимуть, поки не зроблять із тебе, що захочуть: або "злочинця", або ганчірку.

— А коли вони й там мене знайдуть?

— І це може бути, — сказав батько. —

Принаймні, додому завжди зможеш повернутися. Треба тобі зараз осісти на дно.

"Як рибі",— подумав я. Заритися в намул, причаїтися, їсти той намул і пити його, обкластися ним зусібич, як плитами, і носа не висовувати, бо там, поза мулом, гачки, сітки, хватки, перемети, саки і верші. Було, звичайно, в батьковій пропозиції щось принизливе, але іншої ради він не знав. Згодитися ж стати "злочинцем" у славу чорних ангелів було, здається, ще принизливіше: там кожній скотині дано право тебе упосліджувати. Звідки я це знав? Славкові оповідав дядько, а той уже нам. То були страшні розповіді. Звісно, час зараз змінився, але батько мав рацію; коли вони залишилися, не змінилося нічого.

— Бачиш,— мовив батько, запалюючи другу сигарету.— Колись вважали, що найбільша глушина — село чи якийсь хутір, куди можна забитися й там сховатися. Зараз усе змінилося. Тепер найбільша глушина, де можна сховатися,— велелюддя, а де людей мало, там більше вивідчих і підозріливих очей.

Він усе знав, мій батько — очевидно, пройшов гірку школу. Через це й застиг у нього на обличчі той постійний смутний вираз, через це так рідко жартував він і сміявся.

— Добре, що ти в мене такий є,— сказав я зворушено.— Без тебе було б важче.

— А я ніде й не діваюся,— сказав він.— Між Києвом та Житомиром відстань невелика, при кожній потребі за кілька годин ти й удома. Одне мені хотілося б: щоб ти продовжив навчання. Ліпше обрати технічну спеціальність.

— Це я тобі обіцяю!

— І чудово! Ходім! Сам матері поки що нічого не кажи, я сам скажу. Вона не дурна і зрозуміє. А коли, може, не стримається й покричить чи поплаче, то не зважай. Їм, жінкам, для розрядки треба покричати й поплакати. Бо їм у цьому світі доводиться важче, ніж нам. Та й прикрощі їхні, здебільшого, через нас.

Мій батько був проста людина, але не простак. Це я зрозумів найчіткіше сьогодні, бо раптом повірив у його мудрість. Жив, прарда, як простак, мав прості заняття у світі, але розум вигострив небуденний — тримав його для себе і для нас. Справді, багато чого знав і розумів.

Ми домовилися: часу я гаяти не буду. Звільнюся, заберу трудову книжку, в Житомирі виписуватися поки що не буду, а спершу майну до Києва на звіді. Потім буде видно. Бажано, щоб ці речі я тримав у секреті, навіть друзям про те не розказував. Всім маю казати, що шукатиму іншу роботу тут-таки в Житомирі. Застороги це були зайві, бо Артурові та Славкові я довіряв не менше, як собі.

— А може, спершу пошукати роботу тут? — спитав я.

— Марна справа,— сказав батько.— На кожному підприємстві є так званий відділ кадрів, а це опорні пункти тих, що з Миколаївської, їхні, так би мовити, первинні ланки. А без їхньої згоди ніхто тебе на роботу не візьме.

І все-таки мені хотілося сьогодні побачитися із Артуром та Славком, принаймні, розповісти їм, що за мене взялися і роботи я позбувся — вони мали про те знати, хоч братство наше й розпущено. Ближче було до Артура, і я пішов до нього, коли почало сутеніти. Але зайти до хати не дала мені Аллочка, Артурова сестра. Саме ота моя

перша любов, яка, правда, давно в мені погасла. Я тільки зайшов у хвіртку, коли розчинилися двері, так ніби вона чекала на мене — дівчина з рішучим виразом стала напроти мене.

— Що це у вас за конспірації? — спитала вона.

— Та ти що? — здивувався я.

— Думаєш, я дурна? — показала дрібненькі, як у хижачка, зубки Аллочка. — Чому Артур палив якісь папери?

— Це ти в нього спитай!

— А по-моєму, все це ти. Ти втягнув його в якесь нечисте діло.

— Та Бог з тобою, Аллочко! — сказав я. — Артур вдома?

— Мене уповноважили батьки, — офіційно сказала Аллочка, — та й від себе я кажу: не ходи більше до нас.

— Виганяєте зі свого дому? — ошелешено спитав я, покриваючись червінцем.

— Не виганяємо, а просимо до нас не приходити і Артура залишити в спокої. Бо ти його підведеш під монастир.

Дивні речі говорила ця колишня моя любов. Артур був між нас найактивніший, ніби й командир наш; і от тепер маєш: мене женуть із його дому, ніби він вівця, а я вовк.

— А Артур знає, що ви мене проганяєте?

— Йому батьки категорично заборонили мати з тобою діло.

— І він вислав тебе це мені сказати?

— Як бачиш, — сказала Аллочка.

— Гаразд, — згодився я спокійно й придивився пильніше до неї. — Чого ти до мене така зла?

— Бо нема чого бути доброю.

— Що ж, і це можливо, — мовив я. — Передай Артурові привіт!

— Залиши собі, — відрізала Аллочка і знову показала дрібні, як у хижачки, зубки. І стала ніби тхореня, люте, а може, й перелякане. "Господи, — подумав, — і я міг її любити?"

— Що ж, Аллочко, бувай! — сказав я. — Будь певна, твого порогу я не переступлю.

— Зробиш послугу, — сказала Аллочка, і я вийшов із цього двору. Щоки в мене палали, хоч я й ні на йоту не вірив, що саме Артур вислав її прогнати мене від їхнього дому. Можливо, його просто нема тут, і вони використали цю нагоду. На душі в мене було бридко, і я поспішив до Славка, хоч день увіч був нещасливий і ліпше було нікуди більше не ходити. В Славка Артура я не застав, але тут чекала мене інша несподіванка: він був не сам, а з дівчиною. Дівчина така собі, сіренька, з кісками, — вони сиділи за столиком, і Славко вчив її грати у шахи; очевидно, це була та сама, що про неї сказала якось Лариса, та й Славко про неї натякав. Але очі в дівчини були гарні — теплі.

— Я про вас знаю, — усміхнулася дівчина, усміх у неї теж був гарний — теплий. — Славко розповідав. Мене звать Люда.

— Артура не було? — спитав я.

— Пішов у гості до мого дядька, — сказав Славко.

Я полегшено зітхнув. Отже, Артур не посилав сестри виганяти мене зі свого двору, Аллочка просто збрехала.

— Хочеш кави? — спитав Славко.

— Хочу,— я зморено впустився на стільця.— Втомився сьогодні.

— Не дивно з вашою роботою,— мовила Люда.— Піду приготую.

Вийшла, а Славко поставив до мене очі.

— Щось сталося?

— Звільнили з роботи. Сказали, що організовував у кочегарці притон.

Славко присвиснув.

— Аж так! — сказав.— Що думаєш робити?

— Те, що кожен безробітний. Шукати нової роботи.

— Але для чого їм це треба? — спитав Славко.

— Для гри,— відказав я.— В кота і мишей. Коли є кіт, то треба як не наплодити, то придумати мишей. Знаєш, я ліпше піду!

— Ну, ні,— сказав рішуче Славко.— Вип'єш кави. Як тобі моя дівчина?

— По-моєму, славна. Але Лариса теж була славна.

— Ну, в тебе сьогодні чорний гумор.

— Як ніч,— сказав я.— Через це й піду, Славку. Поп'єте каву вдвох!

— Е, ні! — заперечив Славко.— Коли хочеш, відішлю її. Скажу, що в тебе неприємності і нам треба поговорити. Вона зрозуміє...

— Гаразд,— упокорився я.— Питиму каву.

І поки готувалася кава, я розповів пригоду із Аллочкою. Славко, за своїм звичаєм, залився реготом, аж головою водив.

— От тобі й Аллочка! — сказав крізь сміх.

— О, у вас весело,— мовила Люда, заносючи тацю з кавником, цукорницею й трьома філіжанками.

— Розповів анекдота,— сказав Славко.— Але його при дівчатах не розказують.

— Ніколи б не подумала про вас такого,— мовила Люда, тепло освітлюючи мене поглядом.— За Славковими розповідями, ти серйозний.

— Але ж, Людочко,— сказав Славко.— Анекдота розповідав я, а не він.

— І сам сміявся? — звела брову Люда.

— Ну да, як гуморист третього сорту. Славко героїчно мене підтримував, я був вдячний за те.

— Він трохи пустосміх Славко, не вважаєте? — зауважила Люда.— Але мені це в ньому подобається.

Ми пили каву, теревенили, але я все-таки відчував, що тут зайвий. Бо там, де двоє, він та вона, третій завжди зайвий. А між ними уже з'явилася та таїна, яка так чудово сполучає людей різної статі. Через це я висидів якийсь час і попрощався, вони мене не затримували, хоч Славко співчутливо на мене поглядав.

Я йшов у темряві, розсіченій ліхтарями й думав: це добре, що мої приятелі не самотні, легше буде їх покидати. Артур від якогось часу сприяв з Славковим

дядьком, хоч між ними й була немала вікова різниця, а Славко мав приятеля ніжного. З нас трьох самотній залишився я. Зрештою, у стосунках із дівчатами, з Аллочкою чи Ларисою, в мене ніколи не виникало тієї таїни, яку я помітив сьогодні у Славка і Люди; очевидно, самотність — мій талан. Була пізня осінь, листя на деревах майже опало, і я думав, що листя моєї юності також опало. Був, сьогодні, може, надмір дорослий, а через те й смутний.

Увійшов у свою вулицю, темну й безліх-тарну, небо світило зорями, але місяця не було. Місяць моєї юності також зник, як один із осінніх листків, і я з того не жалкував. Проходив повз освітлене чиєсь вікно, зазирнув у нього й побачив, як мирно вечереє родина. Чоловік сидів у сорочці із розстебнутим коміром — зосереджено посилав ложку за ложкою до рота. Дівчинка неуважно копирсалась у тарілці й дивилася замріяно бозна й куди. Опасиста жінка стояла біля столу, спершись на спинку стільця і щось розповідала.

Я пішов далі і раптом згадав "Касандру" Лесі Українки, згадав слова Андрوماхи, які раптово вразили мене, бо засіли в душі гвіздком: "То що, Касандро, доволі з нас уже тієї правди, зловісної, згубливої, так дай же нам неправдою пожити в надії, ох, як я втомлена від тої правди! Ох дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро!"

Чи Андрوماха те сказала, чи я?

Але ні, щось у мені збунтувалося від тих слів, щось їх заперечило, відштовхнуло — не був я ще ані такий утомлений, ані вичерпаний, хоч згодився тоді, у розмові з батьком, "опуститися на дно". Згодився забитись у мул, заплющити очі, як це свого часу зробив і батько мій, і придумати для себе мрію й сон. Тішити себе тим сном і мрією, аж поки не увійду у вічний сон і вічну мрію.

Ні, я ще не був до того готовий. Був вигнаний, покинутий, самотній, душа в мене плакала, темрява мене обступила, зорі наді мною кришилися й падали, а я думав, що все це дочасно. Що я не хочу ще ні сну, ні мрії, вічних і не вічних, а хочу дивитися на світ широко розверстими очима. Хочу прокинутися, і хай у вікні моїм постане велике червоне сонце. Хай розіллє кімнатою червоне золото, хай дивно прикрасить речі, хай згадаю я золоту кімнату Верлена, хай заграє оте сонце на склі фотокарток і хай стане воно золотим генієм, чистою й чудовою музикою, за яку, може, й варто віддати життя — за можливість її сприймати й мати.

Щось у мені вмерло, а щось народжувалося. І диво дивне зі мною учинилося — я вже не належав цьому місту, а мене повабило своїми таїнами інше, незнане, велетенське, в якому так легко загубитися й пропасти, як у найбільшій пустелі, але яке дише й живе не так, як це мале, тихе, напівзаснуле. Мені здалося, що я чую голос рога, сопілки, гітари, гусел, псалтиря, флейти та всілякого роду музики. Чи ж упаду я і поклонюся золотому ідолові, якого поставив ще цар Навуходоносор? Бо той, хто не впаде і не поклониться, тієї ж хвилі буде вкинений до середини палах-котючої, огненної печі.

"Я не потребую відповідати на це слово,— сказав подумки,— бо мені ще не пора. Коли мій Бог, якому я служу, зможе врятувати мене з палахкотючої огненної печі, то

він врятує і з твоєї руки, о спруте! А якщо ні,— сказав я, нехай буде тобі, о спруте, знане, що богам твоїм я не служитиму, навіть коли заб'юся в мул, затулю очі й вуха й перестану їсти щось інше, як мул, і пити щось інше, як збовтану воду. А золотому ідолові, о спруте, якого ти поставив, не буду вклонятися!"

Я підійшов до свого дому. Він палав одним вікном. Крадьки підступив до шиби й побачив батька, який сидів за столом, облитий рівним, жовтим і трохи міражним світлом і читав Біблію. Можливо, притчу про трьох юнаків із палахкотючої, огненної печі.

ЧАСТИНА ДРУГА

ПРЕАМБУЛА

Відверто кажучи, хотілося б закінчити описом тієї чудової осені 1964 року, чудової, незважаючи на всі переживання і пристрасті, бо, здається, це був єдиний час, коли я по-справжньому жив, хоч і пізніше в мене було чимало такого, що варто згадати, і я це спробую зробити, але не обіцяю цільності оповіді, здається, що будуть лише епізоди. Пишу все це по суботах-неділях, бо відпустка пішла на писання першої частини; може, цим і пояснюється більша цільність її і певна фрагментарність другої. Свідомо ніде не називаю свого імені й прізвища, бо навіщо вони, коли я стандартна людина. Стандартним людям узагалі треба відмінити ім'я та прізвище, як це роблять в'язням; якось бачив на цвинтарі стовпчики з номерами — ото і є фінал стандартних людей. Зрештою, не випадає, очевидно, обурюватися і зі стандартності, бо що таке, зрештою, нестандартність? Дивацтво, біловоронство, змагання з існуючим ладом, особлива освіченість, суспільна значимість? Достойності це чи вади? Перші чотири якості, очевидно, за суспільно визнаними оцінками — вади, а остання — міраж. Чи має значення, наприклад, що одному на цвинтарі поставлено пишного пам'ятника, а другому — кілочка з номером, коли під тим пам'ятником і номером однаково порохно та кістки? Отже доходити суспільної значимості я ніколи не прагнув, бо це таки міраж, але бути середньопересічним обивателем, яким, зрештою, і став, теж мені не вельми світило. Вже себе описував: справді, в мене банальна зовнішність, я б сказав, бридка. Але жах не в тому. Жах у тому, що пусти мене в юрбу і я в ній нічим не відрізнятимуся, бо людей точно такої, як у мене, статури, з такою ж бридкістю можна побачити сотні. Отже й бридкість моя також стандартна. Ідею стандартності закладено в суть людини і тут ніде дітися. Візьмімо, наприклад, модниць. Слідування за модою — це не більше, як вдягання у найпопулярнішу в даний момент уніформу, тобто стандарт. Наслідування моді — влягання стандартів нового, хоч не менш масового типу. Слухання масової музики — влягання одному стандартів, а класичної — іншому, може, менш масовому. Отже, від стандартності людина втекти не може, коли вона не божевільна і не дивак. Але й божевільні мають свій тип стандартності, а диваки свій. Через це я й кажу, проживши добрий кавалок життя: стандартність — не вада, а призначеність людини, як істоти за природою своєю стадної. Суть держави в тому, щоб цей стандарт механізувати, впорядкувати, а з людей створити слухняних роботів, задоволених своєю роботністю, аби менше мати з ними клопоту. Для цього вона створює систему законів і

жорстоко бореться з тими, хто ті закони порушує. Чинить насильства, отже вона — зло, але зло необхідне. Виявляє злочинців, а для того, щоб це робити і тримати злочинців, тобто переступників її застанов, у вузді, створює особливу касту злочинців, але цього разу злочини їхні освячуються законом: поліцію, тюремних наглядачів, катів, і вони мають ставати куди більшими злочинцями, щоб тих перших перемогти й побороти, інакше суспільного ладу не досягти. Це все речі прості, бо вони торкаються не духу, як колись любили казати, а тіла, фізіології, коли можна так висловитися, суспільства. Так чинить держава утилітарна й демократична, бо знову-таки ніде дітися. Отже стандартність, як визначив, людської фізіології — теж річ конечна і проти неї не протестую, такий протест був би цілком безглуздий. Однак протестую проти стандартності в душі, бо саме в душі людина раз назавжди дана і ні до кого не подібна. Отут мені й хотілося б поміркувати про гріх нетерпимості. Багато про це думав, багато перечитав книжок і можу дозволити собі висловитися. Люди зводили ідолів, бо щось відкривали у світі, а це своє відкриття перетворювали в абсолют. Відтак ідол ставав божеством, який стандартував їх у душі. Згодом люди починали бунтуватися проти ідолів, бо стандартизація у душі їх нищила морально, а натомість відкривали й ставили собі нового ідола, і це було як у пісні про попа й собаку — пісні без кінця при постійному. її повторенні. Один чоловік це зрозумів — то був Ісус Христос. Він сказав: "Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує, щоб вам бути синами Отця вашого, що на небі, що наказує сходити сонцю над злими і над добрими і дощ посилає на праведних і неправедних", — тобто він заповів терпимість у душі. Але прийшли його учні й перетворили ту науку в ідола, придумавши інквізицію (римо-католики) чи тюрми-монастирі (російське православ'я) — гріх нетерпимості побив їх, віру і вчення їхнє, бо вони більше ненавиділи, як любили, а тих, хто думав інакше, нещадно нищили. Отже й вони побудували ідола, і цей ідол мав колись упасти. Прийшли комуністи й проголосили світле царство на землі, повне справедливості й достатку. Але в ім'я свого ідола залили землю кров'ю тих, хто не вірив у їхню казку. Прийшли фашисти і проголосили культ сильної, мужньої людини й вибраного народу з таких людей — і так само в ім'я ідола свого залили землю кров'ю тих, котрі під їхній ідеал не підходили, — отже усіх їх побив гріх нетерпимості. Цей гріх страшніший усіх записаних у моральних кодексах, бо передумовою його — стандартизація у душі. Тому й падають усі ідоли; мені чомусь завжди здавалося, що слово "ідеологія" походить від "ідол", а не "ідея" — його й треба було б писати "ідологія", а в основі будь-якої ідології — гріх нетерпимості. Страшно мені стає, коли про це думаю, бо часом здається, що світ загине не від чого іншого, як від гріха нетерпимості. Здається, що гріх нетерпимості — це і є диявол, коли вже казати про його персоніфікацію. Диявол не спокушає окрему людину, він спокушає народи ідологіями, гарними в початках своїх, як принадний у початках будь-який гріх, але жахливими в наслідках, бо жахливий у наслідках будь-який гріх. Цей же — передусім — отоді й знаходить на той чи інший народ чи й групи народів ідо-логічний сказ. Народ в ідологічному сказі самознищується і нищить інші народи, або ж заражає

їх своєю хворобою. Коли ж ідологія поглинає не один, а багато суспільств та націй, з'являється всесвітній сказ, тоді й відбуваються на землі жахливі війни та змагання — світова революція.

Епізод перший.

ІВАН МАРКІЯНОВИЧ ТА СТЕПАН ВІТЛИЧНИЙ

Мій батько з'їздив до свого приятеля у Києві, і я невдовзі опинився на Дарниці в робітничому гуртожитку, наповненому простими хлопцями, з якими в перші часи намагався бути на їхньому рівні: розмови про роботу, футбол, дівчат, гра у шахи, доміно, спільні вечери часто з випивкою — до речі, від цих випивок у гуртожитку висів своєрідний сопух, який звідтіля не вивітрювався. Працював я на бетонному заводі, наша бригада виготовляла панелі для перекрить будинків, балки і таке інше. Робота й справді була не легка, як і в кочегарці, але я швидко втягся, бо вже мав кочегарський гарт. Заїдало мене інше: духовна самотність. Тільки тепер я відчув, яке це благо мати таких приятелів як Славко, Артур чи навіть Лариса. Дівчата, які були навколо, мене не приваблювали, як надто елементарні, хоч деякі з них і пускали в мій бік бісики. Я знайшов собі розвагу у вихідні: сідав у 27-ий трамвай і безкінечно довго їхав, розглядаючи перехожих — здобував при тому, як називав, "острівця тиші в душі". Було заколисливо м'яко їхати отак, коливаючись разом із трамваєм, стежити за калейдоскопом облич, що пропливали за вікнами, напівмріяти, відчувати тепло, бо вже був грудень, земля вкрилася подекуди клаптиками снігу, висіріла й трава, а безлисті дерева нерушно погрузли у глибокому сні. Кінцевою метою моєї мандрівки був кінотеатр "Київ" чи "Панорама", де я змішувався з людьми й дивився зарубіжні фільми — особливо подобалися мені італійські неореалістичні, які тоді ще йшли. А потім, схвилюваний і розмірний, повертався назад. Інколи забрідав у бібліотеки й сидів там, читаючи, у більшій й поважнішій мене не пускали, як людину, що не вчиться, і без вищої освіти, а в менших усе було гаразд. Особливо часто я заскакував у свою районну бібліотеку, де бібліотекаркою була старша за мене дівчина з пишною кучерявою (як у баранця) кучугурою волосся і з досить сірим обличчям. Звали її Тамара, і я з нею заприятелював, бо й вона була начитана, правда, говорила виключно російською мовою з якимсь милим шепелеванням: не вимовляла "р" і "с". Я навіть провів її раз додому, по дорозі вона безперестанку тараторила про якихось московських та ленінградських акторів і про кіна, в яких ті знімалися; книжки, якими вона захоплювалася, були також московських та ленінградських авторів, і от уперше, йдучи поруч цієї виключно чужої мені дівчини, я незмірно затужив за Ларисою й подумав, що ми з нею повелися таки зажорстоко й не розібралися з нею доладу, я ж, виявляється, її таки люблю. Але ця любов була в мені, як спогад про далеку, напівзабуту осінь, ніби все відбувалося не місяць тому, а років з десять, в осінь із смутним присмаком прозорого повітря, настоящому на жовтому листі, а я ніби був людиною, котра вже відчувала старіння. Отож, провів Тамару до її дому; вона, певне, сподівалася, що я, як це чинять московські чи ленінградські актори, у своїх недолугих кінах, поцілую, навіть потяглася до мене, але я чемно з нею попрощався й пішов у свою самотність, повен неясної туги й каяття

— відчував себе поки що в цьому місті гостем. І от тоді я згадав Богдана Горбача зі Львова, згадав, що він назвав мені ім'я якогось Віт-личного, згадав навіть вулицю, на якій він живе, хоч номер, як і номер телефону, звісна річ, забув. Йшов від трамваю до гуртожитку й думав, що потелефонувати тому Степанові Вітличному не штука: набрав 09 і телефона мені напевне скажуть, але як бути з батьковим наказом опуститися на дно, зануритися в мул і перечекати. Бо коли той Степан знає Богдана Горбача — це значить, що й за ним ведеться стежа, тож моя втеча до Києва не матиме ніякого сенсу.

Зайшов до гуртожитку, хлопці з моєї кімнати зустріли мене радісним гомоном: випивали. Я змушений був сісти до столу, випити, слухати п'яне варнякання, пересипане матюками й масними анекдотами, сам щось варнякав у їхньому стилі й реготав із тих анекдотів, хоч мені було зовсім не смішно, бо в душі моїй завмер смутний звірик із широко-розплющеними й скорботними очима, і той звірик не пускав хмелю в моє тіло, не впускав у мозок тих анекдотів та варнякань, і мене було ніби два: один із оболонкою отакого підхмеленого простого робочого хлопця, а другий поважний, насторожений, смутний, наповнений спогадами про осінь, що була ніби десять років тому, про Ларису, з якою, може, ніколи вже не зустрінуся, думками про те, що річкове дно й намул мене зовсім ні від кого не рятують. Не мав претензій до цих хлопців, вони були по-своєму непогані, але мені з ними було нецікаво. До речі, вони теж відчували це, і між нами, незважаючи на всю нашу добросусідність, все-таки стояв паркан. Що це й справді так, я переконався, бо один із них, старший за мене років на десять, якось підійшов підхмелений і сказав:

— Дивлюсь на тебе й думаю: ти між нами недовго пробудеш.

— Чого це? — здивувався я.

— А того, що не такий, як ми!..

— Брось, Коль,— навіть під мову його підробився.— Чи в мене руки, ноги, плечі й голова не такі?

— Руки, ноги, плечі такі, а голова ні! — сказав Коля.

— Вуха не так ростуть?

— Звивини інакше розположені,— відповів Коля.— Думаєш, не бачу? — він якось характерно змружив очі.

— Чудак ти! — плеснув я його по спині, хоч чудово відав: він каже правду.

— Може, й чудак,— сказав, так само примружуючись, Коля.— А ти серед нас недовго будеш. Я старший і от що скажу: не валяй дурака, а вчись!

— Я й збираюся.

— Тож. Я не такий дурак, як ти думаєш!

— Але Бог з тобою, Коль! — вигукнув я щиро.— Ніколи про тебе погано не думав.

— То хай буде,— засвітився Коля.— Давай п'ятак! Може, колись спомниш: був такий бетонщик Коля. І не дурак!

Ми потисли один одному руки, і я цілком наївно подумав: нарешті хоч з одним чоловіком у цьому величезному місті став на цаль ближчий. А наївно я думав тому, що з цим Колею у мене складуться трохи засвоє-рідні стосунки.

Телефона Степана Вітличного по 09 мені відразу ж сказали,— і я тримав клаптика паперу, на якому його записав, у нагрудній кишені — він мене грів. Принаймні, здорово було відчувати, що можеш зняти телефонну рурку й тобі відповість приязний голос. Але якийсь час робити це не зважувався.

Тим часом сталася ще одна невелика подія: на роботі до мене підійшов батьків приятель, інженер, люб'язно зі мною побалакав і запросив заходити¹ до нього, бо розумів, що мені у незнайомому місці може бути незатишно. Говорив досить доброю українською мовою, і саме це спокусило мене згодитися. Пішли до нього разом після роботи, підійшли до найстандартнішого будинку з так званих "хрущовок", піднялися сходами з подряпаними стінами і найнеймовірнішою сумішшю кухонних запахів, а коли батьків знайомий, звався він Іван Маркіянович, відчинив власні, оббиті дермантином двері, з них полило духом смаженої картоплі з цибулею. До нас вийшла кругла, огрядна, добродушна жінка; Побачивши мене, очка її засяяли, а уста чемно всміхнулися.

— О! — сказала вона.— Це хто такой красивий молодой человек?

Іван Маркіянович пояснив, але не українською, а чомусь російською мовою.

— О! — сказала жінка, і її очі ще більше засяяли.— Дівочки будуть ради познакоміться. Січас будем ужінать... Замічати́льно!

— Січас предупреджу девочек,— сказав Іван Маркіянович і сховався за дверима, в які було вправлено гофроване скло.

— Подождіте минуточку і раздівайтесь,— сказала жінка й сховалася за другими, такими ж дверима — саме звідти й долинав той запах картоплі з цибулею. Я опинився сам у тісному коридорі ці, в якому стояла шафа на одержу, холодильник, підставка для взуття, прохід був вузький, стеля низька, бо зменшена антресолями, тут-так и висіла зимова одержа, в основному жіноча, а на підлозі валялося пар з десяти жіночого взуття, досить безладно розкиненого. Мені було незручно тут стовбичити, але й піти не випадало, і я терпляче чекав, вдихаючи харчові запахи, якими по вінця був наповнений цей коридор-рець. Зрештою, а минуло досить часу, вийшов Іван— Маркіянович.

— Вибач, що примусив чекати,— сказав він.— Тут у мене жіноче царство.

Усміхнувся трохи зніяковіло, а тоді додав:

— Потеревень трохи. з дівчатами, поки вечеря доспіє.

Дівчатка виявилися близнятами. Можливо, вони були й миловиді, але їхня абсолютна подібність убивала цю миловидість. Дивилися на мене цікавлющими очима, здається, були моїми ровесниками, всадили мене на стільця навпроти телевізора, котрий щось там показував, самі сіли на канапку й дружно схопили в руки в'язання. Розмова в нас текла абияк, вони щось запитували, а я відповідав — для них Житомир був щось ніби село, і вони туманно уявляли, де він розташований. Говорили, звісно, по російському, я ж відповідав їм українською — можливо, тому вони й уявляли, що Житомир — село. Звали їх Люда і Ніна, але хто з них Люда, а хто Ніна розібрати було важко. При розмові вони в'язали й дивилися телевізора — отакі дві спадкоємиці Юлія Цезаря. Вряди-годи коментували те, що показували, а загалом піддали мене

перехресному допитові, ніби слідчі, я ж при тому був ніби підсудний. Єдиною моєю розвагою було те, що я кидав очима на їхні абсолютно однакові оголені коліна, вони миттю цей мій позир фіксували й дружно натягували на ті коліна подоли спідничок очевидно, поки я стовбичив у їхньому коридорці, спішно перевдяглися. Блузки в них були відкриті, я переводив очі з колін на виріз, де проглядали западинки між грудьми, і дівчатка миттю починали поправляти верх блузок, затуляючи ті западинки. І тут я помітив між ними різницю: на лобі у ближчої до мене був шрамик. Мали вони й по родинці, але в одної на лівій, а в другої на правій щоці — той, що їх сотворював однаких у материній утробі, тут щось поплутав.

— Давайте, дівчатка, буду розрізняти, хто з вас Люда, а хто Ніна,— сказав я, бо мусив щось говорити.

— Ану! — дружно мовили вони і звели обличчя.

— Ви Ніна, а ви Люда! — показав я. Дівчата засміялися.

— Как раз наоборот,— мовили вони.

— Гаразд,— мовив я.— Ви Люда, а ви Ніна!

— І січас наоборот,— сказали дівчатка й захлинулися сміхом.

— Так не годиться,— сказав я.— От ви,— спитав я у тієї, що була ліворуч,— Ніна чи Люда?

— Ніна,— сказала дівчина.

— А ви Люда?

— Люда! — згодилася та.

— Ну, давайте так, я відвернуся, а ви поміняйтеся місцями, як хочете. І я вгадаю. Відвернувся й почув, як вони, хихикаючи, міняються місцями.

— Можна,— сказали вони.

Я обернувся. Сиділи, як і раніше: Ніна — з лівого, а Люда — з правого боку.

— І січас наоборот,— дівчата залилися сміхом після мого гадання.

У цей час у дверях постала їхня мати з урочистою усмішкою на лиці.

— Пожалуста ужінать,— сказала вона.— Ви тут, віжу, не скучаєте! Оні в міня замічатільніє девчкі.

По тому ми сиділи за столом у другій мацюпунькій кімнатці, і вже господиня піддала мене докладному опитові, дівчатка ж велись наче ляльки, ледь-ледь копірсались у їжі, вряди-годи щось одна одній шепотіли й коротко сміялися, або ж казали щось таке, чого я не розумів, і значуще одна на одну позирали.

Тоді мати сказала їм:

— Дзєвчкі, ви же за столом!

І вони знову стали неживими ляльками. Іван Маркіянович мовчки і з апетитом їв, і я раптом відчув, що він страшенно самотній у своєму домі, що він тут ніхто, а все — оця жінка й дівчатка. Впереміж між опитом господиня похвалювала дочок, на що вони не реагували ніяк. І здалося, мене запрошено на аукціон, де продавалися ці дівчатка, але годі було зрозуміти, чи обоє разом, чи тільки котрась із них. Було сповіщено, що Ніна на годину старша Люди, але я вже знову забув, котра з них хто. А Іван Маркіянович

мовчки їв, в той час коли вони всі троє ледве жували, а коли я мимоволі знову спинився поглядом на смужках їхніх грудей, вони вже й на те не реагували, правда, стріляли в мій бік очками. І мені раптом стало жаль цю родину: самотнього батька, і те, що тут розігрувався аукціон, а може, це мені так здавалося? Але в одному я не помилився: в кімнаті почувалася якась напруга — ми всі були неприродні, всі розділені, окрім дівчаток, бо вони, за проектом, мали бути однією людиною, а вийшло із них дві. Я чемно відповів на всі запитання господині, і за столом зависла тиша. Зрештою, ми випили компот і дівчатка встали.

— Пошлі смотреть телік,— сказали вони й пішли у свою кімнату — і зі спини абсолютно однакові, в однаковій одежі і з однаковими зачісками. Одне мене зацікавило в цьому домі: книжкова шафа, ущерть забита книжками. Йдучи повз неї, я побачив там книжки й українські — очевидно, господар недаремне так правильно міг говорити українською, це без сумніву були книжки його.

Дівчатка знову дружно всілися на канапку, оголивши однакові круглі колінця, а коли я спиняв на них очі, хапалися руками за по-долики й смикали за них, а я по-дурному подумав, що коли прийде в цей дім чоловік однієї з дівчат, то йому буде важко їх розрізнити, а може, вони й не захочуть, щоб він їх розрізняв і дружно мінятимуться місцями біля того чоловіка, а той до кінця життя не довідається про те при умові, коли друга не вийде заміж,— весело йому буде з того чи сумно?

Чому я згадую цей епізод? Звісно, не тому, що хочу із тих простих і добрих людей посміятися, тобто оповісти якусь "хохму", а тому, що, зайшовши у той дім, я не просто відвідав малознайомих мені людей, а в дивовижний спосіб увійшов у власне майбутнє. Згодом мені дісталася десь якраз така квартира, як ця, в яку ступив; моя дружина із тоненької стрункої дівчинки (зайве казати, що це була не одна із цих близнят) перетворилася, народивши мені двійнят-дівчаток, у кругленьку, огрядненьку господиню; у мене в квартирі був подібний лад чи нелад, жінка моя тільки на початку намагалася говорити зі мною українською, а потім це легковажно покинула; своїх дочок я назвав не Ніна і Люда, а Лена і Таня, і вони вирости в точнісінько таких самих дівчаток, як Ніна і Люда, по-українському не говорили навіть зі мною; одне тільки в мене було інакше: не одну книжкову шафу я мав, а стінку, та й антресолі мої були забиті книжками. Та я ніколи не приводив у свій дім юнаків, щоб познайомити їх із дочками — хай беруть собі цей клопіт на плечі самі. Отже, я потрапив у цілком стандартну родину, витворену суспільними обставинами свого часу, і тоді, в юності, то було ніби попередження мені долі моєї, якого я, може, і не збагнув. Злякався того попередження, але у свій спосіб: до дівчаток не виявив хлоп'ячого інтересу, як і бажання залишитися в тому домі. Тоді мені здавалося, що я тікаю від стандартності, ще шукав чогось особливішого, але й не підозрював про помсту собі отієї жорстокої жартівниці-Долі, котра веде нас світом, смикаючи за поворози, як ляльку в ляльковому театрі. Але вона була й мудра, та моя Доля, вона ж мене попередила, увівши мене в майбутнє моє; і то, мабуть, тільки моя вина, що тим попередженням знехтував. З другого боку, це питання: чи сталося б у мене інакше, коли б я того попередження не

зневажив? Чи ми будемо життя своє, чи нам його будують? Не я і не Іван Маркіянович, двійник мій, поселили себе у ту "хрущовку", а нас у неї; не я вигадав закон стандартизації світу й людей, а світ, у який пущено нас жити. Чи не читав я своїм дівчаткам чудових, ще й українською мовою, книжок, чи не хотів я виховати з них homo sapiens, яким і себе вважав, але на їхні ніжні душі чигали дияволи: диявол — дитячий садок, диявол — школа, диявол — вулиця, диявол — держава, яка ідею стандартизації вивела в абсолют. Отож, щоб залишитись у цих умовах homo sapiens, треба було ставати або борцем, або відлюдником і своїх дітей та жінку, істот без особливої суспільної опірності, зачинити в якийсь бункер, відгородивши їх від світу, адже жіноцтво — ніжні істоти і стандартизації улягають легше й охочіше за природою своєю. Тому я не осуджую ні Івана Маркіяновича, ні його дружину, ні його дочок, ні своє жіноцтво, я тільки жалію їх, як, зрештою, і себе, бо і я виявився перед тотальною стандартизацією безсилий. А про отой бункер я не вигадав: про це згодом прочитав оповідання якогось японського письменника, здається, Кобо Абе, про те, як чоловік, аби забезпечити свою родину від лихого світу, зачинився з нею в бункер, і родина та почала жити жахливим ідіотичним існуванням — оповідання це так мене вразило, що й досі не можу його забути.

Але в той час, який описую, був я юний, повний завзяття, жаги до життя, отож відвідини родини Івана Маркіяновича були для мене не більше як дрібним епізодом, про який я легковажно забув. Іван Мар'янович, очевидно, мав тонку душу, він чудово відчув, яке враження справила на мене його родина, і більше мене до себе не запрошував, а я того сам не прагнув; на роботі часом, правда, підходив до мене в обідню перерву, бо в робочий час я перебував у ритмі праці всієї бригади й часу на балачки не мав. Інколи підходив, коли ми сиділи без роботи — вступали з ним у дружні, навіть відверті балачки. Тоді зрозумів, чому він був приятелем мого тата, більше того, саме через Івана Маркіяновича я ліпше збагнув і власного батька — вони обоє були стандартні у тілі, але не в душі. Ми говорили про книжки та життя, виявляючи дивовижну погодженість, Іван Маркіянович дещо приносив мені прочитати, хоч його бібліотека була небагата, і я ще раз уразився, яка це самотня й неприкаянна людина, коли знайшов собі співрозмовника у хлопчаку. Ми сиділи десь у кутку цеху на панелі й вели балачки, які охоронці ладу могли б назвати антидержавними — Іван Маркіянович тримав у душі міцне, глибоко затамоване, але невитравне українство, і я й досі вдячний йому за те, що він мене, зеленого, помітив і виділив — це була воістину світла душа. А ще мене вражали його очі. Печальні, розумні, глибокі очі людини, яка звикла ховати свої думки і які сховати йому було невимовно тяжко. Своім хлопцям такий інтерес до мене з боку інженера я пояснив, що цей мій родич, і те їх, здається, задовольнило. Дехто з них цікавився нашими розмовами й підсідав до нас, але Іван Маркіянович миттю переводив балачки на інші теми; розповідав, при тому по-мистецьки, анекдоти, з яких ми дружньо сміялися.

І все-таки листочок із телефоном Степана Вітличного, що я його тримав у нагрудній кишені, не давав мені спокою, і от в одну із субот, коли мені у гуртожитку

було по-особливому тоскно; в той день і кіно путящого ніде не йшло; в той день ішов сніг, якийсь теж особливий, лапатий, вогкий, запашний; у той день люди мені здавалися (у тому снігові) загадковіші, красивіші" й приємніші; в той день знову згадалася мені Лариса, і я тужив за нею — навіть вирішив поїхати до Житомира й обов'язково з нею зустрітися; в той день я блукав Хрещатиком і дивився тоскно на київських красунь, а в Києві їх завжди повно; у той день щось у мені колотилося і хвилювалося, а сніг ішов, а сніг покривав мене, і красунь, і весь Київ білим саваном,— я не витримав, засунув руку під пальто, розстебнув ґудзика нагрудної кишені й запустив туди два пальці. Тоді підійшов до телефонного автомату, пустив у його нутро дві копійки — і за мент мені відповів тихий м'який голос.

— Ви мене не знаєте,— сказав я, хвилюючись.— Маю ваш телефон від Богдана Горбача.

— Дуже приємно,— сказав м'який голос.— Хочете зайти?

— А як до вас їхати?

Голос докладно й спокійно оповів: тролейбус сімнадцятий, до зупинки Єреванська.

— Ви звідки дзвоните?

— Із Хрещатика.

— Ну, то з Хрещатика він і ходить. Ласкаво прошу!

І от я сиджу в сімнадцятому тролейбусі біля однієї із київських красунь, на віях якої розстають кудлаті сніжинки і плечі якої ще покрито тими сніжинами, і мені якось мило тепло біля цієї засніженої красуні, бо в неї гаряча нога, якої я торкаюся, а стегно припікає навіть крізь пальто. І мені по-дурному здається, що це і є дівчина моєї мрії, яку маю зустріти, бо вона трохи схожа на Ларису, вуста у неї — як квітка, от тільки не знав яка. І я сентиментально хочу до неї заговорити, але поки з тим зібрався, вона раптом встала, кинула на мене трохи здивованим, а трохи презирливим поглядом і гордо пішла до виходу.

"Прощай, красуне,— подумки сказав я.— Хай тобі в цьому світі щастить!"

І дивний народ, ці дівчата. Вона обернулась у дверях і облила мене таким ясным світлом, що в мене все заспівало і заясніло.

Ситуація, може, була б банальна, але це дало мені добрий настрій, бо й наш добрий настрій зчаста залежить од таких дрібниць, навіть цілком банальних. Через це я йшов до Степана Вітличного освітлений — у мені все співало.

Будинок, на якому стояв потрібний мені номер, був також "хрущовкою" — невиразна цегляна коробка літерою "Г", але під'їзд не такий занедбаний, а стіни пописані,— менше тут чулося й харчових випарів. Ліфту, ясна річ, не було і я подався все вище й вище, стежачи за номерами квартир. Нарешті дістався на шостий поверх, тут сходову кліть хоронила іржава сітка з проробленими в ній круглими дірочками — очевидно, робота пацанів. Я натис кнопку дзвоника і відчув, що хвилююся. Двері відчинила кругловида добродушна жінка, вже немолода — добродушність із неї просто світилася. Вийшов і господар, вусатий, чорнявий з густою кучугурою кучерявого волосся. Я вступив у кімнату (друга була впритул до цієї, прохідної, але без дверей) і

охнув: обидві вони були заставлені стелажми, при тому аж так, що на стінах не залишалося ані клаптика вільного місця. У другій кімнаті хтось сидів, він повернувся до мене — був це чоловік із тонкими рисами обличчя і з покірливими, напрочуд спокійними очима. Господар назвав його Євгеном, а мене всадив на ослінця, сам же сів у крісло, застелене овечою шкірою; крім двох ослінців, цього крісла й письмового столу, вщерть заваленого паперами і книжками, в кімнаті інших меблів не було. І тут я збагнув, що прийшов до цих людей, не маючи ніякого діла, а тільки з самої цікавості й неясного потягу.

— Ви зі Львова? — спитав Степан.— Знаєте там...— він назвав Славкового дядька.

— Чудово знаю,— сказав я.

— Як його здоров'я?

Я взагалі мало знав про здоров'я Славкового дядька, тим більше, що не був у Житомирі вже кілька місяців. Так і сказав.

— У нього сухоти,— смутно сказав Степан.— Набув у концтаборі.

Потягся до столу, взяв листка паперу й написав кілька речень, а тоді передав мені. Я прочитав: "Кімната прослуховується. Можна говорити тільки загальні речі. Богдан нічого не передавав?" Я взяв олівця й написав на тому ж аркуші: "Передавав, але для Житомира". Степан кивнув, узяв записку, порвав, кинув клаптички на попільничку і запалив.

— Отак живемо,— сказав.— Тут у нас зав'язалася цікава тема.

— Про культ дурня,— всміхнувся тонко Євген.— Саме тому вони спокушають людей тілесними благами. Ідеал елементарний: в невизначеному майбутньому людині обіцяють, що буде сита по горло, а працюватиме, скільки забажає, а може, й узагалі не працювати. Оце і є земний рай. Нічого нового! До речі, ідея земного раю, Едему, ще біблійна. А щоб досягти цього раю, треба ударно працювати сьогодні, перевиконувати план, влаштовувати навіть змагання й інша схоластика. Отже людина має стати рабом із надією на краще майбутнє. Це, до речі, і є спокуса тілесним. Натомість у раба відбирається все духовне, тому вони пропагують атеїзм, знищують інтелігенцію, лишаючи тільки найелементарніших і здатних на конформізм, тобто таких, які згоджуються бути рабом у душі. Отут і з'являється культ дурня. Дурень на чолі держави — це втілення давнього російського ідеалу про правителя Іванушку-дурачка, улюбленого героя російських казок. І от Іванушка-дурачок всіх перемагає й сідає на троні. Перше, що він чинить: пильно стежить, щоб у його оточенні не було інтелектів вищих, а вже ті допущені "інтелекти" стежать за тим-таки в своєму оточенні. Отак і складається піраміда дурнів, яку ще змалював у "Сні" Тарас Шевченко. Ви, юначе, читаєте Шевченка? — спитав мене раптом.

— Ну, те, що в школі,— ніяково відповів я.

— Не дивуюся,— мовив Євген, вибачливо всміхнувшись.— Це все також елементарно. Коли вже створюється піраміда дурнів, то дурними робляться всі ті поети, письменники, мислителі, яких не можна заборонити. Отже їх не забороняють, а препарують, це значить, роблять дурнями також. А тих, кого не можна зробити дурнем

чи в кого "підмочена репутація", тих просто викидають на смітник. Препарованим же приписують ідеї, яких ті не проголошували, але які відповідають культові дурнів. Їх чинять приналежними до секти дурнів у минулому, що визнається. Обмежується коло книжок, коло знання, коло діячів минулого, а коли ви, наприклад, у бібліотеці будете цікавитися чимось, що виходить поза межі списку, на вас звернуть увагу. Культ дурнів не терпить інакшомисля.

— Мені це відомо,— сказав я і оповів історію із дікенсівським типом, Ларисиним батьком. Степан та Євген вислухали те з глибоким інтересом, але не сміялися. Можливо, в тому і справді було мало смішного.

Зазирнула Степанова дружина і спитала, що будемо пити: чай чи каву? Зупинилися на каві.

— Сучасне мистецтво,— сказав Степан,— уже пробує вирватися із регламентованих рамок. Художники працюють не тільки для виставок, але й для себе,— з'явилося так зване мистецтво майстерень. Те саме в поетів та письменників: я міг би хоч зараз укласти антологію нерегламентованої поезії. Зрештою, самвидав — це і є нерегламентована література; можливо, колись саме він і визначатиме обличчя літератури.

Мені було в цьому домі цікаво. По-перше, відразу ж прийняли тут за свого без найменшої підозри й остереження, хоч за цим домом напевне стежили й могли послати їм і провокатора. По-друге, я ніби повернувся в ті наші чудові вечори у кочегарці, де Славко проголошував свої монологи, а ми жадібно його думки вбирали у себе. Одне тільки було інакше: не сиділа біля мене Лариса і не відчував я її тепла. Спогад про Ларису знову прозвучав у мені, як печальна музика. Я пив каву, слухав розмову й роздивлявся стелажі. Господар помітив цей мій інтерес.

— Вас цікавлять книги? — м'яко спитав.

— Дуже! — палко мовив я.

— То підійдіть до стелажів і подивіться.

Я не примусив себе запрошувати двічі і відразу ж пішов до стелажів. Розмови вже господаря із Євгеном не чув — це була дивовижна бібліотека, притому майже вся українська. Видання двадцятих років, галицькі міжвоєнні, видання дореволюційні, варшавські і празькі міжвоєнні, кілька книжок сучасних закордонних, багата періодика: "Літературно-науковий вісник", "Правда", "Зоря", "Українська хата", "Киевская старина", "Записки наукового товариства імені Шевченка", міжвоєнні галицькі "Дзвін", "Вісник", "Вікна", "Сьогодні і минуле", видання часу революції: "Музагет", "Наше минуле", "Книгар"; спогади, поезія, романи, оповідання — більшість із цього я не знав і не бачив — аж голова запаморочилася. Я гортав і гортав: "Літературний ярмарок", "Вапліте", "Життя й революція", Хвильовий, Підмогильний, Шпол, Плужник, Зеров, знайомий уже мені Антонич, "Поза межами болю" Турянського, Івченко, Свідзинський, спогади Чикаленка й Лотоцького,— Боже мій, думав я, хвилюючись, аж руки мені тремтіли — який дивовижний і заманливий світ! Але пора було схаменутися й прощатися, я й так пробував надто довго.

— Бачу, вас вабить книжка,— з теплою усмішкою сказав Степан Вітличний. Ні, це була якась особлива всмішка, ні в кого ані після того, ані до того не бачив я такої доброї й гарної усмішки.— А де ви в Києві живете?

— У гуртожитку,— сказав я.

— Я б вам залюбки давав читати,— сказав, ніби вибачився переді мною Степан.— Але в гуртожитку таких книжок тримати не можна. Хочете, приходьте сюди до мене,десь вас посаджу й читайте.

— Це клопіт,— сказав я ніяково.

— О, я до цього звик,— мовив Степан.— У мене тут багато читачів, є навіть спеціальне крісло в тій кімнаті.

— Дуже вам вдячний! — сердечно сказав я.

— Е, що там! Головне, щоб вам була користь.

Голос у нього був тихий, трохи хрипкий, лагідний — очевидно, саме такий голос і мала мати людина із такою особливою усмішкою.

Вийшов із парадного і здивувався: було зовсім темно. Здається, прийшов сюди за дня, а просидів аж до темені. Власне, й темінню те, що обняло мене, назвати було годі: світився осяяний ліхтарями чистий, незайманий сніг. Тут був палісадничок, кілька лавок, кілька дерев — все покрито кудлатими шапками, а стежка на хіднику ледь протоптана. Сніг уже перестав, і я вдихнув свіжого, духм'яного повітря — був щасливий.

"Господи! — подумав я.— Чи ж я можу відірвати себе від такого світу. Від товариства мудрих і добрих людей тільки для того, щоб сховатися од того страшного спрута, що чигає на мене й на всіх добрих і розумних людей. Чи й мені вкладатися,— думав я,— у піраміду дурнів і ставати стандартною, безликою цеглиною для цієї піраміди. Чи має рацію мій батько, теж розумний і добрий, який в ім'я безпеки своєї й родини заховавсь у себе, в самоту свою, і живе обережним, настороженим життям? Ні, не міг зараз вирішити цього, надто був схвилюваний. Не хотів одразу сідати до тролейбуса, а пішов по майже безлюдній, засніженій вулиці. Залишав у снігу свої сліди, які долучалися до тих, що пройшли тут раніше — чудово мені було! Потім я сів у тролейбус. Пасажирів спершу виявилось мало, і я приклеївся очима до шибки, на якій було трохи намерзлого квіття та віття, і крізь це квіття та віття дивився на кудлаті постаті з хідників, на круглі плями ліхтарів і жовті чи сині світлові кола між ними, на ясні прямокутники вікон, за якими ховалося буття людське: щось вони там говорили, щось робили, від чогось хвилювалися, дивилися телевізори, їли, читали, майстрували, кохалися — зараз не мав до них урази, а навіть якесь споріднення, бо і я був із їхнього світу, бо і я помалу вписувався у це місто й починав бачити й розуміти його красу і силу. Поки що я в ньому бездомний, безхатий, і той дах, який маю, тільки тимчасове пристановище, але в нього однією ногою я вступив, бо в ньому уже не сам. І все-таки чудово відчувати, що ти у світі не сам, що в тебе в нагрудній кишені є хай один, але милий тобі номер телефону,— був певний, що цих номерів усе більшатиме й більшатиме.

Зійшов на Хрещатику, сніг знову припустився. Широчезні хідники проспекту були запруджені людьми, але ніхто не поспішав. Отак ніби цей сніг задавав ритм повільним людям, що раптово забули справи й турботи, забули, що існує десятки спрутів, котрі підстьобують їх, спостерігають, смокчуть із них соки, роз'єднують їх, учать ненависті одне до одного, запалюють порожнечу, звальюють їм на плечі суєтні дні й неспокійні ночі, що їх мусять тягти, висолопивши язика — просто часом приходить такий мент, коли всі раптом відчують себе людьми, коли сварки й пристрасті притихають, коли навіть шпики й підслухачі відчують утому, коли вечір стає просторий, свіжий і запашний, коли хочеться дихати на повні груди, коли люди шукають одне одного поглядами, зазирають одне одному в душі, але не для того, щоб понишпорити там неситим оком, а щоб пошукати там брості любові. І я не відрізнявся від них нічим, бо й на мене так само повільно осідав сніг і завдавав повільного темпу: думкам моїм, і почуттям, і бажанням. Одне турбувало: всі ці люди були мені незнайомі. Тобто, не почувався тут так, як у Житомирі на Михайлівській, де стільки було знайомих лиць, з якими хоч і не знався, але які колись десь бачив, де міг зустріти знайомих і ближчих: однокласників, сусідів чи друзів,— це ж місто було мені ще чуже. Запалив сигарету і до мене відразу ж підійшов якийсь чоловік припалити. Припалив і приязно кивнув — був це такий же самотній, як і я.

Пройшов ще трохи й зустрів Колю зі свого гуртожитку.

— О, привіт,— сказав той приязно.— Не вгостиш сигаретою?

Дав йому цигарку, ми запалили й пішли поруч.

— Я тут з одною марухою призначив свіданіє,— сказав Коля.— А вона й не прийшла. Кошмар! — він тихо засміявся.

— А чого ти, Колю, й досі нежонатий? — спитав я.— Немолодий уже.

— Воно так,— мовив Коля, випускаючи дим.— А куди ту жінку приведу? В гуртожиток?

— Знайди собі з квартирою,— показав зуби я.

— Тоді вона мені на голові сидітиме,— сказав Коля.— Нє, я хочу своє мати!

— Але нежонатий, чи дочекаєшся ти квартири?

— Да! Замкнутий круг! — сказав Коля.— Але в приймаки не піду! І не хочу, щоб діти мої в гуртожитку плодилися. Окрім того... баби від мене чогось сахаються, а чого?

Він знову засміявся, але цього разу гірко.

— Бо вони як метелики, що летять на ліхтар.

— Да, мордою я не вийшов,— сказав Коля.— Але нічо, якось проживу... І ну їх к чорту, тих баб!..

— Через це вони від тебе й сахаються, що немилосердний до них.

— Я немилосердний? — здивувався Коля.— Та де вони милосерднішого знайдуть?

Але я, здається, знав, чого жінки сахалися Колі,— від нього йшов гострий, важкий запах, як від козла. Чи знав він про це?

Простували якийсь час мовчки. Падав сніг...

Тим часом Іван Мар'янович порадив мені спробувати піти у вечірню школу, щоб не

губити рік — для хлопця, котрий має загрозу армії, це не без значення. Я сховався, і мені сказали, що коли я дам довідку про атестацію за першу й другу чверть, мене залюбки приймуть.

— Коли батьки постараться, це не проблема,— сказав Іван Маркіянович.

— Але ж другу чверть я не вчився.

— Живеш у корумпованому суспільстві, хлопчику,— мовив Іван Маркіянович.— І до нього в певний спосіб треба пристосовуватися.

— Дати хабаря? — спитав я.

— Треба,— спокійно відмовив Іван Маркіянович.— Серед вовків вий по-вовчому, а серед кіз мекай по-козячому... Хай уже твої батьки стягнуться, натомість не згубиш рік. Бо коли тобі забриють лоба, згубиш не рік, а чотири — для молодого хлопця, котрому треба встановитись у житті, це забагато.

Резон був безперечний, до військових подвигів я потягу не мав, а вчитися справді бажав. Але батько мій на такі речі ніколи не згодиться.

— Знаю,— сказав, усміхнувшись, Іван Маркіянович.— Він у тебе не без донкіхотства. А по-моєму, тут нічого неморального нема. Держава зробила тебе ізгоем, хоч ти ще майже дитина. Хоче вона забрати в тебе найкращі роки, саме ті, в які людина найбільш здатна до навчання. Ти змушений утікати з рідного міста й поневирятись по гуртожитках, бо мав сміливість сказати одну з безсумнівних істин нашого життя. Чи морально чинить щодо тебе держава? Та й узагалі, навіщо тримати гігантську мобілізовану армію, коли весь світ уже користується арміями найманими, тобто там служать професіонали, а не хлопчаки, яким треба вчитися. Отже порівняно з тією Неморальністю, яку вчинила й чинить щодо тебе держава, твоя мікро-неморальність без значення. Навчання ти легко наженеш, бо хлопець здібний, отже закінчиш школу чесно. Резон? А хабаря хай всучить не батько твій, а мати. Жінки це ліпше вміють робити.

— А коли директор на це не піде?

— Тоді переконаємося, що є директори шкіл не уражені моральними хворобами свого суспільства. Резон? Купиш — не купиш, а поторгуватися можна.

— Є одне "але",— мовив я.— Мене засікло КГБ, воно може докопатися.

— Якщо це йому буде потрібно,— відповів Іван Маркіянович.— Але по-моєму й там осіли досить ледачі люди. Коли будеш обачний і ні в що тут, у Києві, не влізеш, ніхто тебе й не помітить.

Це теж був резон, але я вже "вліз". Відвідав дім, який безперечно під наглядом тієї особливої установи, і збираюся відвідувати його далі. Отже неодноразове відвідання тієї господи буде конечно зафіксоване і мною почнуть цікавитися й тут. Але ж книжки! Як я можу відмовитися від тих книжок, щоб не прочитати їх чи принаймні погортати?

— Пораджуся з батьками,— сказав я.— Але навряд чи вони згодяться.

— Звісно, порадься,— сказав спокійно

Іван Маркіянович.— Хочу тобі добра. До речі, оті несуні, фактично злодії, що є на підприємствах чи в колгоспах, думаєш, неморальні люди? В такий спосіб вони

докладають до зарплатні той додаток, що його відмовляється давати держава, аби людина могла в цьому світі сяк-так існувати. Мало в якій країні світу держава так мало платить за роботу, як у нас. А щоб існувала яка-така гармонія, існує неписаний закон: щось людина одержить грішми, а щось додасть собі натурою. Одного-двох зловлять і засудять, а на тисячі заплющуватимуть очі.

— Але ж який державі в цьому інтерес? — спитав я зчудовано: Іван Маркіянович відкривав мені речі ще неznані.

— Інтерес в одурюванні чесних, яких є ще чимало,— мовив Іван Маркіянович.— Привілейованим прошарком краде у себе вона сама: начальство й охоронні інституції мають власні годівниці і спецмагазини, пайки, розподільники; непривілейована частина, яка збагнула неморальність держави, створює це саме собі, тобто краде. Але існують ще мільйони одурених чесних людей, які згоджуються на жебрацьке існування, бо красти не вміють і не можуть. Саме на цих людях неморальна держава й виграє. Отже людині, котра хоче забезпечити безбідне собі життя, треба або увійти в керівні структури, або стати несундом, одурювати покупців, щось перепродувати, а для цього створювати дефіцити, займатися виробничими махінаціями, що інколи робиться тонко й розумно, створювати тіньові корпорації чи красти у злочинний спосіб. У неморальній державі люди мусять бути неморальні і їхній кодекс формується відповідно до тих чи інших суспільних деформацій.

Те, що сказав Іван Маркіянович, мене потрясло — досі я над такими речами не задумувався. Очевидно, й сам Маркіянович належав до людей, які були деформовані у подібний спосіб, але, на відміну від інших, не підлягав деформаціям несвідомо, стихійно, а все чудово розумів. Тобто він був із тих, котрі жили б чесно, коли б чесне було суспільство, але, добре усвідомлюючи, в якій державі живе, донкіхотських комплексів не мав. Чому ж був приятелем мого батька, який належав до тих мільйонів чесних, що їх безсоромно обдирала неморальна держава? Очевидно, цей чоловік не до кінця ще погас. В ньому ще не вмер потяг до чесного життя (це так здається мені тепер, раніше я цього не розумів, а просто обурився на ті тверезі, але й цинічні речі), і цей потяг був щось на зразок ностальгії: людина тужить за рідним краєм, а живе на чужині і на рідну землю повертатися не збирається, бо на чужині їй ліпше живеться. Отож, якоюсь частиною душі Іван Маркіянович був чесний і чистий, а частиною присихав.

Обдумав його пропозицію й вирішив від неї відмовитися: по-перше, батьки мої мали принижуватися перед директором школи, а друге, книжки Степана Вітличного вабили мене більше практичних резонів, тобто я не був готовий до поринання в мул — хотів учитися не формально, а по-справжньому.

Епізод другий. НОВИЙ РІК

Десь із такими думками їхав я до Житомира зустрічати новий 1965 рік. У течці лежав самвидав, який я мав передати Славковому дядькові,— як виявилось, той був далеким родичем Вітличному, а більше, звичайно, родичем по духу. Сів у автобус житомирський, але доїхав тільки до Коростишева. Тут мені трапилося таксі, яке

доставило мене до центрального майдану, а не на автостанцію — засобами конспірації я не гребував.

Перш ніж прийти додому, я завітав до Славка, застав у нього його дівчину Люду — Славко награвав їй на баяні. Люда пішла готувати нам каву, а я передав йому самвидав — була це стаття про суд над якимсь Погружальським, який у травні 1964 року спалив українську Центральну Публічну бібліотеку, і ще дещо. Славко був блідий і вислаблий і оповів, що хворіє, у нього лікарі щось виявили у нирках. Поки не було його дівчини, він розказав мені притишеним голосом, що не хоче прив'язувати її до себе, але важко йому з нею розірвати,— поки що вона його тримається.

— Можливо, з жалю,— сказав Славко і болісно скривився, схопившись за поперек.

— То може тобі не лишати цього,— я кивнув на шахову дошку, під якою Славко сховав самвидав.

— Ну ні,— мовив він.— Жахливо хочеться чогось такого почитати.

Зайшла Люда, несучи паруючі філіжанки, вона теж була якась притомлена, а може, й смутна. Ми пили каву, і я розповідав про Київ. Власне, про книжки, які прочитав останнім часом — очі в Славка при цьому розгорілися.

— А чи не міг би чогось привезти мені? — спитав він.— Бачу, незле там прилаштувався.

— Прилаштувався,— сказав я.— Книги не мої, але спитаюся.

— Спитайтесь,— мовив Славко.— Це мені допомогло б.

— Допомогло б,— сказала Люда,— коли б строгіше тримався дієти.

— Дієта — це дурниця,— скривився Славко.— Я тут духовно занидів.

Люда, очевидно, образилася, обличчя її витяглося й стало непроникне — мабуть, вважала, що при ній і при її самопожертві Славкові нидіти не годиться. Впадало в очі, що стосунки між ними вже не такі ідеальні, як раніше.

— А я все-таки кажу, що тобі потрібна найстрогіша дієта,— сказала твердо Люда.

— Потрібна,— зітхнув Славко.— Покоряюсь і слухаюсь!

— Буде від того добре тобі й мені,— сказала так само твердо Люда.

Тримала себе, як сиділка, очевидно, це складало їй приємність. Але між ними сьогодні напевне пробігла чорна кішка. А може, й не сьогодні. Мені стало чомусь смутно, я зирнув на Славка, і він гарно й тепло до мене всміхнувся.

— Що тут у вас ще нового?

— Дещо є, але не знаю, чи тобі казати.

— Обов'язково,— мовив я,— тим більше, що вже сказав. Давали про себе знати "дяді"?

— Та приходив один, розпитував про тебе. Чого поїхав і куди?

— І що ти сказав?

— Що вони надто могутня організація, аби такі дурниці випитувати в майже нерушного каліки. Вдавав із себе ледве не мого приятеля. Казав, що ти даремно втік, вони б тебе не чіпали. Я й питаю: "А те, що ви виперли його з кочегарки?".— "Ну, це не ми,— сказав.— Це начальник ЖЕК-у, перестрашувався!"

— Все це речі чудові,— мовив я.— Але чому не хотів мені цього казати?

— Бо не про те йдеться,— сказала, якось дивно підтиснувши губи, Люда. Славко зирнув на неї так, ніби хотів, щоб вона прикусила язичка.

— Є щось страшніше?

— Не страшніше, але неприємне.

— Артур зв'язався з Ларисою, і вони тепер нерозлийвода,— шорстко промовила Люда.

Славко знову зирнув на неї вовком, а я сидів ошелешений.

— Артур із Ларисою? — спитав я.— А як же підозри?

— Артур переконався, що Ларису ми даремно образили. Вона вважає, що ти винен,— трохи силувано заговорив Славко.

— Ну, це не така вже страшна новина,— мовив я, роблячи байдуже обличчя й чудово знаючи, що це всі бачать, бо воно роблено байдуже. Все-таки вразився, бо таємно вирішив зустрітися з Ларисою, адже там, у Києві, вона не раз мені ввижалася, я тужив за нею і не ховався з цим перед самим собою.

— Коли признатися відверто,— мовив я,— у мене з Ларисою нічого й не було. Вона тільки вдавала, що моя дівчина.

Обоє мовчали й дивилися на мене, як на безнадійного брехуна, котрий хоче врятувати свої чесноти, хоч я казав щирі правду. Але був і брехуном, бо Ларису любив. Любив тоскно і від початку безнадійно.

— Артур дуже соромиться,— сказав Славко,— бо вважає, що повівся щодо тебе не по-братському. Але та мала бестія його, здається, серйозно окрутила, і він втратив голову.

— Вони тепер нерозлийвода,— задоволено прорекла Люда.

— Перестань! — обурився Славко.

— Я сказала те, що є. Маєш доброго, незрадливого товариша,— вона підтисла губки, як святоша, а оченята її при цьому задоволено сяяли.

— Усе це дрібниці й дурниці,— сказав я, а щоки в мене палали.— Ні, в мене з Ларисою й справді нічого не було.

— Отже ти спокійно відійдеш? — не без презирства спитала Люда.

— Ні, чого ж. Викличу його на дуель. Ви із Славком будете секундантами. Артура я вб'ю, Ларису зв'яжу й завезу до Києва. Умкну, як в давнину казали.

Славко розреготався.

— О! — задоволено мовила Люда.— Він уперше засміявся за цей місяць. Шкода, що ти від нас поїхав, а то він зовсім скис.

Славко пропустив ці колючки повз вуха. Схопив мою руку й потис.

— Ти молодець,— сказав.— Згоджуюся бути твоїм секундantom.

— А ти? — спитав я у Люди.

— Зовсім не смішно,— відповіла вона.— Усі ви, як хлопці,— шмати! Є речі, з яких не сміються.

— Що ж пропонуєш? — спитав Славко.

Але вона не відповіла. Хотіла, мабуть, доказати, що жіноча логіка, як і психіка, незбагненні.

Треба було звідси йти. Конче залишитися на самоті, щоб переварити все, що почув. Пори все, був я уражений, і вони це так само чудово знали, як і я сам. Через це мене не затримували, і я опинився на вулиці. Хрумтів сніг під ногами, а над головою стояло сонце. Саме оте, котре світить, а не гріє. Хотіло обдивитися землю, яка завершувала рік, бо на тій землі повзають такі чудні мурахи як я чи мені подібні. Мураха, котра повзе стежкою і слухає, як хрумтить під ногами сніг. Але був більше спокійний, ніж сподівався. Бо давно знав, що Артур у Ларису закоханий, а та мала бестія, як назвав її Славко, не могла того не помітити. А ще я знав, що мала бестія пристала до мене з примхи, а не любові. А ще мала бестія напевне хотіла по-мститися мені, бо я, хоч мене не любила, посмів покинути її й поїхати в невідомому напрямку. Як же їй, бідолашці, інакше помсти-тися, як не окрутити мого найліпшого друга. Славко тут відпадає, а Артур дивився на неї, як теля. Отож тебе було взято на налігача — акт помсти відбувся. Про це свідчить хоч би те, що я йду стежкою вражений, і сніг хрумтить під ногами, ніби сміється з мене. Я сам сміюся з себе, але, очевидніше, плачу. Бо не пускав малої бестії в серце, коли був із нею (і це вона знала), а пустив через ностальгічне почуття. Пустив, і вона там, на віддалі (бестія ж!) це безпомилково відчула. І непомилково збагнула: ось він, момент помсти!

Вийшов на більшу вулицю, Чуднівську, де котилися повз мене авто. Сніг під колесами розтавав, і авто були забрюхані. Зальопані були й обличчя пасажирів, які їхали повз мене в тролейбусі. Спускався Чуднівською вниз, і прирічкові горби здалися мені покинутими друзями, до яких я повернувся. Відчув, що неймовірно скучив і за цими горбами, і за вулицею, що падала вниз у річкову долину, а тоді підіймалася вгору. Там був мій батьківський дім, і я вже ні про що більше не гадав, як блудний син, котрий повертається додому.

Але прийшов у порожній дім: батьки були на роботі. Дивно порожня, така знайома хата у дві кімнати зі сволами й покладеними на них дошками. Великі вікна із тюльовими завісами, стара, ще довоєнна шафа, в якій малим я ховався, лякаючись домашніх духів, хоч їх зовсім не треба було лякатися,— небезпечні були духи не домашні, а вуличні. Колись на наших вікнах були віконниці, якими ми затулялися від ворожого навдоволіш-нього світу, потім віконниці зняли, хоч ворожий навколишній світ не перестав існувати. Дивився сірим погаслим оком телевизор, який недавно у нас з'явився, мовчав пластмасовий радіорепродуктор — колись у нас репродуктор був чорний, круглий, як вухо. Я зайшов до своєї кімнатки — все було так, як тоді, коли звідси поїхав. Ліг із задоволенням на ліжку й заплющив очі. Було мені тихо й затишно, хоч на дні серця жевріла спіраль — моя недавня ураза. Але тут, у тиші рідного дому, та ураза здалася мені дрібною і смішною. У хаті було прохолодно, і я натяг на себе пледа. І мені раптом захотілося, як і тоді, в дитинстві, коли ховався від світу у темряві шафи, натягти пледа на себе, сховатись у його темряву, зменшитися й закоцюбнути. Лишити світлим тільки кутик мозку, а все інше хай не існує. Прослухати тишу й погасити

розжарену спіраль на дні серця.

І переді мною попливли обличчя: директора школи, Соф'ї Вольфовної, чорного ангела, Славка, Артура, Лариси, Степана Вітличного, бетонника Колі, Івана Маркіяновича, його жінки й дівчат, бібліотекарки з пишною кучугурою сірого волосся, своїх хлопців із бригади на заводі, начальника ЖЕК-у і його посланиці, моїх колишніх змінників — кочегарів, батьків Лариси та її гостей, високого й гарного її залицяльника- "учителя танців", Аллочки, Артурової сестри, приятеля Степана Вітличного Євгена і Степанову добродушну дружину, що подає нам каву, братів Горбачів у Львові, безногого інваліда, що підкотив до мене й попросив запалити, дівчини з Михайлівської, що мене хвилювала і з якою я крадьки презирався, моїх батьків — оце він і є, той маленький світ, у якому я обертався, одна із мікроструктур світу великого, що її освітила моя свідомість. Як це мало порівняно з неозорістю людських облич, які заселили земну кулю. Ні, ми й справді ніби мурашки, бо й мурашник наш невеликий. А ще існує над головою небо, і в ньому безмежна кількість отаких земель, як наша, і немає тому небові ні кінця, ні краю. То що ж ми зі своїми болями, пристрастями, переживаннями, радістю і смутком порівняно із небом, якому нема кінця і якого й збагнути не можна, бо збагнути безмежне — це все одно, що померти. Кожна людина, померши, думав я, стає часточкою того безмежжя, тобто нічим, адже те, що буває до початку і після кінця — і є безмежжя, а значить ніщо. І світ наш, і ми, і пристрасті наші, думав я,— це короткий сон між холодного й байдужого ніщо: те, що було раніше, уже не наше і його нема, а того, що буде, знати нам не дано. Отже наш тільки суцільний день, властиво суцільна мить, яку переживаємо, і ця мить і є справжнім життям. І все-таки відчуття, що колись не стане отієї плиткої, протяглої, яка постійно з нами, суцільної миті, струснуло мене спазматично жахом — я скреготнув зубами й дернув себе нігтями. Ні, я не хотів пригасання, бо все в мені запротестувало, кров од того швидше побігла по жилах, я боявся пригасання, хотів повнокровно бути у своїй постійно плиткій суцільній миті, боявся її втратити, хоч світ, у який мене пущено, дурний, жорстокий і безнадійний. Я глибше увійшов у темряву, яку скупчив біля себе, якою оповив мозок свій,— і побачив дім у саду, з другим мансардним поверхом, зі слабко освітленими вікнами, з рипливими дверима, із дерев'яними сходами на мансардний поверх. Внизу сиділа, вдягнена у чорне, жінка, яка розкладала карти, а в кутку, де світилося дві свічки в канделябрах, сестра моя грала на фортепіано етюд Шопена. Я ж увійшов у цей дім, по дорозі нарвавши жовтих із рум'янцем яблук і підійшов до столу, на якому розкладався пасьянс, і раптом покотив ті яблука по розкладених картах, впереміш яблука життя, смерті, спокуси,— і моя старенька тітка раптом розсміялася, мов дівчинка.

— Сваволиш? — спитала вона.— Що за жарти?

— А це зовсім не жарти,— сказав я.— Давайте виберемо собі по яблуку.

Сестра крутнулася на дзиглику, встала, підійшла до столу, обличчя в неї було, мов крейда. Простягла білу, як крейда, руку й потяглася до яблука смерті.

— Ні! — вигукнув я.— Бери інше!

Біла, як крейда, рука потяглася до іншого яблука, і це також було яблуко смерті. Я прикусив губу й безгучно заплакав, а моя старенька тітка лукаво примружила око й потяглася до яблука спокуси.

— Брати це? — спитала лукаво.

Як хочете! — мовив я і побіг на сходи, гримлячи чобітьми.

— Чому не роззувся? — закричала тонко тітка, я озирнувся й побачив сестру свою в темному, білу, мов крейда, яка тулила до грудей яблуко смерті. І я не витримав цього видовища й побіг по сходах далі, і вони повели мене зовсім не в мою кімнату, а в інший часовий простір, у підвал, в якому сидів закутий у заліза архімандрит Мельхиседек Знач-ко-Яворський, тобто так само я. Саме в цей момент розчинилися вгорі двері, і в них ввалилися козаки, які прийшли звільнити мене з неволі. Мене вивели, взявши під руки, нагору, і я засліпився яскравим сонцем.

— Отче,— сказали мені козаки.— Казали, що цариця Катерина нас підтримає, а вона послала проти нас військо. Чи зрадила нас чи, може, мали облуду ми? Скільки разів ми потрапляли в таку облуду і скільки разів нас одурено було? То що ж нам тепер робити, отче, адже не встоїмо?

— Це мій гріх! — сказав я самими вустами.— Не можна сподіватися на того, хто тебе ненавидить і зневажає. Сховаймося у покору, коли не можемо відвоювати собі волі, збережімо хоча б думки про неї, аби передати їх дітям нашим!..

Вони стояли довкола мене: вусаті, мужні, жилаві, але незвично смутні, повпускали руки із шаблями, на яких вилискувало сонце, і я пішов у шерезі між них, пішов, опустивши голову й шепочучи молитву, знову-таки в інший часовий простір, якого раніше ще, здається, не відвідував. І побачив, що переді мною двері шинку, а на плечах своїх відчув убогу одежу мандрованого дяка, в шинку ж стояв довгий стіл, а за столом сиділи люди, які всі разом обернулися до мене.

— Гетьман Іван Мазепа впав,— сповістив я.— Безтямно тікає у степи разом із тим, на кого сподівався. Темна ніч приходить у наш край!

— Отже, ти назвав царство його пресвітлої царської величності темною ніччю? — вкрадливо спитав чоловік у козацькому кунтуші з круглою, як гарбуз, головою — його й прізвище було Гарбуз.

— Так,— відповів я.— Плачу на прийдешнє своє і наше. Бачив оце щойно на небі знаки: меч, зорю і відрубану руку, з якої стікає кров. Коли не вірите, вийдіть на двір і подивіться.

Всі вискочили надвір й побачили серед неба знаки: меч, зорю і відрубану руку, з якої стікала кров. Люди попадали на коліна і звели угору руки, молячися. Не впав тільки один Гарбуз — за столом він здавався великий, а на ногах був малий, коротконогий, з важким тулубом і круглою головою. Схопився за ту круглу голову й побіг геть.

— Заплачемо, люди добрі, на майбуття своє,— мовив я.— Бачимо віщі знаки, а ці знаки увіч не на добро!

Потім знаки з неба почали пропадати: зникла спершу рука-мітла, по тому меч,

лише одна велика зоря лила на землю червоне моторошне світло, ніби це з неї струміла кров.

Ми встали, пішли в шинок, і шинкарка поставила нам горілки. Пили ту горілку із поставця й пошепки перемовлялися. Говорили про біди, які впадуть на вітчизну нашу, Україну, і про те, що не зможемо їх відвернути. Що тепер у нас немає сили, аби захиститися, бо сила та у ворожих руках. Що нам виклює північний орел очі наші і серця — станемо сліпі й нечутливі. Сидітимемо біля власних корит й плямкатимемо, як свині. І з нас дертимуть шкуру і топитимуть сало для північного орла. І повіримо, що не тільки ми, а цілий світ сліпий, а серця в усіх нечулі. І будемо підхлібно служити північному орлові, і за ласку матимемо, коли він плюне нам ув обличчя. Ось про таке говорили ми, пускаючи по колу поставець і сидючи за столом, освітленим тільки однією свічкою. І сиділи б, може, більше, коли б не відчинилися двері і в них не постав карлик у козацькому кунтуші і з круглою, як гарбуз, головою, він і прозивався Гарбузом. За карликом стояли москалі.

— Проголошую слово і діло государеве! — сказав дзвінким хлоп'ячим голосом карлик Гарбуз.— Ці люди говорили проти його пресвітлої царської величності. Марновірно казали про якісь знаки на небі, а я в небо дивився і ніяких знаків не побачив!

Москалі дзв'якнули зброєю і ввійшли у шинок. Зайшов і офіцер, витяг шаблю й проголосив голосно:

— Іменем його пресвітлої царської величності, государя нашого, ви заарештовані...

Отаке чудне привиділося мені в короткому забутті чи півсні, чи в маренні, коли приліг на ліжку в порожньому своєму домі. Вдарили двері — зайшла мати. Пішла поцілувати мене, вся засвітившись од радості.

— Холоднішає наніч,— сказала.— Я така рада, що ти приїхав. А ми вже думали з батьком святкувати Новий рік самі. Він ще не прийшов?

Але він уже прийшов також. Стояв у прочілі кімнати, як завжди, притомлений і смутний, і всміхався до мене славною усмішкою.

— Чудово, що приїхав,— сказав він,— бо ми вже з матір'ю трошки й засумували.

Я помітив, що горить уже електричне світло, і це світло падало просто на батькове обличчя, і ще я помітив, що те обличчя мені невимовно рідне і знайоме, як і друге, жіноче,— материне. І радість, яка щиро струмувала із тих лиць, була трохи й таємнича, бо всі новорічні ночі таємничі, бо ми підійшли до чергового рубежу, який готувалися переступити, і нам від того сумно й радісно водночас. І це так чудово, коли тобі, мандрівникові, можна повернутися додому, бо що ми в цьому світі без дому й родини? І я відчув, як в мене спадає брила тільки-но побаченого видіння, брила отих різних часових площин, у яких блукало моє "я"; як добре, що тих часів уже немає! Але в глибині душі я знав, що це облуда, бо минулі часи є, а я в цій хаті уже не господар, а гість, що самотність моїх батьків не зникне від того, що я приїхав їх навістити,— вона тільки починається.

— Що ж,— сказав я, встаючи,— будемо святкувати Новий рік!..

І ми святкували Новий рік. Просто й буденно, як це робили не раз: трохи випили, трохи поїли, а потім вирішили з батьком прогулятися. Мати від прохідки відмовилася, ніби відчуваючи, що між нами поведеться чоловіча розмова, отже залишилась удома. Ми ж одяглися, пожартували з матір'ю, звинувативши її за домосидність, і вийшли надвір. І раптом зупинилися вражені: серед неба висіли меч, червона зоря і відрубана рука, що нагадувала мітлу, з якої точилася кров. Безмовно стояли, закинувши до неба голови, а знаки серед неба почали мінитися, розставати, нарешті зникли.

— Що це було? — спитав батько. — Дивні речі!

— Знаки небесні, — мовив я і раптом відчув, що говорю це не своїм голосом, а голосом мандрованого дяка з початку XVIII століття, власне з 1709 року. — Ці знаки увіч не на добро!..

— Віриш у такі речі? — спитав батько.

— А ти?

— Не знаю... Поживемо — побачимо. Зрештою, з новим правлінням сподіватися чогось доброго годі, — він раптом засміявся. — Ні, я не вірю в небесні знаки!

Пішли по засипаній снігом вулиці, машини тут не ходили, приморозило, сніг рипів, і кроки наші голосно відлунювали. Вікна ще здебільшого світилися — люди святкували. Небо було чисте, і місяць обливав нас, відкидаючи сірі рідкі тіні. Я розповів батькові про свій сон-видіння, він слухав уважно, але мовчав.

— Тобі нічого не ввижалося подібного? — спитав я.

— Багато чого може ввижатися, — сказав батько. — Не надавай цьому значення.

Але я бачив, що він був уражений. Щось я у ньому зачепив сокровенне. А може, його вразили ті знаки на небі, і він хотів мене заспокоїти.

Вийшли на Чуднівську, тут стояли ліхтарі й світили, вряди-годи проїжджали машини. Тобто знаходилися люди, які замість того, щоб святкувати, мали обов'язок кудись їхати. Дивний усе-таки цей світ!

Я розповів батькові про Івана Маркіяновича і про його пропозицію: може тому, що ми проходили повз школу.

— Справді таке запропонував? — спитав батько. — А що сам про це думаєш?

— Думаю, що це дурне, — мовив я. — Коли вже чогось досягну, то в чесний спосіб.

Батько зирнув на мене коротко, і ми йшли якийсь час мовчки. Яскраво палав над головою місяць.

— Добре, що так думаєш, — нарешті сказав батько. — Ні я, ні мати навіть з любові до тебе цього не могли б зробити. Я точно ні, а з матір'ю можеш поговорити.

— Не збираюся! — сказав я. — Хай буде, як буде!

Батько знову довго мовчав.

— Бачиш, Іван Маркіянович має рацію, — сказав глухо. — Люди тратять те добре, що мали, і чинять це не зі своєї волі — до того їх примушує життя. Раніше казали: не вкради, а тепер люди думають: у такого, як сам, не вкради, а в держави можна, бо вона в нас не просто краде, а грабує. Колись казали: не убий, а тепер нам щодня торочать: ворогів треба нещадно нищити, а ворогом звуть не тільки того, хто йде проти нас

війною, а й того, хто інакше думає. Колись люди боялися суду Божого й кари, а тепер їм сказали, що ніякої кари й суду нема й не буде. Значить людина, мов той пес,— батько показав на великого рудого пса, що перебігав дорогу,— вбий його — і це буде купа стерва. Отож люди й стають стервом і самі, і в душі.

Це була нечувана річ, щоб батько говорив аж так багато. Здається, йому було нелегко говорити, бо вичавлював із себе фрази, короткі й кострубаті; можливо, й висловлював свої думки й не такою лексикою, як я записав, кострубатіше й простіше, але суть його слів віддав точно. І тут він виклав мені свою життєвську програму, за якою жив і якої хотів дотримуватися до смерті. Знову-таки не намагатимуся точно відбити, якими словами це казав, бо не зумію того, а спробую коротко передати смисл тієї системи. Отже батько мені в ту новорічну ніч звістив таке.

Колись до революції була лиха, жорстока, немилосердна й тупа держава. Держава для панів, сказав батько. Отож, для панів вона все робила, а людям не давала нічого: селянам — землі, і це для того, щоб працювали на пана, а не на себе, а робітники також працювали не на себе. Ця держава розстрілювала демонстрації, нищила тих, хто думав інакше, русифікувала неросійські народи, щоб вони не захотіли жити по-своєму, тримала народ неграмотним, але морально його не нищила. Прийшла нова влада, казав батько, і пообіцяла людям рай земний. І люди їй повірили. Але нова влада стала гірша за стару, бо пани з'явилися нові, а люди як були рабами, так ними й залишилися. Тільки тепер пан не називається паном, пан ніби сховався у собі, але живе не менш розкішно, як пани старі. Людям дали змогу пізнати грамоту, але потворну, їх навчили читати, але тільки те, що дозволяли, їх навчили писати, але тільки те, що дозволено. їм говорили одне, а робили інше. Говорили, що все роблять задля них, а робили все тільки для себе. В селян зовсім забрали землю й відучили любити її, бо вона була не їхня. Робітникам сказали, що заводи й фабрики їхні, але вони так само працювали, як і до цього, тобто як раби. Яка їм, зрештою, різниця: чи працюють вони на хазяїна, чи на державу? Але різниця є. Хазяїн хотів, щоб робітник працював більше і за більшу роботу більше платив. Держава ж боялася, щоб робітник не став заможний, інакше він стане незалежний. Отож, вона не давала йому заробити більше норми, а коли він виробляв більше, зрізала розцінки. І робітник також ставав лінивий, а що заробляв мало, то починав красти й махлювати, тобто і у випадку із селянами, і у випадку з робітниками держава почала нищити людей морально. Безчестя й брехня стали нормою суспільства, отже все почало будуватися на брехні, секретах, таємних розпорядженнях і без ніяких законів...

Я був заскочений. Виявляється, батько мій був ще більшим вільнодумцем як я, принаймні більше за мене розумів. Ніколи раніше не вдавався зі мною в такі розмови, хоч ми жили поруч усе життя.

— Живемо в країні брехні і брехунів,— казав смутно батько.— А брехню треба захищати, це правда захищає себе сама. Через це у нас така велика армія, стільки багато шпиків і така могутня у нас політична поліція. Нам кажуть, що біле — це чорне й навпаки, а коли хто сумнівається, того — під ніж.

Отож всі дружно кричать, що біле — це чорне, а чорне — це біле!

І тут він виклав свою теорію життя, просту, але й несподівану.

Поділ людей на панів і простих був і є і завжди буде, але не тим люди між собою різняться — то різниця позірна. У світі є люди й болото, сказав батько. Болото — це ті, що рвуться до чинів, обсталяють свої конури чи квартири, обвішують себе цяцьками чи пишними тканинами, болото невдоволиться, злоститься, заздрить, топить брата свого, хоче стати чи підскочити у вищі начальнички, краде, вдається до пияцтва, розпусти, чинить злочини, освячені державою чи й не освячені, намагаються більше й краще з'їсти й випити, менше працювати, а більше взяти — і кінця і краю їхнім потребам та апетитам нема. Це не люди, а істоти, сказав батько, вони земля і в землю перетворюються. В їхнє число входять пани й непани, освічені й неосвічені чи малоосвічені, вищі й нижчі, бо всі одному Богові вклоняються, і ймення тому Богові — корито. Рвуться до модного, блискучого, розцяцькованого, дорогого, смачного, солодкого, але душі їхні як дупла гнилого дерева, тобто душ у таких людей нема. Це, можна сказати, люди-тварини, які нічим не різняться від собаки чи корови, чи kota, вовка, барана і так далі. Одне слово — вони болото. Але є між них і люди (освічені, неосвічені чи малоосвічені чи й неписьменні), які байдужі до модного, блискучого, дорогого, не ганяються за чинами, посадами, місцями із вищою платнею і за кращою їжею. Головна їхня турбота в цьому світі — здобути, виховати і зберегти чисту душу. Вони не вкрадуть, не уб'ють, не будуть заздростити, ненавидіти, не чинитимуть зла ближньому, бо нічого не хотітимуть у того ближнього забрати, вони просто, чесно й порядно живуть. Байдуже, чи моляться вони Богові чи б'ють йому поклони, чи малюють його образи і схиляються перед ними, вони можуть навіть не думати про Бога, але саме їх обрав Бог і саме вони його сини. Саме завдяки їм світ іще тримається, і його не можна назвати бедламом та бардаком. Кінець світу настане, сказав батько, коли вмере із них останній. Але поки хоч один житиме, світ триватиме, бо саме вони і є цей світ.

Цього разу я був не просто заскочений, а вражений. Тільки тепер зрозумів, чому Іван Маркіянович назвав мого батька дон-кі-хотом — батько викладав свої погляди і йому. Але яка різниця між ними та його думками!

— Все це розказав тобі,— мовив батько, мерзлякувато поводячи плечима,— щоб ти зрозумів: чому ні я, ні мати не підемо купувати тобі довідки. Щоб не думав про нас погано і щоб не вважав, що ми не любимо тебе.

Саме тому не підемо, що любимо тебе!

— Але я ж цього не вимагаю! — вигукнув я.

— І чудово, що не вимагаєш. Ми дуже б хотіли, щоб ти вчився, але освіта з тебе людини не зробить. Людину із себе можеш зробити сам. І коли тобі не вдасться здобути освіти, це ще не значить, що ти станеш ущербним. І з освітою людина може бути болотом, а людина проста й убога підвестися вище царя, коли той — болото, а вона — з душею.

— І мати теж так думає? — спитав здивовано я.

— З жінками діло складніше,— мовив батько.— Вони, бідні, більш підвладні капостям цього світу і цінять речі серцем, а не розумом. Серцем вони багатші нас, чоловіків, через що й серед них є багато людей, а не болота. Але є серед них чимало й болота. Ми, чоловіки, повинні усвідомлювати своє добро і зло, а в них воно часто проявляється натурально.

— А ти віриш у Бога? — спитав я.

— Колись вважали, що Бог у вірі нашій, а мені здається, що й без нашої віри Бог є Бог. Коли віра допомагає людині стати людиною, то хай вона буде, а коли стає ще одним мракобіссям, то це не Божа справа, віра ота, а чортяча. Тому віруючий може бути далі від Бога, як невіруючий. Вірити треба в добру людину і в добро на світі, а не в Бога, бо Бог вищий нашої віри чи невіри. І той, хто Бога хвалить і той, хто Бога проклинає, однаково безумний, бо Бог вищий нашої хвали і проклять.

— Дивні речі кажеш,— мовив я.— А як бути з тими, в кого трохи добра, а трохи зла, трохи світських прагнень, а трохи духовних. Чи не може бути гібриду болота й людини?

— Може й такі є,— мовив батько.— Це люди лукаві.

— А коли не лукаві?

— Тоді це люди неосвітлені. Вони ще не пропащі. Коли ж лукаві, то вони так само болото, а може, й більше: справжнє болото своєї тванності не усвідомлює, а ці усвідомлюють. Немає гіршого у світі від зрадників, провокаторів та лукавих — вони не просто болото, а смердюче болото. Людина з чистою душею не може бути лукава.

Ми повернули й пішли назад. Мороз припікав обличчя, місяць підбився вгору і став менший, але не блідіший. Уся земля була залита тріпотливим сяйвом: від снігу, ліхтарів і місяця. Батько закурив. Я витяг сигарету й собі. І як того разу, коли я його зустрічав із роботи, він коротко зирнув у мій бік, але не сказав спершу нічого. Але, помовчавши, спитав:

— І давно ти куриш?

— Вже з рік.

— Гаразд. Чоловікам це потрібно.

Я припалив від його цигарки. Йшли мовчки й пихкали.

— Ну, а як щодо боротьби за добро? — спитав я.

— Не знаю,— відповів батько.— Все залежить від людини. Одній треба боротися за добро в собі чи світі, а іншій у добрі жити. Одного треба стерегтися: щоб, борячись за добро в Інших, не забував про добро в собі. Бо тоді приходить біда. Коли ж казати про мене, то я вважаю: у добрі жити ліпше, ніж боротися за добро. Бо коли людина живе в добрі, вона зла не сіє, а той, хто бореться за добро, може засліпитися, і добро в його душі зігніє.— Він подумав трохи й додав.— Ні, я проти революцій, бо вони приносять більше зла, як добра. Я за людину з чистим серцем. Але чи у волі Христа було, що його розп'яли?

— Без революцій мерзотні режими не впадуть,— мовив я.

— Впадуть,— сказав батько.— На те обов'язково прийде час. Зрештою, й революції не чиняться з волі людини, а з волі Божої.

— А мерзотні режими?

— Ну, це у волі дияволовій. Адже на землі його царство.— Батько знову трохи подумав.— Ні, я проти боротьби. Бо тоді з життя вилучаються добрі, а лишаяться лихі чи болото. Батогом обуха не переб'єш!..

Ми дійшли до хати. Наші вікна світилися, мати нас чекала. Сиділа сама за столом і чекала.

— Не спитала, чи прибирати зі столу,— мовила вона.— Чи, може, ще поїсте?

— ' Поїмо і вип'ємо,— сказав батько.— Можна якусь ніч і не поспати. Але чи не ліпше у тиші?

Телевізор був увімкнутий, там передавали якийсь галасливий концерт.

— А я хочу подивитися,— мовила мати,— бо ви, чоловіки, такі нудні!

Хто любив казати подібну фразу? Звісно ж, Лариса. Зрештою, я знав матір більш позірно, як з глибини, більш у побуті, як у душевному спілкуванні. Зирнув на неї уважніше: всміхалася до мене самими очима.

Телевізор ми залишили не вимкнутим. До настрою щойно відбутої розмови ота штучно організована веселість увіч не підходила з її шумом, гамом, банальним співом, не менш банальними жартами й обличчями, але матері все те подобалося. Ну, і хай! Ми випили, поїли і відчували втому — вже не було більше сили ні їсти, ні пити. Я це побачив по батькових притлумлених очах — були посоловілі і тільки на дні їх вряди-годи спалахували іскорки; він, очевидно, й досі переживав те, про що мені говорив. Але вже був здоланий ніччю, їжею, трунком, так само, зрештою, і я. Мати миттю відчула цей наш настрій.

— Прибирати зі столу?

— Прибирай,— сказав батько.— Я вже Новий рік зустрів.

— А я ще телевізора подивлюсь,— мовила мати.

— Постели нам у тій кімнаті, а сама дивись,— сказав батько, позіхаючи.

Мати пішла стелити, а ми залишилися знову сам на сам.

— Як же тобі ведеться в тому Києві? — спитав батько.

— Приживаюся,— всміхнувся я.— То чудове місто.

— А нам без тебе самотньо,— сказав батько.— Відверто кажучи, мені не хотілося б, аби ти нас покидав... Але рано чи пізно... Принаймні, знатимеш, що в тебе є куди повернутися. І що ти не бездомний блукач.

— Так,— сказав я.— Сьогодні це відчув.

— І слава Богу! — коротко мовив батько. Він уже засинав. Загалом, трунків уживав мало, а коли вживав, то його відразу ж після невеличкого збудження тягло на сон. Зараз уже не міг боротися зі сном і втомою.

— Постелила,— сказала, входячи, мати.— Ти теж, сину, лягатимеш? Ми з тобою ще й не поговорили доладу.

Сказала це особливим тоном. Здається, хотіла відіслати батька, а побути зі мною сам на сам. Більше того, хотіла, щоб я виділив їй окрему увагу, просила про це поглядом лагідних і усміхнених очей. Але я чомусь не піддався на цей її поклик —

незвідь-чому подумав, що розмова з нею заперечуватиме розмову з батьком, а зараз цього не бажав. Хотів залишитися сам і трохи подумати. А може, й не подумати, а увібрати в себе затишок рідного дому. Окрім того, мене, як і батька, дратував телевізор.

— Лягатиму,— сказав я.— У мене вже очі палають.

І вона відразу ж здалася.

— Лягайте,— мовила.— А я трошки посиджу.

І ми залишили її саму, один на один із телевізором, в якому вона бачила, можливо, веселе, багате, безтурботне життя, повне танців, співу й веселощів, гарних чоловіків та жінок, життя казкове, віддалене і через те принадне; чудово знала, що ніколи його не доступиться, тож доступалася до нього хоч так, ілюзорним у нього входженням, бо тут, у реальному житті, їй доводилося існувати сірим буттям разом зі своїм не зовсім їй збагненим аскетом, чи, вірніше, стоїком, моїм батьком, і їй було, очевидно давно нудно від думок, які той безнастанно повторював і від його непорушної затятості бути в цьому світі яснодухим. Тож її, як кожную жінку, вабила до себе ота казка, що її досить уміло розігрували понурі політичні дядьки, котрі подавали своєму народові цю штучно розіграну веселість-жвачку для тимчасового одурманення, бо чудово знали: людина потребує казки, вона мусить про щось мріяти. Отож, хай мріє, сидючи напівсонно проти голубого жерла, по-дурному приладивши свої мрії до того, що їй показують: веселий розгін танцю, жарти, розкішно вбраних жінок, блискучозубих чоловіків, серпантин, чудову ялинку, вибухи пляшок шампанського, лискучі келихи, усмішки, сміх, заклично блимаючі очі, обійми, тости, віншування, мішурна розкіш урядження — як це далеко від того, що є в її житті насправді: убогий дім, небагата учта, проста мебля, підпилий чоловік, який покинув її на самоті і байдужно хропе, і йому немає діла до її мрій та смутку, і відчуття своєї немолодості, отієї гості, що зупинилася на вступі убогого її житла й вишкірює попсовані зуби. Та гостя має лице зморшкувате, як дубова кора, має очі пригаслі й запаморочені, має костура в кігчастій, сухій, майже чорній руці і торбу за плечима — ось він образ самотньої старості.

Про таке думав я, лежачи без сну в своїй кімнаті й слухаючи батькове хropіння; я думав про те, що батько мій, відкидаючи "звади світові", щось тратив, бо по-своєму заперечував красу світу, яка існує незалежно від суспільних гараздів чи негараздів, тратив відчуття чудової казки життя, до якої людина все-таки натурально тягнеться, і хай та казка підміняється найнікчемнішим сурогатом, людина все-таки досягає її хоч не реально, а ілюзорно, бо без такої казки вона починає пригасати, якою б мужньою, сильною і самовідданою власним дефініціям не була; більше того, в цьому, можливо, одна з її неперейдених драм...

На цьому я заснув, і мені приснилася кочегарка, в якій я недавно працював, була вона чорна, закіптюжена, але з неймовірно високою стелею; власне, й стелі у ній не було, а чорне й непрозоре небо з розсипаними блимотливими зорями. І в цій кочегарці, біля печі, почав раптом, як атомний гриб, повільно виростати золотий бовван. І виріс він заввишки шістдесят ліктів, а завширшки шість ліктів. А був цей бовван такий: голова — з чистого золота, груди й рамена — зі срібла, нутро його і стегна його — із

міді, голінки його — із заліза, ноги частково із заліза, а частково із глини. А зі сходинок, що вели у підвал, почав повільно сходити начальник житлоуправління у всій солдафонській величі й тупості своїй. І за ним пішли всі працівники житлоуправління, директор школи, Соф'я Вольфовна і Софія Іванівна, і інші вчительки мої. За ними ступав, склавши за спиною кажанячі крила, чорний ангел, на голові в нього виростили срібні роги, а сліди свої і тих, хто вступив сюди, замітав шовковим китастих хвостом. Ішли начальник житлоуправління, і всі сатрапи, заступники, підсатрапи, радники, скарбники, судді, урядники, округові володарі, військові у будьоннівках і міліціонери, а бовван сяяв моторошним синім світлом, і блиск його був страшний. Тоді з'явився раптом сірий чоловік, властиво, чоловічок, голий, ніби попелом обсипаний, з сірою маленькою голівкою, приклав до рота металевого рупора (Господи, як це я його зразу не впізнав, адже був це Борис Якович Білик, наш учитель фізкультури і військової справи!) і крикнув рупорним голосом:

— В піраміду становись!

І всі ці люди: сатрапи, заступники, підсатрапи, радники, скарбники, судді, урядники, округові володарі, військові у будьоннівках, міліціонери, вчителі раптом почали лізти один на одного, штовхаючись і поспішаючи. Ставали одне одному чобітьми на плечі, на спини й на голови, а по них дерлися нові й нові. Тоді задзижчав угорі і спустився маленький вертоліт, підчепив гаком за військовий пасок начальника житлоуправління, бережно підняв його й поставив на вершок піраміди. А звідусіль побігли із батогамми чи, властиво, з бичами одягнені в цирковий стрій люди з песячими головами й почали бити по спинах тих, котрі не встигли стати в піраміду. При цьому вони гарчали й гавкали, як пси, а інколи кидалися й кусали немоторних. І немоторні ставали моторними, а песиголовці оточили піраміду і сторожили її, напружено вдивляючись, щоб не порушився лад...

Я не додивився цього сну, бо прокинувся. Уже світало, батько не хропів, а спав і всміхався уві сні, обличчя його було миле і щасливе. Мені захотілося вийти, і я тихо пройшов у другу кімнату. Телевізор, ясна річ, був вимкнений, стіл прибраний і відсунутий до стіни, мати спала, загорнувшись у ковдру. Я пройшов на кухню, вдягся й вийшов надвір. Все було сіре: повітря, небо, сніг; небо захмарилося й повільно падали рідкі сніжинки. Стояла глибоко тиша — все навкруги спочивало. Задзвонив ланцюгом собака, підійшов до мене і глянув розумними, відданими очима. Я погладив його, і він спробував лизнути мені руку.

— З Новим роком! — сказав я йому, і пес раптом дзвінко й привітно гавкнув, ніби привітав мене. Я знову погладив його й пішов досипати. Але перш, ніж заснути, марновірно заляв, аби мені в новорічну ніч не снилися ніякі партійні сни...

З Артуром у цей приїзд я не побачився, а він до мене не прийшов, хоч Славко напевне переказав йому про мій приїзд — очевидно, соромився, що відбив у мене дівчину. Я ж до нього піти не міг, бо Аллочка виперла мене з їхнього дому. У Славка також його не застав, а тільки Люду — цього разу вони воркували одне до одного, як голубки, і я не хотів біля них затримуватися. Отож, переказав через Славка Артурові,

щоб той не гризся: я не вважаю його шури-мури із Ларисою зрадою нашої дружби, бо ніколи з Ларисою любовних стосунків не мав, вона їх просто розігрувала.

— По-моєму, ти занадто шляхетний,— сказала Люда.

— В часи, коли шляхетність перестала цінуватися,— героїчно зазначив я,— ставати шляхетним особливе задоволення.

Це було сказано не без фанфаронства, і я помітив насмішливу посмішку на Славкових вустах.

— А як же дуель? — спитав він.

— Переміг здоровий глузд,— сказав я— Окрім того, нікому кидати рукавичку під ноги: суперник не з'явився.

Люда подивилася на мене по-святенницькому, як це робила часто, й підтисла вуста.

Я вийшов на вулицю і тут-таки, за Славковою хвірткою, перестрів Ларису, яка напевне прямувала до Славка.

— О, кого я бачу! — розцвіла вона.— З Новим роком!

І підставила мені рум'яненьку щічку. Я змушений був ту щічку поцілувати.

— Жахливо рада тебе бачити,— сказала Лариса,— хоч ти і дезертир.

— Як так? — здивувався я.

— Ну да! Малодушно втік, покинувши своїх друзів. Я на тебе була жах як сердита!

— Аж так!

— Принаймні зі мною міг би попрощатися.

— То я прощаюся зараз! — мовив я.

— Сердишся на мене? — щиро здивувалася вона.— Але ж ти сам мене покинув. Чи, може, ревнуєш?

— Й досі хочеш, щоб я тебе ревнував?

— Ну да! Кожній дівчині це приємно.

— Не думаю,— сказав я цілком серйозно.— Я тебе не покидав, бо між нами нічого не було, отже нічого покидати не міг. Чи серджуся на тебе? Серджуся. За отой твій день народження. Для чого тобі було запрошувати мене?

— Щоб довідався, хто мій батько,— стисненим голосом мовила Лариса.

— А сказати мені про те не могла?

— Ні,— мовила Лариса.— Бо він мій батько. Я тоді так переживала... А сказати не могла...

— Аз Артуром як?

— З Артуром усе гаразд,— засвітилася Лариса.— Тепер я його подружка. Ти ж мене¹ покинув, а я терпіти не можу, коли мене покидають.

— Хотіла мені допекти?

— Ну да! Я мстива,— сказала Лариса й лукаво стрілила в мене бісиками.— Ти назовсім повернувся?

— Ні! Приїхав відсвяткувати Новий рік.

— Ну, то не маєш на мене сердитися тим більше. Там, у Києві, веселіше, як у нашій

ямі. Хочеш, приїду до тебе в гості? Покажеш мені Київ?

Цього було для мене трохи занадто, вона й досі гралася зі мною в ката і мишу, тільки невідомо, хто був кіт, а хто миша. Цього разу, однак, вела свою гру ніби й силувано.

— Йдеш до Славка? — перевів я мову на інше.

— Йду, хоч та Людка мені не подобається. Ніби демонструє свою жертвенність,— вона скривилася й піддерла кирпулю.— Вона там?

— Там,— сказав я.— Щасливо тобі в Новому році!

— Дякую,— мовила вона.— А ти став якийсь інакший.

— Який інакший?

— Не знаю,— вона відвернулася.— Інакший...

Може, я й справді став інакший. Принаймні, хотілося закінчити цю розмову, бо вона в нас не виходила. Але не хотіли її й переривати.

— А твій ухажор як? — спитав я.

— Артур хіба тобі не казав? Це він вигадав про того ухажора.

— Що вигадав? — не зрозумів я.

— Ну, що той агент, хіба забув?

Я стояв ошелешений. Ні, цього й справді мені занадто.

— І ти того ухажора не покинула? — спитав здивовано.

— Ні, я з ним дружу. Як і з усіма вами,— наївно відказала Лариса.

— Тяжко мені тебе збагнути, Ларисо,— сказав я.— То чия ж ти подружка?

— Артурова,— трохи гордо сказала Лариса.— Він серед вас наймужніший... Одне мені неприємно, що сердишся на мене,— в неї аж сльози на очах постали. Так, логіка в неї була своєрідна.

— Гарзд,— сказав я якомога м'якше.— Вже на тебе не серджуся.

— Правда? — засвітилася вона.— То я до тебе приїду в Київ. Жахливо хочу побачити Київ. Дай адресу, напишу тобі листа, а ти мене зустрінеш. Чи дати телеграму?

— Маєш на чому записати?

— Я запам'ятаю.

Я сказав адресу, не дуже вірячи, що запам'ятає, і вона повторила її кілька разів.

— Все! — сказала вона.— Запам'ятаю. Пока!

Підставила щічку, і я знову змушений був її поцілувати. Не скажу, що ця розмова була мені приємна. З одного боку, радів, що ми помирилися, з другого, було на серці тоскно, може, й справді я став інакший. Але я не був інакший, просто, Лариса хотіла зберегти наше товариство, через це отак чудно маневрувала: нелегко все-таки дівчині в хлопчачому гурті! Щодо цього вона, як на мене, була талант, бо наше братство таки розліталось. Це я розумів і не міг не віддати належного Ларисі. Вона тримала і мене, і Артура, і того ухажора на відстані, але нікого не відштовхувала. І то не через властиве жіночій статі кокетство, хоч і не без цього, але через те, що без нас вона була самотня найбільше. Звісна річ, ніякої стиляжної компашки вона не мала — був то один із її

химерних міфів, але досить згадати її сімейне оточення, в яке я потрапив, оту її подружку Лялю, її, Лялиного, залицяльника, батьків і друзів її родини, щоб усе зрозуміти. Родинна обстановка в неї була задушна, батько виявився людиною безчесною, ото ж утратити нас — це було для неї втратити забагато. Ми хоч і були "нудики", як вона казала, але її ці "нудики" вабили. Біда в іншому: в отій моїй та Артуровій закоханості в неї, бо закоханий хлопець неодмінно егоїст. Залюбки упадатиме біля кількох дівчат, навіть може щиро любити кількох, але дозволити полігамію жінці ніколи не зможе. Через це, очевидно, Лариса так і крутилася між нас, а негативне ставлення до Люди свідчило, що вона ліпше себе почувала в чоловічому, а не жіночому товаристві. Все це я розумів, але холодку на серці й таємної урази збороти не міг. Я її любив, це було безсумнівно, але й тепер припустити, щоб вона стала моєю дівчиною, до якої мав би серйозні наміри, таки не міг, і то через її родину — тоді мені треба було б визнати

ту родину за свою. Може, це й дурні кажу речі, бо таки невідомо, чи мою любов вона приймала й відповідала на неї, але в глибині душі я був переконаний, що прийняла б, коли б її не відлякувала моя відчуженість. А коли б це сталося, може б, вона не дозволила мені пізніше стандартизуватися, адже сімейне вогнище запалює й утримує, к як вже казав, жінка. Те вогнище теж одна із палахкотючих печей, у які нас вкидає життя, і треба великої духовної сили, щоб у ній не згоріти. Лариса ж була особа героїчна, я в тому переконався пізніше, але чи вистачило б і в мене сили цю її героїчність жити, адже був я людиною м'якою, поступливою й не вельми твердого характеру. Ще ту позицію, котру витримував у війні, яку вів мій батько, зі світом, світом, що прагне нас нівелювати й стандартизувати, я б утримати зумів, але не більше — бунтівливій же вдачі Лариси цього було мало. Тоді того я не тямив, але зараз тямлю добре, коли збираю духовну силу, аби вирватися із палахкотючої печі будня, де майже спалив себе. Інакше не писав би цих записок, адже вони — моя остання спроба не спопеліти до кінця. Тут є один цікавий парадокс. Горіти у вогняній печі — це не значить перейматися тим вогнем і ставати його частиною, це значить пригасати, бо спалення обов'язково веде за собою пригасання. Вогонь з'їдає дерево чи вугілля наших еств, але самі ества існувати не перестають. Поки що я йшов додому розчахнутий, роздратований, з уразою до Лариси, хоч і пробував угамувати себе тими резонами. Адже ми в своєму ставленні до дівчат не хочемо їх зрозуміти, збагнути, а тільки підкорити, приборкати, приневолити, і переконані, що вони самі того бажають. Здебільшого так і буває. Але незрозумілими, незбагнутими, підкореними й приневоленими виявляємося в кінцевому рахунку ми самі, тобто у зрілих та похилих літах, коли менше стає сили на безконечну війну із буднем, раптом починаємо відчувати гнітючу самотність, і та самотність — розплата за наш егоїзм. Кожна людина, навіть войовник, герой, переможець приречена на таку самотність, і тут уже ніде дітися — очевидно, треба набиратися не мужності, а терпіння. Ліпший варіант, коли нестримний потяг до жінки й бажання її завоювати перетворюється у жаль до неї — тоді ще любов не пропадає. Гірше, коли замість жалю в душі поселяється й починає

ширитися пустеля. Тоді єдине, на що ми здатні,— це крик волаючого в тій пустелі, але на те вона й пустеля, щоб того крику ніхто не почув. Отже, самотність на нас наступає, як лицар у середньовічних обладунках, мчить супроти нас на закутому у залізо коні і безжалісно пронизує нас списом чи розрубє навпіл шаблюкою. Ще хочемо врятуватися, падаємо на коліна, молитовно зводимо руки, але щадунку нема, бо ми вже не вугілля чи дерево, а тільки попіл, тлін. Повільно брів засніженою вулицею, хоч мені нестерпно хотілося повернутися, зачекати, поки Лариса вийде від Славка й порозумітися з нею чи помиритися сердечніше. Але в глибині душі я знав, що це неможливо. Через те йшов, спрагло ковтав дим від цигарки й відчував на серці стуму. Відчував, що вже хочу покинути рідне місто й повернутися у те, чуже, але з яким уже почав уживатися — воно кликало мене до себе. Очевидно, надійшла пора обірвати пуповину, що в'язала мене з цими вулицями, будинками й людьми, хоч знав, що в моєму серці вони залишаться навіки. Знав, що зараз прийду додому, мати нарешті зможе розпитатися про моє життя-буття, про те, як я харчуюся, як мені жити в гуртожитку, яка там у мене робота, які люди довкруг, як там у мене з пранням і таке інше. Можливо, перебалакаю про щось із батьком, але більше, ніж розказав він мені у ту пам'ятну новорічну ніч, він мені не повість. Отже, треба було виїжджати і швидше.

Епізод третій.

МІЙ КИЇВ.

І я закрутився в київському житті шістдесятих років: вечори у філармонії. Спілці письменників, клубі працівників мистецтв, клубі творчої молоді, театри, кіна, кав'ярні, які я також залюбки відвідував, де збиралася молодь, особливо біля метро "Хрещатик", читання самвидаву "й українських книжок, які проникали з-за кордону, з двадцятих років, виданих на Україні Східній і двадцятих-тридцятих років, виданих на Україні Західній; саме тоді мені потрапив у руки матеріал "Процес над адвокатами" про Левка Лук'яненка та його товаришів, щоденник Василя Симоненка,— той недавно помер,— і його заборонені вірші, і всяке таке — всі ці речі я читав не у гуртожитку, а по бібліотеках, беручи для годиться якусь "правильну" літературу, і в себе не затримував, бо не мав де ховати. Відвідував майстерні художників, і там часто спалахували гарячі суперечки, ходив на балет, на концерти в малому залі консерваторії, бо класична музика мені найбільше імпонувала — знайомих і друзів у мене ставало все більше, але переважно в українських колах. З Іваном Маркіяновичем після того, як я його не послухав, наші стосунки втратили сердечність, хоч він і далі ставився до мене прихильно, я йому навіть давав прочитати дещо із книжок, хоч із самвидавом остерігався. Книжки Іван Маркіянович читав швидко й повертав, але після кожної попереджав, щоб я був із тим ділом обережний. Вільного часу у мене практично не було: як тільки кінчав роботу, відразу ж їхав у місто, де й вечеряв, а суботи й неділі проводив у бібліотеках, які в ті дні працювали. В той час у мене й на дівчат бракувало часу, та й не вельми я ними цікавився, бо в серці моєму все ще сиділа Лариса. До речі, вона в Київ таки не приїхала, а до Житомира я теж не дуже поспішав, очевидно, з тієї-таки причини, щоб не ятрити собі серця.

Так минуло, може, кілька місяців, і от у п'ятницю, заскочивши після роботи до гуртожитку, щоб перевдягтися і їхати в центр, вахтерка подала мені телеграму. Я взяв її тремтячими руками, бо не чекав, і кинув очима: "Буду суботу 9.30". І все.

Я схвилювався. Ясна річ, телеграма була від Лариси, вона таки зважилася, виїжджала аж зовсім рано, мабуть, для того, щоб побути тут день, а ввечері повернутися. Я швидко перевдягся — і от уже сидів у 27-му трамваї, і мені було якось так дивно на серці, ніби хтось обдарував чимось великим,— все в мені співало й світилося. Був уже березень, тобто з часу нашого останнього побачення минуло майже три місяці, і тільки тепер я збагнув, що всі ці місяці тоскно чекав, сподіваючись, і думав, що вона, Лариса, збіса немилосердна, коли примусила так довго чекати. Зрештою, при моїх заняттях та захопленнях ці три місяці промайнули як один день, але тепер я пізнав, що в той довгий день в серце мені таки було забито терпкого гвіздочка і той гвіздочок мене постійно непокоїв. Я дивився на звичні краєвиди, що пропливали переді мною: Дніпро вже майже скрес, київські горби, печерські закутки, по яких гримотів трамвай, зрештою, сам Печерськ, Арсенал, поворот біля будинку офіцерів, потім до Клов-ського спуску, бульвар Лесі Українки, палац спорту і нарешті Бесарабка, і весь цей шлях безгучно наспівував тихі й теплі мелодії, вони нуртували в мені, заповнювали — так гарно було й затишно. Не хотілося навіть іти в їдальню, а праглося десь забитись у кінотеатр, сховатись у темряву — і хай течуть переді мною картини чийогось життя. Так я і вчинив, перехопив щось нашвидку в буфеті "Панорами", і ось я вже в останньому ряду, побіч із парочками, що сиділи тут, обіймаючись, і навіть не мав тихої заздрості до тих парочок, бо сьогодні був поблажливий, бо той гвіздок у моєму серці почав раптом розростатися, як весняна брость. Отож, я сидів між парочок, дивився на примарне видиво чийогось життя, але зовсім того життя й історій, що розгорталися переді мною, не сприймав, хоч акторка, яка грала головну роль, була прекрасна, і я не міг на неї не дивитися із замилюванням. А в серці моєму проростав гвіздок, повільно розбруньковууючись, як це буває знову-таки в кіно при пришвидшених зйомках, бруньки розводили брунатні лусочки, з-під яких проглядала зелена плоть листка чи біла — квіту, лусочки відпадали, а листок чи квітка випростовувалися, розгиналися, набирали форми, квіти витинали жовті, покриті легеньким пушком, тичинки, листки набували блиску, а сам гвіздок ставав стеблом, з якого витиналися й пришвидшено виростали пагони. А та прегарна акторка з екрану дивилася на мене чудовими, вологими очима, вона, здається, одна розуміла мою схвилюваність і м'яко її зі мною поділяла. І я думав, що ми в цьому світі без краси, навіть коли вона нам малодоступна, краса нас не тільки зворушує, але й ушляхетнює, краса нас самих робить у цьому світі гарнішими, краса розм'якшує нам серця, і саме завдяки їй у ньому може так несподівано проростати залізний гвіздок. Я намагався трохи збити цю дивну телячу ейфорійність, в яку потрапив, але нічого не міг із собою вдіяти, і всі мої тверезі резони пропадали, гинули, як краплі дощової води, котрі крапали у пісок пустелі. Бо й пустеля моя раптом десь пропала, почала заростати травою, і та трава же гналась у стебло, ніколи ні до того, ані після не відчував такого гарячого почуття, може, й

дурного, може, й телячого, але воно залило мене, як заливає людину молодий весняний дощ перед тим, як мають заспівати солов'ї.

Вийшов із кінотеатру зовсім п'яний, понісши з собою останній розуміючий і теплий погляд прегарної акторки,— ми з нею розлучилися навіки, але я за тим не жалкував. Знову їхав у трамваї, і мене наливала тиха й тепла музика, і єдине, чого праглося, щоб мої сусіди по кімнаті не затіяли сьогодні пиятики — бо це могло б мене зруйнувати, надто на високе й гарне я був налаштований. Доля мені посприяла: в кімнаті світло вже не горіло, і я заповз у свою постіль, щоб там перед сном тихо завершити своє щастя, бо чомусь повірив, що Лариса мала приїхати до мене, щоб таки стати моєю дівчиною; я вже цього хотів без усяких застережень та умов.

Але в цей мент зі свого ліжка став Коля й підійшов до мене.

— Слиш! — шепнув він.— Вийди на хвильку в коридор, перекуримо.

Ми вийшли як були в трусах і майках і пішли на кухню перекурити. Коля пильно подивився на мене й випустив дим.

— Слиш, чого це тобою кагебісти інтересуються? — спитав, мружачи очі.

— Та ти що! — вдав я здивованого, а може, й справді здивувався: до таких матерій надто далеко сьогодні був.

— Ну да! В мене розпитували,— Коля хрипко засміявся.— Знайшли в кого!

— І що ж вони розпитували? — мій ейфорійний настрій миттю пропав, я навіть подумав: за нього завжди доводиться розплачуватися.

— Чи не приносиш ти антисовецьку літературу в общагу,— сказав Коля.

— Ну, це ти добре знаєш: приношу я чи не приношу.

— Я так і сказав,— Коля підморгнув.— Але книжечки читаєш.

— Ясно, що читаю,— сказав я.— Поки що книжки читати не заборонено.

— А то можуть бути різні книжки і анти-совецькі... Вони даремно інтересуються. Ти б того, те дело, кинув, бо загремиш, як старший тобі кажу. Не знаю, хто тобі їх дає, але ти ще пацан, тобі жити ще треба. Я їм сказав, що ти з книжками не ховаїшся, що вони на тумбочці чи в тумбочці лежать. І знаєш, що той барбос сказав: "Ми знаємо!" — вони тут уже в тебе робили шмон.

— То хай роблять,— сказав я.— Я нічого не ховаю.

Коля озирнувся, ніби нас хтось міг тут підслухати й прошепотів:

— Слиш, може б ти мені дав щось таке почитать...

— Та не читаю я нічого такого, Коль,— сказав якомога щиріше.— Це вони щось переплутали.

— Кажи, кажи!.. То не ті, що переплутують. Коли вони тобою заінтересувалися, щось є... Я ж не дурний.

Я насторожився. Може, Коля був і недурний, був він, зрештою, як на мене, й непоганий хлопець, але ця остання фраза змусила мене триматися на бачності. Взагалі, я останнім часом про існування за собою нагляду ніби й забув — надто вже захоплено жив. Засобами застороги, правда, не гребував, але був таки менш сторожкий.

— У мене, Коль, перед тобою секретів нема,— сказав я.— Хочеш, буду тобі показувати ті книжки, а коли тебе щось зацікавить, читай. Ти розумний хлопець, але боюся, що тих книжок не вгризеш. І ніякі вони анти-совецькі... А те, що вони мною зацікавлені, нічого дивного, бо, як мені казали, вони скрізь нюшать. По гуртожитках найбільше.

— Не думай, 'то я на пушку тебе беру,— сказав Коля.— Я про тебе їм нічого не сказав.

— А що ж ти можеш сказати, Коль? — здивувався я.

Коля озирнувся й підморгнув мені таємниче.

— Щось та й міг би сказати,— майже прошепотів.— Ти не такий як всі... А раз не такий, щось там за пазухою держиш. У гуртожитку буваєш мало, десь шаландаєш, приходиш пізно, до чарки не дуже. Нє, щось там у тебе є...

Він справді був недурний, цей Коля, тому й виявив до мене підвищений інтерес. Але хто він: приятель мені чи ворог? Чи ж те, що я "не такий", приваблює його чи викликає глуху заздрісну неприязнь? От тобі мул і дно, подумав я,— і в мулі, і на дні є свої закони, а ті, що втикуються сюди збоку, не завжди вміють і можуть під ті закони підлягти.

— І ти їм це казав?

— Не на того напали,— мовив Коля.— Я, може, цю страну дураков більше тебе не люблю. Але я не такий, щоб узяти себе за жабри.

— Гаразд, Коль,— сказав я, поклавши йому руку на плече.— Щиро тобі дякую, що попередив. Ти справжній друг. Коли в мене будуть щось розпитувати про тебе, я тебе теж попереджу.

— А що можна розпитувати про мене? — насторожився Коля.

— Кажу ж тобі: вони нюшать. Там, де щось є і де нічого нема. Треба ж їм щось робить!

— Да, я їм так і сказав,— мовив Коля.— Ми тут укалуєм, сказав, а вам нема чого робить. Ти от, кажу, здоровий, як бик, то пішов би, коли такий правильний, на стройки комунізма.— Коля засміявся.

— Та ти що? Так і сказав?

— А ти що думав! — героїчно мовив Коля, ще й носа задер.

— Погано сказав. Тепер вони й за тобою будуть нюшать.

— Ну, мене так просто не візьмеш, хай викусять,— Коля зробив непристойний жест, а я подумав, що він уже бахвалиться: навряд чи такі речі казав. Може, думав, а не казав.

За мить він знову подивився на мене уважно, навіть з підозрою.

— Слиш, а звідки ти про них так знаєш: і що нюшать, і що общагами інтернуються, що треба казати, а що нє?

— Дурний цього не знає, Коль,— мовив я.

— А я от і не знав, хоч не дурак,— мовив Коля.

— Тепер знаєш,— відказав я.

Коля докурив сигарету й плюнув нею у відро в кутку.

— Давай домоворимся,— шепнув.— Коли вони в тебе про мене щось, ну пойняв, і коли вони в мене про тебе — то понятно! Бо вони мені казали, що разговор у тайні держать. В случаї чого, я тобі нічо не говорив, добро?

— Добро,— сказав я, і ми пішли до кімнати...

Ця розмова розбила вщент мій ейфорійний півникарський настрій, я довго крутивсь у постелі й не міг заснути, до речі, Коля так само. Зрештою, заснув і знову приснилася мені моя кочегарка і піч, що була ротом вогнедишного звіра чи людини, чи ідола, чи того й того заодно; мені приснилося, що моя кочегарка — це величезна, не так висока, як широка зала, в якій лежать зв'язані, напівголі, а то й голі люди, і так їх багато, що вони нагадували сплетену вервечку рук, ніг, спин, голів, грудей — старі й молоді, жінки й чоловіки, вони ворушилися і ворушилася вся та сплетена маса. В проходах між людьми ходили чорти з бичами й плескали, або ж вряди-годи кидали тими бичами на спини, голови, руки й ноги, і в тому місці спалахувало виття-плач. Чудисько ж, ідол, людина чи тварина, вряди-годи механічно розтуляло червоні розпечені губи, і саме в той момент два могутні чорти жбурляли чергову жертву, яка видавала протяжний зойк. Залізні губи при тому стулялися, а з очей блискали потоки іскор. Почвара рухала щелепами, ніби пережовувала жертву, а тоді знову розтуляла пащу — вкидали туди розпластане тіло. Вони, очевидно, також були втомлені, бо піт густо тік струмками по їхніх чорних тілах — чорний піт чорними струмками. І от трапилося раз, що вони, ті чорти, не встигли кинути жертву, тоді чудисько виригнуло з рота вогняний смерч і обидва чорти миттю звугліли й розлилися чорною смолою. Натомість порискочило два нових і закинуло до рота пащеки жертву. Губи стулилися, з очей бризкнули іскри, і потвора заворушила щелепами. І хоч зникали люди один за одним у пащеці потвори, їх у залі не меншало, бо в розчинені двері в'їжджали з тачками інші чорти, а в кожній тачці було по зв'язаній людині. Їх звалювали на очищене місце, розвертали тачки і мчали з ними в чорний розхилений простір дверей. Я теж був серед тих скручених і сплєтених, зв'язаний однією мотузкою з Артуром, Славком, Ларисою, Людою, Степаном Вітличним, братами Горбачами, Славковим дядьком — пута впились у тіло й роз'їдали його, і я зовсім близько був до печі — отієї жахнучої всепожираючої почвари, вряди-годи й на мене падав пекучий бич, і я, як і всі, кричав, крутився, звивався, жах мене з'їдав, бо лишалося мені зовсім небагато, ще півгодини, найбільше годину, і мене вихоплять із цієї маси і жбурнуть у піч, тоді спалахне останнім зойком моя свідомість, і я навіки пропаду, перетворившись у нікчемну купку попелу. І от до мене кинулися чорні істоти, які спливали чорним потом, схопили за руки й за ноги, розмахнулися мною і я полетів у ненаситний рот потвори, але в нього не встиг улетіти, бо почвара передчасно замкнула .вуста — я вдарився об залізо її вуст і прокинувся.

Перелякано зирнув на годинника — було вісім годин ранку. Я схопився з ліжка, бо часу лишалося зовсім мало, адже о дев'ятій тридцять мав приїхати автобус із Ларисою, а їхати до автовокзалу таки далеченько. Хлопці ще спали — була субота,— і я швидко вбрався. Метнувся в туалет, кинув у розпалене обличчя кілька пригорщ зимної води, прополоскав рота, бо чистити зуби було ніколи, а за кілька хвилин бухнув дверима

гуртожитку — на мене потекло свіже весняне повітря. Над головою розгорнулася неймовірно чиста блакитна баня неба, а недалеко задзвонила синиця. Повітря ще не встигло напитися диму Дарницьких заводів, було ясне, свіже, гостре на смак — таким воно буває тільки навесні. І це був такий різкий контраст між тим, що мені снилося, і цим весняним, повним сонця й пробудження ранком, що я захлинувся від радості, що той сон лише довільне марисько, результат моєї нічної розмови з Колею; зрештою, не існує тепер печей і масового знищення — часи вже не ті, а гайки, якими нас прикручували до залізного тіла державної машини, мабуть, уже зі стесаною різьбою; можливо, й той спрут, що безвидно охопив мацаками все живе й мисляче, не такий уже й страшний, як його малюють, а коли про нього забагато думати, то можна здуріти і звихнутися. Так гадав тоді я, бо хотів так гадати, бо десь у глибині цього весняного простору їхала до мене дівчина, яка заповонила мої думки й серце; зрештою, й день благословляв мене на речі ясні, отож, яке мені діло до того спрута, до чортів, огненних печей, коли над головою таке небо й отаке сонце, коли так ясно й прекрасно дзвонить до мене синиця, коли я весь переповнений хвилюванням од майбутньої зустрічі з коханою,— ні, був би я ідіотом, щоб думати про темні речі. Отож, вигріб із себе рештки того сну, всю оту павутину і всіх павуків, все оте темне, сколошкане й тривожне, і скочив у трамвай, що мав привезти мене до Ленінградської площі вже цілком оновленим, легковажним і радісним. Але коли я сидів біля вікна й дививсь у шибку, думки мої все одно вряди-годи наворачалися до того сну і до нічної розмови: хто зна, думав я, чи Коля щирий, чи хоче ввійти до мене в довіру — поки що з ним зближуватися не варто. Можливо, щирий, але його пропозиція дати почитати оте "щось" виглядала підозріло. Однак, міг то бути цілком природний інтерес, а могла бути, як він назвав, і "пушка", тобто провокація. Я знову струснув із себе ці гадки і вийшов із трамваю, щоб пересісти на автобуса, що мав привезти мене на автовокзал. Зирнув на годинника: часу було мало, але я встигав. І ось уже їду автобусом, і в мене глухо защеміло серце — по-справжньому почав хвилюватися. Це до решти звільнило від тоскного думання про стежу за мною, і я все частіше й частіше нервово позирав на годинника — автобус, мені здавалося, не їхав достатньо швидко.

Біля автовокзалу підхопився. Але коли сходив із автобуса, нога натрапила на клаптик льоду, я посковзнувся і гримнув об асфальт. Мене підвели якісь співчутливі руки, я обтрусився, але урочистий і схвилюваний настрій як рукою зняло — за забобонами, це знак був недобрий. Зиркнув на годинника: скло на ньому було побите, власне, потріскалося аж так, що стрілки ледве проглядали. До приходу автобуса лишалося п'ятнадцять хвилин, а що часто приходили й раніше, треба було поспішати. Так воно, зрештою, й було: Лариса вже стояла на пероні у білій шубці, чорних штанах і в'язаній шапочці.

— Слава Богу! — сказала вона, йдучи мені назустріч.— А я вже думала, не дістав моєї телеграми.

Наставила мені щічку, і я її чоломкнув.

— Ще п'ятнадцять хвилин до прибуття,— пробурмотів я.

— Ти живеш у країні, де нічого не робиться точно,— сказала Лариса, і я трошки здивувався: досі вона щось проти "країни" не говорила, очевидно, це вже був Артуровий вплив.

— Скільки маєш часу? — спитав я.

— А ти вже рахуєш час? — звела вона брівки.— На вечір, якщо тебе влаштовує, мушу бути вдома. Я цю ніч ночувала у Лялі, вона живе недалеко автовокзалу — за теорією, мала б пробути в неї цілий день. Можна зараз узяти квитка?

— Можна,— сказав я, і ми пішли до кас.

— Ні разу не була в Києві,— промовила Лариса.— Скільки тут машин-н-н!

— Кожне місто має свій антураж: машини, вулиці, будинки, люди. А зрештою, скрізь такі самі вулиці, машини, люди й частково будинки. Різниця в ритмі і кількості.

— Відчуваю, що мені тут кошмарно сподобається,— мовила Лариса.— Не будеш дивитися на мене, як на провінціальну дурочку?

— Це залежатиме, кого ти вдаватимеш,— мовив я.— В Житомирі я так на тебе не дивився.

— Ну, в Житомирі ти дивився на мене просто як на дурочку. А тут я буду ще й провінційна дурочка, красаота!

— Перестань, Ларисо,— сказав я, штовхаючи від себе скляні двері й пропускаючи її вперед.

До речі скажу, забігаючи наперед: Лариса на київських вулицях і справді виглядала провінціалкою, і я навіть подивувався її бездоганному чуттю. Але це знову-таки свідчило, що вона далеко не дурочка, та я давно не ставився до неї як до дурочки — її наївна мудрість часом таки вражала.

Хотів, щоб узяла квитка на четверту годину, але настояла, щоб узяти на другу.

— Але ж за цей час нічого не побачиш! — розчаровано сказав я.

— Побачу іншим разом,— мовила вона незворушно.— Я підневільна істота і залежу від батьків. О шостій мені треба бути вдома.

— Такі вони в тебе деспоти?

— Не деспоти, а я так обіцяла.

Ми взяли квитка й вийшли з автовокзалу.

— А чому не сказала, що їдеш до Києва? — спитав я.

— Бо вони мене не пустили б. Добре знають, що у Києві ти. А з тобою мені заборонено зустрічатися, от!

— Але ж чому заборонено?

— Бо ти в моїх батьків, як це сказать... ну, викликав негативну реакцію.

— А хто їм сказав, що я в Києві?

— Я,— незворушно мовила Лариса.— Це для того, щоб не гризли мені голови.

Інформация була нова й трохи приголомшила мене. Отже, Ларисі вдома заборонили зустрічатися зі мною, бо я викликав у її батьків негативну реакцію. Нічого дивного: вони в мене викликали не менш негативну реакцію, але чому Лариса виявилася така слухняна? Судячи з її норовливого характеру, слухняною не повинна

бути.

— Чим же я не сподобався твоїм батькам?

— Вони вважають, що ти погано закінчиш,— засміялася Лариса.— Уявляєш! Таке дурне! Та ти ж як овечка!

— Я овечка? — мій голос зламався.

— Ну да,— мовила Лариса.— При найменшій небезпеці овечка сахається в кущі. Оце і є те, що мені в тобі не подобається. Саме тому я й стала Артуровою подружкою, бо хто погано закінчить, так це Артур. Артур твердий, він або зламається, або вистійть. А ти не зламаєшся і не вистійш...

Від цих слів я почервонів до вух — кров мені вдарила у скроні. Лариса глянула на мене і схаменулася, що сказала забагато.

— Ох! — мовила вона.— Я тебе не образила?

— Ні! — пробурмотів я, але вона таки мене образила. Загнала в мене не колючку, а ножа, бо, здається, мала рацію. Дожився: дівчина, в яку закохався, вважає тебе овечкою. "Овечка, овечка!" — стукало мені у скроні.

— Чого ж ти до мене приїхала? — спитав я згнічено.

— Як чого? — здивувалася Лариса.— . Щоб ти показав мені Київ. А окрім того, ми ж друзі... Чи, може, не так?

— Ясна річ, друзі,— сказав я, намагаючись опанувати себе — мені це давалося важко: чар зустрічі з коханою дівчиною пропав.— Що б ти хотіла побачити?

— Цікаве,— мовила Лариса.

— Київські печери, хочеш?

— Печери? Чудово! А що в тих печерах?

— А ти не знаєш? По-моєму, цілий світ це знає... Там гроби святих.

— Гроби й печери — це цікаво. Гайда! Ми скочили в 1-ий тролейбус і поїхали.

Людей було напхом, і ми ледве стояли — стискали нас зусібіч. Лариса трималася стоїчно, а я вже до того звик. Однак розмовляти не могли, більше того, нас відтисли одне від одного, і ми могли тільки переглядатися. Це, може, було й добре, бо ураза, завдана мені дівчиною, ще не минула — я хотів оговтатися. Відчував тим більшу прикрість, бо пережив учора оту дурну ейфорію, за яку був удруге покараний. Даремно ладнав я ілюзії; Лариса, приїхавши, ні на цаль не стала мені ближча, навпаки, але цього разу не тому, що я того не хотів, а тому, що у нас так складалося. Отже те, що я від навислої загрози весь час тікав: вихід зі школи, втеча із Житомира, Лариса сприймала за малодушність. Тоді виходить, що й мій батько з його теорією відстороненого життя малодушний? Ні, то була, звісно, надто елементарна оцінка, результат військово-патріотичного виховання, яке вселяло фашистську ідею безстрашного, сильного й нездоланного борця за певні ідеї, який, не задумуючись, кладе голову за свого начальника, хоч той начальник може бути дурбак з дурбаків або й безчесним. Ні, я був таки не боець, бо не мав переконання в доцільності боротьби, але чи не значило це, що я, певною мірою, духовне рабство прийняв, принаймні визнав зовнішні його форми існування, корюся їм і протестую тільки в душі, тобто закон

самозбереження у мені сильніший закону героїчності? Очевидно, й тут Лариса мала рацію: є люди з різним дійовим статусом: один здатний на героїчну безрозсудність, а інший ні. І не ступінь рабськості грає тут ролю, а закон природження. Один народжується воїном, а інший для того, щоб спокійно трудитися, цінність же людини визначається не суспільною її заангажованістю, а мірою її моральної досконалості. Тут уже має рацію мій батько і не має рації той, котрий хоче (за байкою Сковороди), щоб усі годинникові колеса, тобто суспільної машини, гойдалися в один бік, бо одні колеса мусять хитатися в той, інші у зворотний бік; і що стає із суспільством, де всіх примушують хитатися в один бік, ми вже знаємо: воно деградує!

Отакий рій думок викликали в мене оті принагідно кинуті Ларисині слова, і тут уже ніде дітися, треба було признатися: має рацію Лариса чи ні, але ми з нею, очевидно, парою ніколи не будемо.

Я все-таки спробував пробитися до Лариси через людський юрт.

— Клас! — сказала вона мені. — Мене зараз задуть!

Я став так, щоб охоронити її від натиску животів та спин, приймаючи той тиск на себе. В тролейбусі стояв звичний гомін, люди голосно розмовляли. На площі Толстого ми вивалилися на хідника, і Лариса перевела дух, була вона розрум'янена.

— Це у вас так завжди?

— Не завжди, але часто, — сказав я, чекаючи, поки вона впорядкується.

— А в тих печерах теж буде стільки людей?

— Ну, ні, — засміявся я. — Не всім хочеться дивитися на гроби та людські кістки.

Ми пересіли на 20-й тролейбус, зумівши захопити місця, — зупинка була кінцева.

— А де цей ваш знаменитий Хрещатик? — спитала Лариса.

— Зараз по ньому поїдемо, — сказав я. — Чому так довго до мене вибиралася?

— Забула твою адресу, а спитати в Славка чи Артура соромилася.

— Чого ж соромилася?

— Так, — Лариса дивилась у вікно.

— А тепер згадала?

— Нє, побачила твого листа у Славка.

Отже, Лариса поїхала до мене, не сповіщаючи не тільки батьків, але й Славка і Артура. Пояснення тут могло бути таке: з Артуром у неї зав'язалися міцніші стосунки, а Славко Артурові про поїздку напевне б розповів. Чи ж Артур її до мене ревнував? Зрештою, пояснення могло бути й інше: Лариса в своїх діях бувала невгадна. Очевидно, це друге правильніше.

— Оце й Хрещатик, — сказав я. Дивилась у вікно пожадливо. Як завжди, потоки людей і ми в потоці машин.

— Чи пробував хтось порахувати, скільки за день тут проходить людей? — спитала Лариса.

Запитання було увіч провінційне. Кияни таких речей у голову не беруть.

— Відомо одне, — сказав я, — людина, проходячи Хрещатиком, вдихає стільки газу, скільки курець за день.

— Здорово! — сказала вона.— Тепер я розумію, чого ти сюди перебрався.

Це був жарт чи насміх, але сказала ту фразу, здається, цілком серйозно.

Ми поїхали повз понурий будинок Ради міністрів, Верховної Ради, парк при ній, Арсенал — Лариса не відривалася від вікна.

— А ти де живеш? — спитала вона.

— По той бік Дніпра. В Дарниці.

— Там цікаво?

— Дим і газ,— мовив я.—Заводи і фабрики й будинки стилю барако! Знаєш, є така приказка-анекдот: більше диму, більше газу — стане краще жити одразу!

— Отже, для того ти й переїхав? — знову чи пожартувала чи з'їронізувала вона.

— В тебе є зміни, Ларисо,— сказав я.— Ти єхидничаєш.

— А по-моєму, я серйозно,— сказала вона.— Коли людина кудись тікає, вона шукає кращого.

— Тобто тікає від життя гіршого.

— Знайшов краще?

— Уяви собі,— коротко мовив я.— У цьому місті безліч книжок і цікавих людей.

— Хочеш сказати: нудиків?

— Саме нудиків. Розумніших Артура та Славка, а про мене й говорити нічого.

— Колосально! — сказала Лариса.— Дим, газ і нудики!

— Точно,— сказав я.— Дим, газ, нудики, бібліотеки, виставки, вечори, музика, безліч кінотеатрів, а ще й театри.

— Заздрю тобі.

У мене було враження, що Лариса своїми шпильками, а що це були шпильки, не сумнівався, ніби мстилася мені. За те, що я покинув її, покинув Житомир замість того, щоб виявити твердість характеру і непохитну їй відданість. При цьому те, що вона сама мене від себе відштовхувала, якимось до уваги не бралось. І знову-таки з тієї ж причини: я мав би виявити більше енергії, щоб завоювати її. І хоч я, може б, її все одно не завоював, але внутрішньо вона була б задоволена. Мстилася мені за те, що не заповонився нею безумно, не поставив її в центр своїх бажань та помислів, а отже й не любив так, як того хотіла вона. В тому нагадувала Аллочку, яка також воліла підпорядкувати собі чоловіка повністю. Але Артур також ніколи не полюбить її абсолютно, як вона хоче, бо і його більше цікавлять книжки, справи, конспірації й чоловіче товариство.

Ми приїхали. Скажу, що сам у Лаврі я бував кілька разів: раз зі своїм новим знайомим, з яким познайомився у Вітличного — той тут працював і розповів мені безліч цікавого; кілька разів блукав і самотою. Ми пішли в Заповідник через Економічну браму, але спершу завернули до церкви Спаса на Берестові. Спас на Берестові не викликав у Лариси ніяких емоцій, навіть моя розповідь, що тут Володимир тримав дев'яťсот своїх наложниць: дев'яťсот жінок в одного чоловіка для неї було абстракція. Зрештою, йшлося про полонянок, а не про українських жінок, інакше вони б пороздирали б одна одну, а в додачу ще й Володимира. Це моє зауваження Ларисі

сподобалося, вона розсміялася.

Водив Ларису по Лаврі, щось оповідав, щось показував, але навіть "білоколонне диво" Шеделевої дзвіниці її не вразило — кидала навсібіч байдуженькими оченятами й стоїчно мовчала. Зрештою, завів її до того місця, звідки проглядалося Дніпро, Дарниця й церкви біля дальніх печер.

— Це ти отам живеш?

— Там,— сказав я.

— А де конкретніше?

Я спробував показати. Вона стояла якась тиха й задумлива.

— Тут красиво,— мовила нарешті.— А де ті печери?

— Треба спуститися вниз.

— Гайда! А то тут якось холодно.

— Давай погрію! — мовив я і спробував її обійняти. Але вона, як і того першого разу, коли присягали на братство, різко від мене відскочила і її личко знову стало спотворене з хижо оскаленими зубками.

— Не смій! Це тут такого навчився?

— Ну да! — сказав я.— Знаєш, які тут дівчата. Як вогонь!

— То йди собі до тих дівчат!

— І не поведу тебе в печери?

— Нє, чого ж, веди,— сказала незворушно Лариса.— Але рук не розпускай.

— Гаразд! — сказав я так само жартівливо.— Клянусь святими!

І ми пішли в печери. Йшли по напівтемних сутеренах, зупинялись біля поховань, я щось пробував розповідати, але відчував, що мої слова до неї не доходять. Мовчала, тільки розглядалася. Зрештою, незабаром ми вже були на поверхні.

— І це все? — спитала розчаровано.

— Все, куда пускають,— мовив я.— Є ще дальні печери, але вони зачинені. Є також безліч нерозвіданих печер, куди не ходять.

— Але чому?

— Б вони в неладі, напівзавалені, можуть завалитися.

— Але ж у цих печерах нічого цікавого,— сказала Лариса.— Самі опудала і де-не-де засохлі руки. І кістяків мало. Зовсім не страшно.

— А ти хотіла б, щоб було страшно?

— Ну да! Ти ж сказав: гроби і печери.

— І руки кістяків, що простягаються з темряви, щоб схопити й затягти дівчат.

Але мій жарт повис у повітрі. Лариса йшла побіч задумана.

— Вони що, малахольні були, що ховались у тих печерах?

— Вважали, що так наближаються до Бога. Покидають цей страшний і жорстокий світ, у якому годі жити, бо на кожному кроці їх чекає спокуса й загроза.

— А коли так не наближаються до Бога? — спитала Лариса.— А коли того Бога нема?

— Вірили, що наближаються, отже й наближались. І твердо вірили, що Бог таки є.

— Жахливо! — сказала Лариса, мерзлякувато поводячи плечима.— По-моєму, вони були малахольні.

— А я їх розумію.

— Ну, ти їх розумієш! — Лариса скривила вуста.— Бо й сам такий! Овечка! І вони були овечки!

— Здається, й овечки живі створіння і їх також треба розуміти. Божі овечки!

— Але ж для чого? Щоб сидіти в землі й світу не бачити?

— Жахливого світу не бачити.

— І через те творячи жахливий світ собі? Я того не розумію.

— Бо ти повна житейського вогню. А вони пригасали. Пригасали й рятувалися від свого пригасання.

— І гасли. Бом! — сказала Лариса, імітуючи церковний дзвін.

— І гасли,— сказав я.— А себе переконували, що це угодно Богові. Інакше вони побожеволіли б тут. Жили у світі власних ві-зій та вигадок.

— А по-моєму, вони хотіли прославитися. Щоб отут лежати, і щоб такі дурні, як ми, дивилися на них і дивувалися.

Повернула до мене лице. Вона, очевидно, й справді змерзла, бо обличчя стало синювате й покрите буберцями.

— Може й так,— згодився.— Але скоріше те, що я кажу.

— Не розумію,— мовила Лариса.— Коли людину закидають у тюрму й змушують у ній жити, це ясно, але коли людина саме себе кидає в льох і тішиться з того — незбагненно!

Чудо дивне! Лариса філософствувала. Вперше довелося почути від неї житейські розмисли — невже й вона ставала нудиком? Я так їй і сказав, звісно, жартома.

— Фі! — пирхнула вона.— А тобі краще, щоб я була дурочкою? В тебе всі дівчата дурочки!

— Крім тебе,— сказав я сокровенно.— Хочеш, заїдемо в якесь кафе й погріємося.

— Це цікавіше,— сказала вона.— Заморив ти мене своїми церквами й гробами! Бр!

Ми розсміялися й майже побігли під гору, бо за цей час погода таки змінилася. Сонце зникло, насунули важкі кучмаві хмари, ставало й справді мерзлякувато-вогко, а через це й холодно. До речі, я сам помітив це тільки зараз, бо й тоді, коли ми роглядали дніпровські краєвиди, й пізніше, мені здавалося, що сонце продовжує світити.

Сіли на двадцятку й спустилися до Хрещатика, в тролейбусі Лариса тулилася до мене, була й справді як крижинка. Я повів її в "Українські страви" за Пасажем — там було найзатишніше, і я сам любив туди вчаштати. Ми зайняли столика в кутку, Лариса вже достатньо виголодніла та й я ще не снідав, отож ми замовили по борщу, шніцелю і, звісна річ, каву. Було тихо й затишно.

— Наморилася? — спитав я турботливо.

— Не було від чого,— сказала вона, активно беручись до борщу.

— Шкода, що обмаль часу. Побродили б Подолом, пішли б у Софію Київську.

— Церков мені досить.

Уже було після дванадцятої, отже мали час спокійно пообідати, прогулятися Хрещатиком — і пора їхати.

— Люблю незнайомі міста,— сказала Лариса.— Ніхто тебе не знає і ти нікого не знаєш. Клас!

— Але ж тебе знаю я.

— Ну, ти не в рахунок. Що б я робила сама?

Отже я був "не в рахунок" — дуже мило! Я був тільки для того, щоб вона не відчувала в чужому місті покинутості. Що ж, і це непогано.

— Приїжджай до мене частіше,— сказав я сердечно.— Мені з тобою добре!

— Це вже як вийде! Я від себе не залежу.

— Коли ж будеш залежати від себе?

— Для цього багато чого треба,— загадково сказала Лариса.

— А коли признаюся, що люблю тебе, Ларисо? — сказав несподівано для себе я.

Вона завмерла, не донісши ложки до рота.

— Це виключається,— сказала.— Я люблю Артура і ти це знаєш.

— Нічого я не знаю! — мовив сердито.

— А Славко тобі не розказував? — здивовано спитала вона.— Ні, Славко не міг не розказати. Та і я про це тобі не раз казала.

— Це правда? — спитав я тихо.

— Правда,— відповіла серйозно.— Ти славний, але з тобою мені важко. З тобою відчуваю себе дурочкою.

— Аз Артуром ні?

— З Артуром ні. Він простіший. Окрім того...

— Що, окрім того?

Вона поставила проти мене холодні, я б сказав, безжальні очі й раптом прорекла безцеремонно:

— В тобі мало мужчини!

Я почервонів. Не зовсім зрозумів, що це таке "мало мужчини", але трохи здогадувався. Коли жінка має підстави мститися чоловікові, в ньому, можливо, й справді "мало мужчини", навіть коли він уродився бугаєм з волячою потенцією. Лариса ж мені мсти-лася. І тим, що зійшлася з Артуром, і тим, що таки приїхала до мене, і тим, що так холодно й спокійно відкинула мою до неї любов.

Ми замовкли. Настрій було зіпсовано, й обід уже нам не смакував. Між нами раптом виросла прозора стіна, і я вже знав, що це назавжди. Знав, що вона приїхала до мене зовсім не для того, щоб поєднатися зі мною, а щоб подивитися отими холодними й безжальними очима на мою малість і жалюгідність. Хотіла бачити мене приниженим і досягла цього. Ну, що ж, коли так, то так, я особливо не заперечував. Адже в хлопця часом буває інше задоволення: дати жінці відчутти над собою перевагу із жалю до неї, хоч, може, це й не так. Ми доїли обід мовчки і вийшли з кафе. Сипався ріденький, плюгавенький сніжок.

— Скільки в мене часу? — спитала крижаним голосом Лариса.

— Півтори години.

— Коли хочеш, поїду на автовокзал сама. Посади мене тільки в тролейбус.

— Не бажаєш, щоб проводив?

— Це ти не бажаєш,— сказала безапеляційно.

— Справді,— згодився я.— Але проведу. Тут часом таких провінційних дівчат, як ти, крадуть.

— Можеш зараз хохмити? — поставила супроти мене очі.

— Ну да,— сказав я.— А потім піду й повішусь на гілляці. Із передсмертною запискою про нещасну любов.

— Ті, що вішаються, не хохмлять,— сказала безпомічно.

— Залежно від характеру,— мовив я.— Зрештою, можна й повіситися задля хохми.

І я раптом побачив ще одне диво: губи Ларисині затремтіли, а очі наповнилися слізьми.

— Не проводжай мене! — скрикнула вона й кинулася до тролейбуса, що саме зупинився й відчинив двері. Зрештою, я міг би її й відпустити, бідолашку, але тролейбус їхав зовсім не в бік автовокзалу, а в зворотньому напрямку. Через це я кинувся за нею, і тролейбус прищемив мені плаща. Лариса вже встигла пройти вперед, тікаючи від мене, але озирнулася. Побачила, що я прищемлений й пирснула. Я показав їй знаком, що треба зійти; люди в тролейбусі із задоволенням за нами спостерігали; Лариса, однак, зрозуміла, що я хочу вести з нею переговори й гордо відвернулася, тим більше, що я й цього разу був у принизливому становищі прищемленого. Тільки на наступній зупинці я звільнився, за цей час Лариса встигла спитати в людей, чи в той бік вона їде і, збагнувши свою помилку, кивнула мені — ми зі сміхом вивалилися із тролейбуса.

— Слухай, чого ти раптом збісилася? — спитав я.

— Я не чортиця, щоб біситися!

— Ну, це ще як сказати,— мовив я.

— Гаразд! — проказала вона з погордою, задираючи носика.— Можеш мене до автовокзалу провести.

— Матиму за честь! — сказав я іронічно, але вона мого гумору не сприйняла.

Ми перейшли на зворотний бік Хрещатика й сіли в 1-й тролейбус, але він був такий забитий, що тут було не до розмов. І знову я відчув той холодок між нами; їхав, стиснутий зусібіч спинами й животами, на лопатках у мене гойдалися чийсь важкі хитливі жіночі груди, в ногу мені впиралася чиясь валіза, від себе я налягав на широку спину опасистої бабери, вже не робив спроб пробитися до Лариси і думав, що ті жарти після того, як вона піднесла мені гарбуза, були, може, й недолугі, вони образили Ларису їй, може, було б миліше, щоб я справді пішов і повісився б на гілляці із романтичною запискою в кишені, але добре хоч те, що спромігся хоч на такий реванш — це було добре, але навряд чи щось вирішувало. Так ми проїхали, розділені, до автовокзалу, а коли випхалися із тролейбуса, було таке відчуття, що з мене зроблено біфштекс.

— Слухай,— сказала Лариса.— На біса тобі цей Київ?

— Ну, це мова провінціалочки,— сказав я.— Воліла б, щоб я у Житомирі милувався твоїм щастям?

Лариса швидко кинула в мій бік позиром.

— Все-таки ревнуєш?

— Шляхетні лицарі не ревнують,— мовив я півникувато.— Вони задирають носа й гордо йдуть геть.

— А чого ж ти кидався за мною й хотів проводити?

Міг би ще раз помститися й сказати, що кинувся за нею не тому, щоб її в чомусь переконати, а тому, що вона не знає міста, а шляхетні лицарі в таких випадках дівчат не покидають, але відчув свою перевагу із жалю до неї й пробурмотів:

— Бо я овечка, як ти сказала. І в мені мало мужчини.

— А, запам'ятав,— повіла вона тріумфально.— Значить, це тебе зачепило. Не будемо сваритися. Скільки ще в мене часу?

—г Півгодини.

— Чудово,— сказала вона й рушила зовсім не в той бік, куди треба — я мусив її завернути. Це знову ніби пригнобило її, і ми мовчки дісталися до автовокзалу, а коли стояли й чекали автобуса, то лише перекидалися принагідними словами — з усього було видно, що Київ вона прагне покинути найскоріше і їй аж зовсім не подобаються міста, де вона нікого і її ніхто не знає.

— Пока! — сказала вона, коли подали автобуса, й підставила щічку.

Я ту щічку поцілував.

— Не сердись, що я був настирливий,— сказав тепло.

— Ти настирливий? — здивувалася вона.— Все було чудово, Київ мене зачарував. Коли не проти, скоро приїду ще. Поведеш мене в Софію Київську і на Поділ.

Це було сказано тоном гранд-дами, вона величаво кивнула мені й сховалася в автобусі, а коли той від'їжджав (я стовбичив на хіднику), послала мені повітряного поцілунка. Я помахав їй услід і тверезо подумав, що вона до мене більше ніколи не приїде.

Епізод четвертий.

ГРІМ

Десь на початку літа я зустрів на вулиці Степана Вітличного — його якийсь час не відвідував, бо мав уже товариство ровесників, з якими спілкувався: розмови за кавою, суперечки, а окрім того після Ларисиного од-коша на мої зальоти почав цікавитися дівчатами, і у мене вже було зо два швидкоплинні романи, які обірвалися, бо дівчата глибше не зацікавили, як і я їх. Кілька разів навіть знамірювався відвідати Вітличного, але щось перебивало.

— Ходімо сядемо десь на лавочку,— сказав Вітличний, і ми пішли на бульвар Шевченка.

Тут він мені сповістив, що йому стало відомо: серед української інтелігенції готуються арешти. Складено списки, і в тих списках є і він.

Сказав це спокійнісінько, усміхаючись отією тихою усмішкою,— ані тіні

занепокоєння чи страху я в нього не побачив. Степан радив мені зараз його не відвідувати, бо я ще дуже юний і мені нічого підставляти під сокиру голову — маю вчитися. Ще він спитав, чи не збираюся я до Житомира. Я не збирався. Він сказав, що треба було б там людей попередити, щоб познищували небажані папери, тобто він мене поїхати до Житомира ніби м'яко просив. Я згодився, бо такі вже треба було відвідати батьків.

— Нічого з собою зараз не вези, бо можуть потрусити,— сказав Степан.— В інші міста ми також передамо цю звістку. До речі, коли питатимуть, чого приходив до мене, скажеш, що я тебе підтягував для вступу в інститут.

Розмова відбулася серед тижня, а поїхати я міг тільки в суботу. Тут, у Києві, я накупив трохи книжок, їх треба було відвезти до батьків, бо в гуртожитку їх тримати не з руки, тим більше, що кілька з них, пригодницьких, уже вкрали. Отож, я напакував валізку тими книжками й двинув на автовокзал. Тут я відчув небезпеку: хтось за мною стежив. Я пробував обдивитися публіку й собі, при тому якомога непомітніше, але довкруг були типово переїжджі люди. Я запхав валізу до багажника і сів біля вікна, оглядаючи юрму на платформі. Але й цього разу нікого підозріливого не побачив і це в той час, коли виразно відчував: за мною стежать. Нарешті автобус рушив, і я полегшено зітхнув. Озирнув публіку в автобусі — звичайні собі люди. Зрештою, боятися було нічого, бо цього разу віз звичайні книжки, тож заспокоївся й поступово ввійшов у заколисливий ритм, яким гойдав мене автобус. І як часто бувало в таких випадках, знову побачив історичну візію, цього разу із 1648 року.

Був я вояком, і втома валила мене з ніг. Уже не біг, як перше, а втомлено брів через ліс, намагаючись пригасити трепет у тілі. Стояло безвітря, і від того тут, між стовбурів, які вогко світилися, було задušно. Я важко дихав, але не спочивав, лише вряди-годи роззирався. Спокійно поспівували пташки, земля подекуди поросла густою папороттю, і коли я проходив через неї, вона сухо шаруділа, наче не хотіла піддаватися й згинатися під моїми ногами. Мав я запорошену одєжу, коло пояса висіла кулешниця й порохівниця, а груди оперізували шабельтаси. Але зброї я не мав, не мав на голові й шапки, і моє мокре волосся злиплося кавалком. Піт стікав до лоба, очі були запалені, а вуста зашєрхли. Я йшов, мнучи папороть чи глицю, а коли втомився до рєшти, сів під дерево, обіпершись спиною,— голова впала мені на груди. Приплющив очі й просидів так якийсь час, здавалося, слухав пташиний спів, а може, просто замарив. Марив, але відчуття свідомості не губив. Чув навіть, як повз мене прошелєстів вуж, а коли вийшла з-за дерев лисиця, я розплющився. Лисиця злякано відскочила й кинулася гєть у зарості, а мені здалося, що то майнув хвостом сон. І я справді заснув. А приснилося мені величєзне поле, всієне незліченним чорним гайворонням, якє ходило червоною, наче кров, землею й дерло ту землю гострими лазурями. Довкруг по-розкидувано зброю: риштунки, шабельтаси, шаблі, мушкєти, гаки й півгаки, гармати бєльші й малі, розбиті вози, мертві тіла конєй з роздутими животами, гора відрубаних голів. Поміж усього того ходило гайвороння, і очі птахів червоно полискували. Вряди-годи вони кричали, але так гучно, що мені закладало вуха. Може, від того опам'ятався: над

головою в мене й справді сиділа згряя ворон і надсадно кричала. Я хутко скочив на ноги й пішов швидше, а згряя ворон знялася з дерева й полетіла наді мною, голосно каркаючи. Я ж тікав уже не тільки від того страшного поля, яке мені привиділося, але й від ворон, бо так ворони себе ведуть, коли людина гине. Отож я йшов і біг, перечіплювався й падав, зводився й плентався стежками, а коли їх не було, брів навпростець. Вони ж кричали в мене над головою, мов скажені. Часом я зупинявся й, звівши голову, кричав на них, але це мало що давало. І вже коли заходило сонце, коли вже я не мав сили ані йти, ані бігти, побачив у лісі схимникову яскиню — невелику, грубо сколочену хатину. Я постукав у двері і сказав, звищуючи голос:

— Отче, я вояк із війська Хмельницького. Мене застала в цьому лісі ніч.

Рипнули двері, і я побачив височезного, вдягненого у чорне, бороданя.

— Давно ніхто не турбував мій спокій,— сказав пильно оглянувши мене, схимник.— Але коли постукав у мої двері, заходь!

Лише зараз побачив, що у схимниковій правиці була затиснута важкенька довбня. Я спробував йому приязно всміхнутися, але обличчя моє, здається, тільки скривилося. Тоді я опустив голову й проказав покірливо:

— Дякую, отче. Шукаю лише даху над головою, неймовірно змучений.

Отак я й потрапив у ту яскиню. В ній було майже темно, хіба біля образів миготів маленький вогник та блимала ще свічка у схимник ових руках. Але цього світла було замало для мешкання, і я відчув майже дотиково холодну вогкість кутків, їхню бездонну глибину й непрозорість. Відчув запахи трав, які змішувалися з духом непровітрюваного приміщення й немитого схимникового тіла. Той ішов поставити свічку біля печі, повернувся до мене спиною, і, освітлений свічкою, став схожий на ведмедя: кошлатий і неповороткий, незграбний у своїй схимницькій одежі й дикий.

Я дихнув на повні груди й змороно впав на ослінця.

— Заблукав у цьому лісі,— сказав.— Думав, ночуватиму під деревами.

— Під деревами ночувати не годиться,— мовив схимник просто й лагідно.— Призвичайся, чоловіче, в моїй пустці, я радий людям. Однак мені час віддати Господові молитву.

Підійшов до образу, намальованого невправною рукою, але яскраво, і важко впустився навколішки. Я дивився на його велике, коструbate тіло, на образи, що німо стерегли спокій мешкання, на свічку, яка потріскувала біля печі, й поступово з-перед моїх очей відступала темрява. Будова була складена із грубих колод, на одній стіні висіла шабля, а на столі лежала грубезна розгорнута книга.

Ще раз зирнув на схимника — той бубонів молитву, і я з незбагненною жадобою прислухався:

— Царю небесний, утішителю, душе правди, що всюди еси і все наповняєш, скарбе життя і життя давче, прийди й уселися у нас, і очисти нас од усякої скверни, і спаси, добрий, душі наші. Святий Боже, святий кріп-кий, святий безсмертний, —помилуй нас!

Я слухав цей голос у сутіні, голос кошлатого, дикого чолоовіка, який покинув світ пристрастей і знав тільки розмову з Богом, і тиха благовість наливалась мені у груди.

Бо я бачив, що цей молільник ніби огортається світлом і ніби поселяється в середину кулі, у чудний такий захисток, коли можна заплющити очі й колихатися, забувши про все, що гризло й турбувало, про минуле й теперішнє, а про майбутнє зовсім не думаючи. Отож хай буде тільки цей мент, думав я, коли чути заспокійливе схимникове бубоніння й коли ним переймаєшся.

— Боже мій, ти дивно великий! Ти в славу й красу одягнувся, зодягнувся у світло, як у ризу!

І я відчув, що мене забирає в полон молитва, яку схимник проказував гарячим сухим шепотом, таким сухим, як ця темрява й ніч, як світло свічки й колодяні стіни. Мене забирала в свої лабеті ніч, повна одухотвореного етеру, коли кожен порух людський — двічі порух, а кожне слово людське — двічі слово! Я відчував, що мене тягне додолу, до землі, на дно цієї ночі й темряви, звідки найліпше бачити Божі очі, що повнять душу рівним вічним вогнем. І я також упав навколішки, вклякнувши перед образами позаду схимника, й зашепотів те саме, що проказував і він:

— Ти землю поставив на основі міцній — без волі твоєї не похитнеться вона повік віку!

Однак схимник, і це мене здивувало, закінчив молитву надто швидко. Звівся з колін й повернувся до мене. Очі його блиснули вогняними іскрами, і я побачив, що він аж горить од цікавості.

— Я давно, юначе, відлучився від світу цього,— сказав трохи зажаво.— Що там у ньому робиться?

— Іде важка, кроволійна війна, отче,— сказав я.

— Хто б'ється?

— Ляхи з козаками.

— І знову гору беруть ляхи?

— Цього разу ні, отче. Ляхи розбиті впень.

— Дивні речі кажеш, юначе,— заходив покоем чернець.— Чудові кажеш речі! Але ти втомлений і знужденілий, спочивай, розкажеш мені про все завтра.

І от ми лежали мовчки якийсь час у темряві, просвіченій кволим вогником від єдиної лампадки, що ледве блимотіла. Я й справді був нестерпно втомлений, тіло мені гуло, але заснути не міг. Чи від тієї втоми, чи від збудження, якого зажив під час ходу через ліс і при молитві; мені стояв перед очима степ — котилися хвилі тирси, чулося іржання коней, крик ординців, їхній навальний напад; крик ляхів, німецької піхоти, козаків — все змішалося в змаганні, блискотіли шаблі, свистіли стріли, дзвеніла криця, ламалися ощепи, гукали діла й бахкали маленькі гарматки — а вже по тому я йшов через ліс, і стовбури дерев були, мов живі людські тіла, бо коли торкався їх ненароком, здригалися й відсмикувалися. Над головами погойдувалися голі безлисті гілки, які мали на кінцях гострі, вифарбовані в червоне нігті; мені здавалося, що ті нігті за мить увіп'ються в мене, гілля схопить, наче кліщами, і жбурне туди, де на мене чекатиме ледачий і спокійний звір розпаленої печі. "Це вже я сплю",— думав я, передчуваючи біль зустрічі з вогнем у тій печі, куди мене хочуть закинути ці рукаті дерева. Бо паща

його, розтулена наскільки-мога, розтуляється, бо в того звіря-печі маленькі, розпечені, мов спалахи, очі, ото ж лечу я в червоне, розтоплене місиво, оте смертельне вогняне болото...

Струснув головою, проганяючи страшне видиво й неприємне почуття приреченості. Хто я був? Нещодавно спудей Київської колегії, перед яким стояло: піти в козаки, як багато хто з камраття, чи в ченці для науки й служби Божої? І я вирішив піти в козаки, але при неодмінній умові, що повернуся колись у світ схими, мудрості книжкової й служби Господньої...

Схимник не спав, я чув це виразно. Здається, мій прихід дивно схвилював його — напевне прагне зі мною поговорити просторіше, але не хоче турбувати при втомі моїй. Але і я не міг спати, ото тільки раз втонув у червоних хвилях сну, а тепер випірнув і лежав з талахкотливим серцем і з розверстими очима.

— Не спите, отче? — сказав перший я.

— Не сплю,— почувся хрипкий голос.— Давно на бачив людей — в глибокі хащі завело тебе, юначе. Тут рідко ступає нога, а ти своїм словом про нову війну ляхів з козаками розвередив душу.

Я не міг бачити схимникового обличчя і знати, що відбувається в його душі. Врешті, це мені було байдуже, більше турбували власні болі.

— Давно вже ви тут? — спитав у схимника.

Той спершу не відповів. Мені навіть здалося, що питання моє недоречне. Однак глухий і схвилюваний голос таки озвався до мене:

— Не лічу днів. Мені не потрібні дні, й місяці, й роки. Але коли вже казати, то з того часу, коли козаки видали ляхам гетьмана Павлюка. Тоді сказав: на цій землі, де вояки видають ворогам свого ватажка, щоб зберегти власну шкуру, мені годі бути й лічити час. Ліпше піти в безчасся і в безлюддя.

— Це значить, отче, що ви пробули в пустці десять років. Чи ж дістали ви тут спокій душевний?

Цього разу схимник мовчав довше. Я однак хотів відповіді, більше того, чекав не неї, наче мені по-особливому на цьому залежало.

— Відповім тобі,— мовив нарешті схимник,— не своїми словами, а Єфрема Сирина: "Доки звір живе самотою в пустці, він не знає людського батога й пужална. Доки дикі кози тримаються в горах, не хияються вони перед тим, хто забажає їх остригти".

Ми лежали в темряві, й кожен із нас відчув, що зустрілися марно, що давно чекали на цю зустріч — так було, мені здавалося, у глибині думок наших і потаємних прагнень. Але говорити вголос про своє потаємне не зважувалися — не були близькі.

"Прийшов сюди зі світу,— думав я втомлено,— що плаче й кипить від крові людської. Добре говорити й проповідувати про війну, навіть священну, а тяжко вбивати ближнього свого. Добре говорити про перемогу, а тяжко бачити непоховані трупи, де вороння викльовує невідданим землі очі. Я сміливо пішов у те змагання і не ховався в кущах, я гордий з того, що цього разу козаки перемогли ляхів, але скільки пролилося крові, які великі й широкі річки — це жажнуло мене і зруйнувало душу!"

Що міг думати в цей час схимник? Очевидно, хотів у мене розпитувати, що робиться в світі, хто такий Хмельницький, імення якого йому назвав. Невже тоді, коли було по-зрадницькому видано Павлюка, на Україні не вмер козацький дух, а козацька мати за цей час встигла народити нових своїх визволителів?

Відчував, що хвилююся. Може, все-таки розповісти цьому дикому, захованому в лісі чоловікові про все, що пережив? Мої очі розпалювалися, вже відчував дрож, який завжди проймав мене перед битвою. Коли звучали труби й гриміли тимпани; коли йшла вперед під розгорнутими хоругвами і знаками піхота; коли горлали вершники і глухо стукотіли кінські копита, аж стогнала земля; коли пилюга здіймалася хмарою, а сам Хмельницький мотався на своєму чудовому румаці й гучним голосом нагадував, що настав день утвердити волю віри й батьківщини.

— Якщо не спиш,— почувся глухий схимниковий голос,— то розкажи.— Що там відбувається у тому скаженому й шаленому світі?

— Гарзд, отче,— мовив я.— Слухай, коли можеш, бо все це колись переживав і ти сам.

І я побачив величезне поле, на якому розгорілася битва. Ми вже мали після битви на Жовтій Воді двадцять шість гармат і гарматок. Особливо чудові були п'ятнадцять водних гарматок, вони були нового штибу і мали тільки два колеса — їх привезло з собою військо, котре спускалося Дніпром. Було то в п'ятницю, одинадцятого травня, коли ми рушили від Жовтої Води назустріч коронним гетьманам. А вже шістнадцятого травня, в середу, на сьомому тижні після Великодня, ми з'явилися перед ляхами. Був тоді чистий і свіжий ранок, і ми відчули — чекає попереду важка січа. Сходило сонце, було воно неначе вмите — добра ознака для вояків. П'ятнадцять тисяч нашої кінноти рушило вперед, з ними був я,— ми сміло вдарили на ляхів. Ті недовго тримали бойовий стрій і почали відступати до свого окопу. Ми билися так, що боліли плечі, а в очах стояв кривавий туман. Я сам скинув списом на землю ротмістра, і бачив, як мій кінь ударив його копитами. Ротмістр закричав...

Так, ротмістр закричав, роздерши рота — жахлива маска, відчай, незмірний біль — вона стоїть, та маска, в мене перед очима; я десь іду, і вона переді мною; я сплю, і вона мені сниться; я їм, і не можу не бачити Ті і не почути того страшного його крику!

Але тоді червоний туман заслав мені очі — я бився вже з іншими. Ворога лягло зо три тисячі, ото ж тільки й могли, що відстрілюватися з окопу. А коли надійшла наша піхота й гармати, їм стало непереливки. Гармати закидали їхній обоз кулями — бачив, як густо падали вояки, як здіймалися ставма поранені коні, і чув передсмертні крики. Це була несусвітня варвітня: ламалися вози, зупинялися валки, сплутувалися голоблі — все змішалось у купу; крізь дим я дивився на все те і відчував піднесення, яке завжди відчуваєш, коли справа, за яку постав, перемагає. Ляхи побачили, що місце для оборони вибрали незручне, й рушили обозом на гору, що здіймалася неподалець. Але там не зупинялися, бо побачили нашу силу й кинулися чимдуж донизу. Тут вишикувались у лави, але ми вдарили на них із гармат і почали колошматити зусібіч їхній обоз. Я бачив, як падають від наших гарматних і мушкетних стрілів жовніри, як

вони зводять до неба нажахані і зболочені обличчя й тягнуть у молитві руки, як волають і кричать.

Що значить колошматити обоз? Це коли вози розриваються на ломаччя, це коли голови, руки й людські ноги літають, як опуки, тоді коні перетворюються в криваві кавалки, а людська кров, пінячись, тече, наче річечки.

Ми кинулися на них кіннотою й почалася така січа, що я вже не міг спостерігати. Бив уліворуч і вправоруч, рубав і колов. Од битви п'янієш, тіло тоді горить, палає обличчя, а очі блискають навсібіч, щоб вчасно відхилитися від ворога чи вдарити по ньому. Я змагався в тій січі не з одним вояком, нарешті мені потрапив сильний і управний — ми билися, забувши про все на світі, і не відаю, хто б переміг у тому герці, коли б один із моїх побратимів не всадив у супротивника списа. Цей не кричав, лише сціпив зуби, схопившись руками за держално.

Так, він не кричав, а мав заціпеніле, залізне, але й мертве обличчя, руки його схопилися за держално списа, і по пальцях котилася кров, його власна кров, і він опустив погляд на ті свої руки, й невідривно туди дивився, а лице його із сірого біле стало.

Було гаряче, сонце стояло високо й шпарило. Ми обливалися потом, і від того проступала на вустах сіль. У цей час коронні гетьмани спішили свої хоругви. Поляки важко зістрибували на землю у своїх риштунках, і тут воля Божа посприяла нам: служники, яким пани віддали свої коні, зрадливо стрибнули у сідла й розсипалися, гнані лютим страхом, по навколишніх луках та лісах...

Я замовк, передихаючи. Здавалося, що в моїх очах горить пожежа недавньої битви, бачив усе так дивовижно чітко й гостро, що від того боліли мені очі. Приплющився, але це не дало полегші, очі палали і я, стримуючи тремтіння вуст, дивився туди, де котилися вози, бігли люди, ламалися колеса, розкочувалися гарматні громи. Я бачив роздуті щоки трубачів, які видували з мідних горлянок закличні звуки, довбиші гупали у котли, і од того залізного брязку, що розлягався над бойовищем, тремтіло все у нутрі. Мчала кіннота, і я помчав разом з нею, у мене пашів жаром лоб, а рот був роздертий у переможному крикові.

— Ви колись переживали таке, отче? — спитав я.

— Радості великої перемоги я не переживав, — сказав схимник. — Зате переживав смуток великої поразки. Але розповідай далі.

І я розповідав далі. Ляхи забилися у своєму безладному відступі до ярів та круч. Вони почали спускатися по крутому узвозу, але внизу їх перепинило багно, і вояки зтирлилися біля нього, як отара овець. Ті, що спускалися згори, вже не в силі були стримати коней. Коні помчали донизу, разом із возами, і візники злякано попадали з тих возів навсібіч. Вози грімкотіли, й перелякані коні задирали вгору голови. Тоді один кінь спіткнувся, і віз наскочив на нього, перекидаючись разом з другим конем. На цю купу наскочила вже валка возів — зчинилося страшенне місиво із тіл та речей. Смертельний вискіт коней, хряскіт кісток і тріск дерева — все це було таке жахливо-небачене, що я спинив коня, заворожений несамовитістю цієї картини.

Заляпані кров'ю й багном завмерлі обличчя, морди коней із роздертими ротами, з яких вивалюється кривава піна, перемішані у дике місиво полудрабки, колеса, голоблі, упряж, людські голови, руки, ноги, спини, поруч з кінськими ногами, головами, тілами,— все це раптом ніби вмерло, перетворюючись у ритину на дереві.

Навпроти вже дерлися під кручу ті, що зуміли переметнутися через багно в долині, стьобали немилосердно своїх коней, але ті, хоч і пнулися вгору, але сповзали по глині донизу, де була справдешня колотнеча. В багні позагрузали валки, і вози ніяк не могли через них продертися, а козацькі гарматні ядра не давали ворогові вільно дихнути — вів нас тоді сам Хмельницький. Ми вдарили по гетьманах, коронному й польному, які металися з багатьма хоругвами обабіч обозу; вони намагалися вирівняти свої лаштунки, але ми вдарили надто сильно і стерли ті лаштунки вмиль. Тут випала вже значна робота рукам: ми стинали шляхетські голови, і від великої крові, яка пролилася тоді, усі геть, і я в тому числі, сп'яніли...

У ту ніч я ще багато розповідав. Здавалося, схимник зник із яскині, бо там, де лежав, не чути було ані звуку. Врешті, я вже й ніби не зважав на нього — мені треба було вибалакати все, що палило душу. Я розповів, що потім, коли обдивлявся бойовище, мене струснуло від жаху — стільки людських трупів не бачив ніколи. Я й тепер тремтів, вдивляючись уже вкотре на те криваве бойовище, по якому ступала моя нога, бо вночі не витримав і пішов туди. Яскраво світив місяць і моторошно осяював поле битви. І я відчув те все, як частину ества й буття свого, я намагався пригасити в собі хвилі, які збуджували моє серце, а зараз спробував відігнати від себе видиво того побоїська. Але воно знову ставало перед очима — йшов я по мертвому полі уже вранці, і було воно все всіяне гайворонням, і мені хотілося спитати цих мертвих людей: "Чого ви прийшли на нашу землю і чому, прийшовши на неї, ведете себе як свині? Це ви підняли цей заколот, ви примусили нас узяти в руки шаблі, чому не сидите вдома і не будете там свого господарства? Чому хочеться вам заливати кров'ю не свою, а чужу землю, ми бо її лемо не з волі своєї, а з вашої!" Таке тоді сказав я отим тисячам трупів, але душі моєї це не вилікувало. Бо попри те, що діло чинили ми справедливе, попри те, що інакше чинити не могли, аби не лишатися рабами під ляхом, серце й душа в мене плакали, бо не був я вояком, а людиною жалісливого серця. Моє призначення — не стинати людські голови, а читати книги і вивчати мудрість світову, зачинитись від світу й наближатися до Бога, а це значить пізнавати світ. Я не судив себе за те, що взяв шаблю до рук, але кров на моїх долонях пекла мені, хоч її й не було видно. Вона пекла мені і в душі, в тілі, й на тілі, вона все-таки водала, бо пролита кров — це пролита кров навіть і в самообороні. І я сказав собі: ми здолали напасника, а тепер я можу відчути себе вільним. Тепер я можу повернутися до того, до чого кличе природа моя й призначення. Тож я скинув із себе зброю й кинув її на тому бранному полі. Пішов, не озираючись, а над головами в мене каркало гайвороння. І те гайвороння раптом знялося й полетіло вслід за мною — може, не все, але принаймні його частина. І я йшов по лісі, а потім побіг. Хотів утекти від того жахного, від отих кривавих річок, від отих нагромаджених гір із ломаних возів, убитих коней і людей, від отого гайвороння, яке

чомусь не покидало мене, ніби чуло в мені пролиту мною кров.

— Скажіть, отче,— мовив я,— чи добре я зробив?

Схимник лежав мовчки. Не знаю, що він думав, але мені чомусь здавалося, що я його розворушив. Більше того, він, можливо, прикликав до себе власні спогади із тієї війни, коли узяв шаблю до рук він, коли й він лив кров, але тоді війну козаки програли. Програли й видали по-зрадницькому свого ватажка, а він, уражений тим і розчарований у всьому, покинув світ і забився в ці хащі. Тут же обріс, як дерево, мохом спокою й байдужості, бо й сам починав подобати на вічне спокійне дерево, яке молиться хмарам. Хай діється навкруги казнащо, хай перекинеться все шкереберть, хай згорить і спопелиться, його ж спокій — найголовніше, і він залюбки плекав його. Але прийшов у його життя я і зруйнував спокій. Отож він і лежав мовчки, хоч я питав у нього поради. Ні, він не лежав мовчки: я почув, що він молиться. Шепотів у темряві спрагло, і питав щось у Бога, а що саме, розібрати я не міг. Можливо, бачив він степ і блакитне небо з його невимірною глибиною, бачив журавлів біля криниць і чув їхній рип, а також мелодійний подзвін води, коли нахилив цебро, щоб напиться. Можливо, бачив він білі хати й дітей, що бігали по калюжах після веселого літнього дощу; можливо, згадав обличчя людей, які вже давно згасли в його пам'яті, і рятувався від тих видив молитвою, бо хотів прогнати їх від себе і так врятувати власний спокій. Чи так було, чи ні, годі сказати, але те, що мій прихід схилював його непомірно, було справді так...

Прокинувся, коли сонце влилося через відчинені двері ясною стягою. Побачив крізь прочіл зелений ліс, почув спів пташок і ковтнув ранкової прохолоди із духом вранішньої роси. Дивився на живий світ у прямокутнику, й не хотів зрушати з місця. Бачив листя, що спокійно шелестіло, й чув спокійний погук зозулі. Зозуля кувала довго, аж утомився рахувати, скільки ще відведено мені долею років.

Схимника в яскині не було. Але за мить у дверях виросла велика його постать. Я не побачив його обличчя — світло било схимнику у спину, але якась особлива урочистість у його поставі здивувала мене. Схимник підійшов до мене рішучою, чіткою ступою, і я уздрів у нього при боці шаблю.

— Переконав мене, юначе,— сказав голосно схимник.— Можу й на твоє нічне запитання відповісти. Гріх ховатися від світу, коли твоя земля залита кров'ю.

Я сів на ложі. В голові мені морочилося, а вуста затремтіли. Струснув головою, проганяючи і залишки сну, і оту запамороку в голові; ні, не мав я сили і не мав у тілі бадьорості.

— Я вас розумію, отче,— сказав тремтливими вустами.— Коли вас покликав Господь, гріх йому не коритися. Мене ж Бог покликав злікувати свою душу. Тож поки що... побуду тут...

Я отямився. Ні, з цими історичними візія-ми виходить щось зовсім чудне: ніби й справді я колись жив у ті давні часи, настільки точно, чітко й виразно все зрів. До дрібниць бачив одягу того часу, зачіски, речі, зброю, обличчя, тобто те, чого при своєму рівні освіченості, а ще й історичної, знати не міг. Я навіть спробував виладнати

вервечку тих візій: найдавніша була із Єлисеєм Плетенецьким, коли я, юнак, слухав його промову — це відбувалося на початку XVII століття. Потім ішла візія з 1648 року, що її щойно оповів; перед цим я навіть заглянув у довідники: Єлисей помер 1624 року; можливо, в цей час помер і той юнак, що його слухав — принаймні в двадцятих роках був у Львові великий мор. Воякові із 1648 року також за двадцять. Це, звичайно, містика, що дух переселяється з людини в людину, але тут все цікаво накладалося. Так вояк міг цілком дожити до сімдесятих років XVII століття, коли народився хлопець, котрий став мандрованим дяком і якого заарештували в 1709 році. Історія з Мельхиседеком Значко-Яворським відбувалася в 1768 році, а сам Мельхиседек народився 1716 року, отже мандрований дяк більше шести років у тюрмі не прожив. Знову-таки Мельхиседек помер 1809 року, а саме тоді міг народитися й романтичний шляхтич із дерев'яного дому під старими соснами, який жив із матір'ю, тіткою та хворою на сухоти сестрою, мав дерев'яні сходи, що вели в горішню кімнату, і слухав модного тоді Шопена (Шопен народився 1810 року і був романтичному героєві ровесником). Ці підрахунки були цілком схоластичні, але мене чомусь вражали; виходило, що я простежував життя своїх подобенств у минулому, яке мало дивовижну з'єднаність і послідовність. Отак бавив я себе цілу дорогу, можливо, творячи якусь казку про себе в романтичному дусі; зрештою, як воно не було, але складалося саме так, і мені, відверто кажучи, навіть не хотілося знати чому. Але одне відчував: із тими візій-ними людьми (один із них був навіть відомою особою), я відчував безумовну фізіологічну злуку, тобто знав їх, як себе. Оце мене найбільше і вражало.

У Коростишеві я вийшов покурити, і тут мені знову здалося, що хтось за мною стежить. Стежили таки з мого автобуса: якийсь мордатий дядько з байдужими очима: сексотом така пика бути цілком могла. Цікаво, що б він робив, коли б я зараз забрав свою валізу? Але був трохи розмлоений і від ві-зії, і від своїх думок, отож не хотілося ніяких ігор, тим більше, що валіза моя має цілком невинний зміст чи вклад.

У Житомирі я міг переконатися, що мордатий дядько зовсім не сексот, він витяг з автобуса дві здоровенні валізи і дві менші. Сам узяв великі, жінка його — менші, а двоє дітей мали заплічники та ще й тягли по малесенькій валізочці: для сексота цей чоловік був надто вже утяжений. Картина, зрештою, була зворушуюча. І саме коли я стежив за цією ідеальною родиною, до мене підійшов чоловік, і з його холодних, риб'ячих очей я відразу здогадався, звідкіля він.

— Пройді в автовокзал,— сказав тип.— Тібя там очідають.

— Хто мене "ожідаїть"? — спитав я.

— Пройді,— жорстко наказав тип.

Я озирнувся. Товклося довкола багато людей, і я гарячково метикував: опиратися, чи згодитися.

— Та хто ви такий? — спитав я.— І яке маєте право?.. Я зараз міліцію покличу.

Але тут до мене підійшов міліціонер.

— Пройди в автовокзал,— сказав він.— І без шуму.

Цей право мені наказувати мав, і я поволочив валізу в автовокзал. Тут, в окремій

кімнатці, мене зустрів старий знайомий, отой "чорний ангел", що відвідував мене в кочегарці.

— Клади чемодан на стіл,— наказав він.

— А ордер на обшук у вас є? — спитав я обурено.

— Не патякай! — він вирвав у мене валізу й кинув на стола. Але валіза була замкнута, а ключик лежав у мене в гаманці.

— Открой! — наказав чорний ангел.

До речі, міліціонер уже зник, вони залишилися вдвох.

— Без ордеру на обшук не відкрию.

— Тагда ми поламаєм твой чемойдан,— сказав другий.

— Ти з намі не шуті,— сказав чорний ангел.— Откривай січас же. З намі шуткі плохіі.

Я нехотя поліз по гаманця. Вийняв ключика й так само нехотя відчинив валізу. Вони кинулися до неї, як коршуни на куріпку. Я мовчки стояв і дивився, як викидають книжки, перегортають і витрушують їх. Зрештою, з однієї випав аркушик паперу, чорний ангел пожадливо схопив його й перебіг очима. Але там були мої виписки з книжки.

— Шо ето такое? — спитав чорний ангел.

— Виписки з цієї книжки,— мовив я невинно.— А що ви шукаєте?

— Антисовецкую літературу везьош? — спитав той другий.

— А вона в нас виходить?

— Не ділай із сібя дурачка,— ревнув тип.— Раздівайся!

— Як, зовсім? — здивувався я.

— Ну, труси і майку можеш оставіть,— сказав, ніби лікар, тип.

Я роздягся. Вони облапали мою одержу, передивилися гаманця і те, що було в кишенях, але нічого цікавого не знайшли.

— Зачем тащиш ету мукулатуру? — люто спитав чорний ангел.

— Бо не маю де тримати книжок у гуртожитку. Крадуть.

— А почему только українські кнігі?

— Були й російські,— сказав я незворушно.— Але їх украли.

— Да, ету мукулатуру ніхто і даром не возьмйот. Ладно, убірайся! І не попадайся нам у руки, пойнял?

— По-моему, ніхто не хоче потрапляти вам у руки,— сказав я.

— Говори на чіловечіском языке! — з'єрепенився тип.

— Ну, брось, Міша,— сказав чорний ангел.— Пусть говорит, как хочет.

І я побачив раптом очі отого "Міші" — очі хижого звіра, непорушні з холодною іскрою в них, ніби застромлена голка, з глухою ярістю чи ненавистю — ні, це не були людські очі. Зелений, тигрячий вогонь горів у них, і я виразно відчув: коли б його воля, цей чоловік роздер би мене, як ягня. Згодом такі очі я бачив у тигра в зоопарку і в деяких вівчарок, отже, це була не людина, а навчений на людську кров пес у людській подобі — з такими істотами й справді "шутіть" не випадає. По спині мені загуляв

неприємний холодок, а загалом було таке відчуття, ніби не виходив із однієї з кімнат автовокзалу, а вилазив із клозетної ями. Морочним і холодним вітром мене обдало, і я відчув, що тепер, коли все скінчилося, в мене починає тремтіти кожен нерв. І згадав Степана Вітличного, його усмішку і спокійний голос, який повідомляв, що його мають арештувати — яку він все-таки мав рацію, коли попереджував, що зараз із собою нічого везти не можна. Отже моя поїздка таки конче була потрібна зараз, поки вони ще не кинулися на людей з обшуками. Щодо мене вони ошукалися — чи мали неправдиву інформацію, чи сподівалися на стихійний облов.

Я їхав у тролейбусі, і мені прийшло до голови два запитання: чому вони були переконані, що я везу нелегальну літературу; може, мали щодо того якийсь сигнал? І друге: звідки Степан Вітличний взяв так твердо, що готуються арешти і що його мають заарештувати? Запитувати про те при розмові не випадало, але відповідь могла бути одна: хтось із кагебістів українській інтелігенції співчував і чи не той таки співчувальник попередив, щоб зараз літератури й самвида-ву не возили? Можливо, вони такі облавні обшуки роблять зараз повсюдно, але дивне й те, що Степан Вітличний знав і це. І мені тоді здалося (пізніше я визнав, що цілком помилково), що я мимовільно ув'язався у якусь велику конспірацію, і це могло бути не тільки читання чи виготовлення нелегальної літератури — неприємний холодок знову поповз мені спиною. Зрештою, й самої літератури досить було, щоб запроторити всіх нас до буцегарні, хоч література та читалась у дуже вузькому колі і ширшого резонансу не мала та й не могла мати. Але є один цікавий закон: про нього я вчитав у романі Леона Фейхтвангера "Лже-Нерон": тиран упав не тому, що проти нього підняли повстання, а тому, що гончарик Теренцій склав про сатрапа насмішливу пісеньку, і ця пісенька поширилася серед підданих лже-Нерона. Отож, ота література, загалом ще дуже не-гостра й проста, тепер була ніби пісенька гончаря Теренція, а смок закон про ту пісеньку чудово розумів. Отож він ударив у гонг, і в небі пролунав грім, і тисячі нюшкарів, провокаторів, нишпорок кинулись обловлюва-ти ту літературу. Ні, не кинулися, а розробили хитромудрий план, ще й на духу не відчуваючи своєї приреченості і не враховуючи того елементарного факту, що пісеньку гончаря Теренція можна було задушити разом з гончарем тільки тоді, коли він би її не склав і не заспівав.

І все-таки обшук справив на мене гнітюче враження: одне діло міркувати чи навіть чути від інших про такі ганебні речі, а друге, коли це зачіпає тебе самого.

Батьки були вдома і зустріли мене радісно, бо я таки не приїжджав від Нового року — мати відразу ж заклопоталася й побігла розігрівати мені їжу, батько зайшов у мою кімнату і тут, викладаючи книжки, я розповів про свою пригоду. Батько посутенів.

— Це значить, що вони тебе не залишили в спокої,— мовив він.— Будь дуже обачний,

— По Києву ходять чутки, що готуються політичні арешти,— сказа я і пожартував.—

Коли в тебе є якась нелегальна література, сховай!

— У мене тільки одна недозволена книжка,— не зрозумів мого гумору батько,—це Біблія. Але, очевидно, маєш рацію, треба сховати і її.

— Ну, Біблія, це, по-моєму, не антирадянська книжка.

— Даремно так вважаєш,— сказав батько.— Як на мене, та й вони так вважають, це найбільш антирадянська книжка.

— Отже Бог перший антирадянщик?

— А що ти думаєш? Коли б не так, чого б вони воювали з релігією і нищили храми? А все тому, що вони — поріддя дияволове, це річ конечна.

— Чого ж Бог терпить їх так довго? — спитав я.

— Бо він і диявола терпить. Для того, щоб спитувати людей.

Але цю нашу теологічну балачку припинила мати — треба було йти на кухню, де вже стерно розмови захопила вона, розпитуючи мене про речі практичні й позитивні. Тут на слова я був скупий, бо мене це мало цікавило, а ще й голодний був, поїхавши до Житомира без сніданку. Батько сидів обіч, а що недавно поснідав, а до обіду ще рано, пив чай з домашніми коржиками — обличчя мав незворушне.

Спершу я подався до Артура, незважаючи на те, що його сестра заборонила мені переступати їхнього порога і на наші любовні з ним непорозуміння — до Артура мені ближче, та я й справі хотів із ним побачитися. Артур сидів у саду й зубрив, він складав іспити на атестат зрілості. Ми з ним обнялися по-братському.

— Кошмарна річ,— сказав він.— Не лізе мені в голову ця ідеологічна блювотина. Просто з душі верне. Не наука, а якась безконечна пропагандистська брехня. Сиджу, читаю і мене шляк бере.

— Але учиш і будеш ту трахомудію здавати,— сказав я.

— Буду,— буркнув Артур.— З прокляттям у душі.

З дому вийшла Аллочка, блимнула у мій бік, але нічого не сказала — пішла до хвіртки.

— Дивно,— мовив я.— Вона не хапає палиці й не жене мене геть.

— Не зважай! — махнув Артур рукою.— Типова міщанська курочка.

— Ні, чого, вона славна,— мовив я.— Тільки дуже категорична й запрограмована.

— Це вона сердита на тебе, що її покинув,— добродушно казав Артур.— Чи, може, ще будемо родичами?

Він засміявся, але якось нещиро — між нами все-таки незримо стояла Лариса. Але я про Ларису з ним говорити не бажав, натомість сповістив, що по Києву ходять чутки про арешти і що саме зараз треба сховати і знищити все нелегальне.

— По-моєму, це вони самі пускають таку пушку,— фуркнув Артур.— А знаєш чому? Шукати й вилучати самвидав — це робота і копітка, а так пустив чутку, і люди самі познищують усе, що треба і не треба. От робота і зроблена.

Я розповів про свою пригоду на автовокзалі.

— Ну, це річ звичайна,— сказав Артур.— Профілактичний наскок. Теж може робитися з подвійною метою: злякати таких овечок, як ти, а друге: може, на потрібне собі наскочать. Щось цього разу віз?

— Ні,— сказав я, а про себе відмітив: ось звідки Ларисина думка, що я овечка. Виявляється, це Артурова думка.

— По-моєму, не треба бути таким само-надіяним,— сказав я.— Мені про майбутні арешти казали люди, яким не можу не вірити. Дуже серйозні люди.

— А вони звідки дізналися? — спитав Артур поблажливо.

— Про такі речі не розпитують. Мій обов'язок це переказати.

— Обов'язок перед ким?

— Перед собою й вами,— сказав я.— Для того й приїхав.

— Знаєш, що на це скажу? Ми надто стережемося і надто перебільшуємо здатності тих собак. Вовків боятися — в ліс не ходити. І ще одне скажу: у нас завівся такий шиз: манія переслідування. Все нам здається, що нас хтось вистежує, підслуховує, ми вже й слова боїмося сказати, записочки пишемо, оглядаємося на вулиці, чи хто за нами не йде — так і з глузду зсунутися недовго. А мені все це осточортіло: хочу говорити те, що думаю і щоб нікого не боятися. Хочу, зрештою, закинути ці ідіотські підручники, щоб не пускати в голову і на язика оту гидь.

— Ну, коли думаєш учитися далі,— сказав я,— то без тієї гиді не обійтися.

— А я піду на технічну спеціальність.

— Там теж учитимеш історію партії і марксистську філософію. А ні, тебе виключать за неуспішність.

— Отже, що пропонуєш! — аж підхопився Артур.— Щоб я брехав і говорив супроти сумління? Звивався як вуж, щоб захопити дипломчик?

— Нічого не пропоную,— сказав я спокійно.— Кажу те, що є, а кожен крутиться у цьому світі, як вважає за ліпше.

— Нудить мене від цього марксизму, партій — брехні, брехні, брехні! Нудить од цієї Росії, якою мені тикають щохвилини у очі, що вона така славна, розумна, геніальна, вища всіх і краща всіх. А по-моєму, вона бездарна, тупа й жорстока. Завалю я ці екзамени. Заздрю тобі, що все це покинув і плюєш на такі речі!

— А я таки вчитися хочу,— сказав.

— Задкуєш? Чи вже, може, зломило?

— Ні,— сказав я:— Але хочу вчитися. Знаєш, що я в Києві пізнав? Те, що ми знаємо — мізер мізерний, а без розвиненого інтелекту всі наші помисли — дитячі ігри.

— Отже, що радиш?

— Взяти себе в руки і вчитися,— сказав я.— Інша річ, що брати в душу, а що не брати. Можна, наприклад, вивчати історію фашизму, інквізиції, комунізму, але це не значить, що сповідувати їхню ідеологію, переймаючись нею. Вивчаєш тваринний і рослинний світ зовсім не для того, щоб стати биком чи кропивою, а щоб про них знати. Ясно: бик може боднути, а кропива вжалити, але й це не причина, щоб їх не вивчати.

— Ну, остання твоя аналогія софістична,— промовив, дивлячись на дошки столу, Артур,— але, загалом, ти, може, й маєш рацію. Однак... з душі мені верне від цієї трахомудії. Знаєш, що я зроблю, коли здам екзамени? Влаштую вогнище інквізиції: всі ці підручники урочисто спалю. Зошити, щоденники, пенали — все, що нагадує осоружне

школярство. Ми вже з хлопцями домовилися.

— Йдеш від заперечення інквізиції до інквізиції?

— А що, лишати собі цей мотлох на пам'ять?

— Ні, чого ж? В тебе є молодша сестра. А ні, здай у мукулатуру. На зароблені гроші купиш собі свищика, матимеш утіху й користь.

— Ну, то уділ твій,— якось недобре усміхнувся Артур.— А я поки що волю інквізицію. Ти ж собі в куточку таємно посвисти. А мукулатура, до твого відома, піде на папір, на якому друкуватимуть таку ж муть і гидь, що отрує дитячі душі.

— Ну, ти не знаєш нашої технології,— сказав я.— Ми ще не навчилися переробляти мукулатуру на папір. Хіба на. картон.

Артур за цей час, поки ми не бачилися, змінився: у ньому з'явилася непримиренність, навіть злість. Висував якісь не зовсім ясні звинувачення й проти мене, ніби я був опортуніст, а він оракул істини. Раніше він був ніби в тіні Славка, бо той оракулствував, а він, здебільшого, мовчав, однак при створенні нашого братства ініціативу взяв у свої руки і був мовчки визнаний нами за провідника. Зрештою, щось у ньому від провідника й справді було: ось чим він захопив Ларису. Вона бачила в ньому героїчну, пряму й просту душу, тоді як ми із Славком були за її визначенням "нудики", тобто більше міркували, як щось чинили. Хотіли збагнути складності світу, а Артур відразу ж себе переконав, що все збагнув. Читав тільки нелегальну літературу, а ми всяку. До мудрасних книжок мав відразу, бо її погано тямив, а ми більше захоплювалися саме мудрасними книжками, ніж нелегальними творами, хоч і та нас вабила і хвилювала. Боюся, що саме такі, як Артур, створять згодом нову систему догм, від яких тепер його нудить і на які він одвер-то плює. Але вабили мене в Артурі інші риси: сміливість, ясність і простота — те, чого в мене таки не було. Бо я в усьому сумнівався, а він сумнівався тільки в тому, що було сумнівно безперечно. Інтелектом своїм ніколи не вражав, зате вражав силою духу. Отже, він справді був більше мужчина, як ми, за визначенням Лариси, але така вже природа наша і його.

З Ларисою я того разу не бачився, а до Славка зайшов. Із здоров'ям у нього було кепсько. Але лишався спокійний, хоч уперше заговорив про смерть як таку, і це був черговий монолог, який він проголосив; скажу наперед, при мені — останній.

— Смерть звикли уявляти старою й кос-томашною бабою із косою на плечі — наївний і примітивний образ,— сказав Славко; Люди в цей час у нього не було, тож ми могли поговорити вільно,— а вона ніякий не образ, а частина нашого ества. Народжується з нами і ніколи нас не покидає, а живе у нас, має свої ступені розвитку і готова щохвилини до дії. Вона жахає нас, робить обережними, тобто по-своєму оберігає, примушує хитрувати, викручуватись у певних ситуаціях, а зрештою, примирює нас з собою і зі світом. Мене найбільше цікавили в житті люди,— сказав Славко, кволо усміхаючись,— які не боялися смерті. Розділяю їх на кілька категорій. Одні переконували себе, що життя — це тільки епізод існування вічного, а смерть — вихід у інші сфери: раю чи пекла, перехід в інше живе тіло (так зване переселення душ),— я при цих словах здригнувся і миттю згадав свої історичні візії,— інші, героїчні

особистості, вважають, що вмирати не страшно, бо все одно це колись має статися — до речі, це найлегковажніший підхід; треті вважають, що смерть — це розрішення неможливо заплутаних і важких життєвих обставин, тобто смерть їм ставала бажана, бо з її допомогою вони звільнялися від тих важких обставин; і нарешті — філософи, які вважають, що смерть — не біда, а закономірність, перехід з кінця в початок, тобто в попереднє ніщо. Всі інші люди смерті панічно бояться, і життя їхнє — це втеча від смерті, од її по-рожньоого і порожньоротого ніщо. Всі пристрасті людські спричинені бажанням утекти від смерті, саме тому люди прагнуть прославитися, залишити після себе плід, духовний чи фізичний, будують, пишуть, мислять, винаходять, хочуть уразити світ і навіть до кінця не усвідомлюють, що їхній головний натхненник — не Бог, а Смерть, яка народилася разом з людиною і щасливо в ній пробуває. Часом мені навіть думається,— сказав Славко, пильно дивлячись на мене, ніби перевіряв, як я все це сприймаю,— що Смерть — це і є Бог, а її присутність у нас — це присутність Бога, закінчення ж тлінного нашого існування — це не прихід до нас, а вихід із нас смерті, бо душа — це, зрештою, та сама смерть. Знаєш що таке добре вмерти?

— Ні,— признався я.

— Це середньовічне "мистецтво умирання". Уявляєш, люди придумали й розробили правила мистецтва умирання. Жахливо? Ні! Просто, маємо ще один спосіб утечі від смерті, від того, від чого втекти неможливо, через це й вигадуються дивовижні, навіть дивачні й наївні способи, які будуються на нашій самооблуді. Від того всього можна у відчай упасти, а що таке відчай? Знову-таки наближення до смерті. Відчуваєш, вона скрізь і в усьому: в дереві, в траві, в коті чи собаці, у квітці, навіть у цеглі, з якої зведено будинок, бо цегла рано чи пізно також розкришиться. А знаєш де її немає? У піску пустелі, бо пісок — це те, що смерть покинула. Змішай той пісок із цементом, і вона знову вселяється в цій суміші, бо її треба зруйнувати розчин чи бетон, а самий пісок не руйнується, отже не знає смерті. Склея тріскається й розсипається, а пісок — ні. Через те, коли мені дуже важко, а важко людині стає, коли підступає смерть, я слухаю пісню піску. Знаєш що це таке?

Я дивився на приятеля: зір його палав, а щоки покрилися землистими рум'янцями.

"Господи,— спалахнуло в мені,— адже він мудрий! Чому, Господи, поселив мудрість у таке кволе, тлінне тільце — чи, може, тільки в таке тільце мудрість спеціально вкладається?"

— Це такий дивний звук,— казав Славко, який виникає, коли йдеш піском, щось схоже на посвист, різкий і гострий. Він якийсь неприродний, я б сказав — космічний, і в тому посвисті — усе: ми і смисл життя нашого, а заодно наша смерть. Пісня піску — це не музика, бо музика — це світ штучно уладнених звуків,— це голос смерті, її пісня, хоч самої смерті в піску й нема. Отже смерть промовляє звідтіля, де її нема, але мовчить, де вона є. І мовчання її — це не значить відсутність її. Але інколи вона дає про себе знати — це тоді, коли людині болить. Отже в людському тілі ожила й заворушилася смерть. Отож, і всі хвороби людські — це прояв смерті в людині. Декому вдається затамувати, залікувати хвороби, але це не вирішення проблеми, а тільки

відстрочка. Бо її саму затамувати чи загнати в якусь руру не можна, хіба що в пісок. Але тоді на піску проростає якийсь кущ чи травина, і вона в них оживає.

— Але чому ти говориш, що Бог — це смерть? — спитав я.

— Бо умовою життя є саме смерть. Без смерті ніякого життя існувати не може. Без смерті — тільки пустеля та пісок. Візьми планети, на яких колись було життя, а тепер нема. Що там? Пустеля і пісок.

— А може, пустеля і пісок — це і є царство смерті?

— Ні, це смерть смерті. Царство смерті — царство живих і живого.

— Дивні речі кажеш. Чому так думаєш?

— Бо приходить пора,— жорстко сказав Славко.— Думки взагалі виникають, коли приходить пора. От скажи: чого в нас, пацанів, раптом виникли антикомуністичні думки? Через діяльність імперіалістичних розвідок? Смішно! Від розкладового впливу старших нігілістів? Теж ні, навпаки, вплив старших на молодших завжди мінімальний, взяти хоча б ветеранів війни, яких ганяють по школах, та ж з них усі сміються і зневажають їх. А все тому, що нас так уже начинено тими ідеями, що далі нікуди. Отже прийшла пора тим комуністичним ідеалам умерти. Вони ще не так швидко вмруть, але наші думки — це як хвороба тих ідей, а отже значить, що в тілі того ідола ворухнулася смерть. І вже ніщо його від неї не збавить. Отже вона, смерть, не тільки в матерії плоті, але й у матерії духу: в думках, ідеологіях, бажаннях, одне слово, в усьому. А те, як до неї ставитися — це вже чисто індивідуальне.

— Дивно мені слухати тебе,— сказав я знічено.

— Чому дивно? Вдумайся і побачиш, що нічого дивного нема, а дивне — це тому, що живеш облудою. Зрештою, всі людські облуди — це також не більше й не менше, як захисток перед смертю? Не вважаєш?..

Я вийшов від Славка з якимось смутним і важким настроєм: сила його логіки була така, що я не знайшов слів, аби йому заперечити. Зрештою, коли взяти Ісуса Христа: чи не смертю його думки завоювали світ? Та й апостолами його стали ті, що згодом прийняли муку і смерть. Смерть возвеличує людину й підносить, через це геніїв визнають тільки після смерті, бо тільки після освячення смертю їхній геній набуває справжньої значимості.

Але мені було важко про таке думати — був я молодий, а над головою висіло чудове сонце. Все навкруги буяло, лискотіло; пахло, отже було прекрасне. А може, подумав я, не в силі звільнитися від розмислів, що їх вервечку запустив у мене Славко, те прекрасне і є таким, бо короткочасне, тобто підвладне швидкому загину?

Ні, я хотів утекти від таких думок і цього настрою, адже так збожеволіти можна! Серце в мені зціпило іржавою рукою, а в нутрі спалахнув жах. Якийсь примарний, невідворотний жах, жах перед тим, що я дочасний, що й мене чатує на кожному кроці ота темна володарка.

Пішов до річки, де був малий молодіжний пляж,— тікав отак від Славка, від себе, від жахнущих думок. На піску валялися розмлоєні, розтоплені, майже розлиті по піску тіла. Я йшов поміж тих тіл, єдиний одягнений, і відчував себе там, ніби одягнені вони, а

голий я. Хотів милуватися на гарних дівчат, але вони в цей мент мене не хвилювали, бо отой жах, з яким сюди прийшов, не минав. Скинув одержу на пісок і з розгону шубовснув у воду. Поплив наввимашки — хотів розігнати в собі кров. Хапнув повітря й поринув у зелену товщ і не думавчи заплющувати очі. Бачив риб, водорості, підводне каміння — все побільшене і все по-своєму потворне. Опускався все нижче й нижче, і мені не хотілося випливати нагору. Сів на піщане дно ріки й затулив руками обличчя. Від кого я втік і від кого тікаю? Чи сховаюся тут, на дні ріки, біля риб, на голому піску водяної пустелі? Чи пустелі й затишку шукаю в цьому світі, чи гомону й варвітні людських юрб? Чи хочу вийти з юрби чи ввійти в неї? Чи хочу бути подібним а чи неподібним до інших. Чи й моїми думками й пориваннями керує смерть і чи робитиму якісь спроби із нею воювати? Чи буду бунтарем у цьому світі, чи сяду, як оце тепер, на дно і затулятиму руками обличчя? Чи захочу вислухати пісню піску і що вона мені проспівас? Що я кволий і беззахисний хробак у цьому світі з печаткою смерті на чолі? Ні не хочу! Хочу жити, жити!

Я різко відірвався від піщаного дна й кулею полетів угору. Річка вистрілила мною до неба і сонця, а там, на піску, звелося кілька сонних, байдужих, розмлоених і розтріпаних голів і нехотя зирнуло в мій бік.

Пам'ятаю одну жахливу грозу; здається, вона була в той-таки мій приїзд до Житомира. Прокинувся я від того, що навколо мене все палахкотіло — у вікні спалахували одна за одною блискавиці, і міражне їдке світло синьо осяювало моє мешкання. Мої стелажі із книгами, фотокартки на стінах вихоплювалися з темряви, ніби запалювалися, завмирили хитливо й поринали знову в пітьму. І саме в той момент, коли темрява поглинала кімнату: кошлата, чорна, безпроглядна, ніби я осліпнув на якийсь час, ударив дужий

59

лускiт грому. Хата тоді здригалася, натомість знову прояснювалося вікно й кімната, і все ніби вибухало, вщент розгромлене тим важким світлом. А тоді знову — темрява і знову понурий, сухий лускiт грому. Я кинувся до вікна й побачив: те саме, що і в кімнаті, діється й надворі — з темряви раптом виривалися яскраво видні, ніби стрибали вгору й застигали в повітрі дерева, хати, дорога, кущі — потім різко падали у тьму, що раптово на них звалювалася. У небі ходила несамовита гульня зигзагів, смуг, вогняних палиць, і все це покривалося лепетом, який пришвидшувався й швидшав, дощу. Не відчував страху, а тільки збудження. Навіть трусило легенько — не міг відвести зору від тієї дивної гри спалахів. Чути було, як прокинулися й розмовляли в своїй кімнаті батьки. Тугий вітер метався надворі, патлав дерева і бив з розмаху разом із градом і крупинками дощу у скло шибок. Я відступив у глибину кімнати, бо мені здалося: мої кволі шибки зараз розлетяться на друзки. Дивно було на серці й тривожно. Я ліг на ліжко й приплющив очі. У ті заплющені очі мені вряди-годи вдаряли спалахи лискавиць, а чорна тьма ставала тьмою червоною. Тоді я почув, що за вікном у своїй буді тонко скімлить собака. Ніби кличе собі на допомогу людей, або ж провіщає нещастя.

Епізод п'ятий.

ГРІХ СВЯТОГО ПЕТРА

На початку вересня мені потелефонував у гуртожиток один із нових моїх знайомих і сповістив, що в кінотеатрі "Україна" має відбутися прем'єра фільму "Тіні забутих предків" Сергія Параджанова і що він має зайве запрошення. Я з готовністю на те відгукнувся, а наступного дня був біля кінотеатру, прийшовши, як то водилося, раніше, щоб перекинутись із знайомими словом-дру-гим. Людей на вулиці стояло вже чимало, але всі були якісь ніби стривожені. Назустріч пішов мій приятель і відразу ж сповістив, що між української інтелігенції почалися арешти: у Львові, в Києві, Одесі, Житомирі і ще десь. Заарештовано Степана Вітличного, у Львові братів Горинів, Горбачів і ще когось.

— А в Житомирі? — спитав я, хвилюючись.

— Ніхто точно не знає, кажуть — двох,— відповів приятель.

В мене похололо у грудях — це могли бути Славко з Артуром, або ж Славків дядько і котрийсь із моїх приятелів — іншого варіанту я не знав.

Публіка стривожено гула, я побачив високого юнака із очима, що лис кали, мов ножі чи полиски меча, і з важкою нижньою щелепою — він щось говорив, різко ріжучи повітря.

— Хто це? — спитав я.

— Якийсь поет,— відповів приятель.— Здається, його звать Василь.

Ми долучилися до невеличкої юрби. Називали Масютку, Русина, Караванського, Герету, Вітличного, Заливаху, Горинів, Осадчого, Косова, Горбачів і ще якісь прізвища, яких я раніше не чув. Оповідав невисокий, енергійний із зачісаним назад волоссям, майже білявий чоловік із невеликими ру-давими вусиками. Я протиснувся до нього.

— А в Житомирі не знаєте? — спитав. Він зирнув на мене й очевидно побачив мою стурбованість.

— Повних відомостей ще не маємо. Здається, там заарештували двох.

— Протестувати! — вигукнув хтось із юрби.

Підходили нові й нові люди, юрба росла. Люди прислуховувалися до розмов, де-не-де виникали маленькі гурти.

— Пора заходити! — сказав хтось голосно, і ми посунули в кінотеатр.

.Спершу показували фільм, який був цікавий і несподіваний, барвистий, але я його погано сприймав: думки мої біля того, що почув. Невже Славко з Артуром знехтували моїм попередженням і не знищили чи не поховали паперів? На Артура це схоже, судячи з останньої нашої розмови, але Славко завжди був обачний. Мене з'їдала невідомість: на жаль, ніхто з моїх приятелів, ані б.атьки мої телефону не мали. Ларисі свій гуртожицький телефон я дав, але чи здогадається вона мені потелефонувати? До речі, сама вона телефон мала. А може, телефонує мені зараз, коли я сиджу тут і дивлюся фільм. Я вирішив найближчої суботи податися до Житомира і все розвідати. З другого боку, чи було б це обачним? Чи не ліпше вичекати — все одно допомогти своїм друзям я не зможу. Треба також готуватися й до того, що мене можуть допитувати як

свідка.

Нарешті фільм закінчився, зала зааплодувала. До екрану вийшли автори, хтось про твір уже навіть говорив — ясна річ, хвалив.

Нараз на сцену вийшов Іван Дзюба, я знав його по виступах у Спілці письменників, хоч особисто з ним знайомий не був.

— Ми побачили тут чудовий фільм,— сказав він голосом, котрий трохи тремтів од хвилювання.— Але, на жаль, я мушу осмутити наше свято. Річ у тім, що на Україні почалися масові політичні арешти і для багатьох родин прийшло в їхні хати горе.

Зала схвильовано зашуміла. Якись люди побігли на сцену, мікрофон почав густити. Сердитий чоловік намагався зігнати Івана Дзюбу.

— Люди, протестуйте! — вигукнув хтось. Між рядів пішли отой поет Василь і чоловік із зачісаним назад волоссям.

— Хто протестує, встаньте! — кричали вони.

Люди почали повільно зводитися. Але далеко не всі: тих, що протестували, була меншість. Я відчув, що приріс до стільця, якась остережна сила тримала мене й не давала звестися. Але я все-таки подолав себе і встав. Поруч мене встало ще кілька чоловік.

Автори фільму були розгублені, обговорення, звісно, зірвалося. Хтось підскакував до мікрофонів, але вони були виключені. Зала гула, всім було запропоновано вийти. Люди повставали, змішалися й потоками попливли до виходу. Більшість була збентежена...

їхав у трамваї й настійно думав про те, що сталось у Житомирі. Випадало, що мені таки доведеться потелефонувати Ларисі (телефон можна було взнати через довідкове), хоч як того не хотілося: одне, що той телефон міг прослуховуватися, а друге, рур-ку могли взяти Ларисині батьки, які Ларису, з огляду на останні події, напевне не покличуть. Вирішив потелефонувати в такий час, коли батьки мали бути на роботі, а вона вдома. Зрештою, цікавить мене лише одне: кого заарештували?

Наступного дня я так і вчинив. Відпросився в бригадира, сказавши, що конче треба потелефонувати додому, й пішов у контору до Івана Мар'яновича. Той використати телефон мені дозволив і тактовно вийшов, бо відчув, що мені треба залишитися самому. Рурку взяв Ларисин батько. Я свою поклав, а Іванові Маркіяновичу сказав, що абонемент не відповідає.

— Не до дівчини дзвонив?

— До дівчини,— почервонів я.

— Так і подумав, бо вдома в тебе телефону нема. До речі, сюди приходили о т і й розпитували про тебе. Ніхто тобі не казав із хлопців?

— Ні,— мовив я.— А що їх цікавило?

— Чи не читаєш антирадянської літератури і чи не пропонував її комусь прочитати,— Іван Маркіянович примружився, бо з усіх таку літературу давав читати тільки йому.

— Почалися арешти, Іване Маркіяновичу,— сказав я тривожно.

Жартівливий настрій в інженера як рукою зняло.

— Звідки знаєш? — спитав насторожено.

Розповів йому про вчорашні події в кінотеатрі "Україна" і чесно признався: хотів, телефонуючи, довідатися, що там, у Житомирі.

— Хіба не знаєш, що телефони прослуховуються? — спитав Іван Маркіянович.— Зараз тобі треба припинити й чекати. Не лізь на шпильку! Що тебе тривожить?

— Друзі,— сказав я.— Боюся, один з них міг потрапитися.

— Тим більше тобі зараз не треба дзвонити. Припини й сиди!

Зирнув подячно на Івана Маркіяновича, він був усе-таки славна людина, даремно мій батько з ним дружив. Принаймні, такий виказувати не стане.

Дорогою мене перестрів Коля.

— Слиш,— сказав він, очі йому при цьому бігали.— Там, кажуть, почали вашого брата в кутузу кидать.

— Звідки знаєш? — спитав я, насторожившись.

— Один мій кореш учора здуру в кіно поліз. В "Україну". Знаєш, що там було?

— Знаю,— сказав я.— Сам там був.

— Ну, конешно,— сказав Коля.— Там збирались усе націоналісти. Бандеровці.

— Біжу, Коль! Нема коли зараз теревенити.

— Не, стой! Мо' в тебе є, що сховати, то я пожалуста! Є таке місце сховати — ніякий хрен не знайде.

— Нічого, Коль, у мене немає ховати,— мовив я.— Ти й сам у мою тумбочку не раз лазив і знаєш!

Коля закліпав повіками, як зловлений на гарячому злодій.

— Та ти що! — скрикнув він.— Не лазив я в твою тумбочку! Що ти на мене кладеш?

— Кладу те, що є. Мені пора, пока!

Покинув його й побіг, а він стояв, розтуливши рота й вирячивши очі. Я знав, що в мене стало на одного ворога більше, але й раніше другом мені цей Коля не був. За що він продався, не знаю, очевидно, за можливість побахвалитися перед самим собою, що він, мовляв, теж виконує державні доручення, а що він був провокаором, я вже не сумнівався. І хоч вважав він себе "не дураком", тобто розумним, але таки був "дураком", і саме за це мені було його жаль. Як казав один батьків знайомий, теж пошановувач Біблії, він нещасний уже тим, що грішний. Про тумбочку я слів даремно не кидав, бо одного разу, коли ми сиділи без роботи (не привезли вчасно цементу), вирішив заскочити до гуртожитку по книжку. Відчинив двері й побачив Колю, котрий присів біля моєї тумбочки спиною до дверей і там рився. Я хутенько причинив двері, Коля мене побачити не міг і ото тільки тепер йому сказав.

Послухався Івана Маркіяновича і в Житомир більше не дзвонив, сподіваючись, що потелефонує мені Лариса, хоч це була сподіванка таки примарна. Але вона потелефонувала, причому в цей-таки вечір,— я, зрештою, сьогодні після роботи навмисне нікуди не пішов.

— Ой, як добре, що я тебе застала! — продзвенів її голосок.— Тут таке робиться!

Забрали Артура й Славкового дядька, в мене теж був обшук. Якийсь кошмар!

І вона раптом заплакала. То було разюче: Лариса плакала!

— Заспокойся! — мовив я.— Думаю, це непорозуміння.

Телефон був біля вахтерки, і я не міг говорити відверто, хоч у мене на кінчику язика висіло безліч запитань.

— Коли б! — сказала Лариса.— У нього щось там знайшли. А в його батька через те інфаркт... Дуже тебе прошу, приїдь!

— Але в мене робота,— сказав я.— І що це змінить?

— Не знаю,— сказала Лариса.— Заради мене приїдь, мені біля тебе було б спокійніше.

— А що Славко? — спитав я.

— У нього теж був трус. Здається, щось знайшли. Я до нього не ходила, там є та Люда!

— А що в тебе вдома?

— Кошмар! Такі скандальчики! Правда, в мене нічого не знайшли, але мої предки в шоку, особливо батько! Мене тепер з хати не випускають.

— Але ж ти мені якось подзвонила!

— Втекла,— мовила Лариса.— Тепер вони мене'там уб'ють... Приїдь!

— Але який смисл приїжджати, коли тебе не випускають?

— Так, і це правда,— сказала покірливо Лариса.— Я не подумала. Мабуть, тобі не треба приїжджати. Не, це таки справді кошмар!

Зв'язок перервався. Я ще поалокав, зрештою, поклав рурку. Вахтерка дивилася на мене з цікавістю.

— Що, з дівчиною посварився? — спитала вона.

— А ви й здогадалися,— сердито сказав я.

— Та воно по розговору видно,— мовила вахтерка.— Ти краще собі київську підшукай, щоб з пропискою, бо нащо тобі та кугутка?

— Постараюся,— відказав — про що тут було говорити.

У кімнату мені повертатися не хотілося, і я вийшов надвір. Сів на лавці біля гуртожитку й нервово кутив, припалюючи нову сигарету від старої. Отже те, чого боявся, сталося. Ні Артур, ні Славко мого попередження не послухалися, і в них таки щось знайшли. Артур — це зрозуміло, він став безрозсудно сміливий, але Славко з його розважністю?

Славкового дядька я ближче не знав, тому про нього й менше думав, але і йому, як досвідченому чоловікові, треба було вестися розважніше. Цікаво, чи не зробили вони обшуку в мене у Житомирі, в батьків? Лариса про це нічого не сказала, бо могла не знати. Зрештою, коли це сталося, батько мені якось дасть знати. В мене вони знайти нічого не могли, хіба кілька Славкових листів, які він писав мені сюди, але то були листи звичайні із загальними міркуваннями, через що я їх не знищував; з Артуром же я не листувався, бо через Ларису стосунки з ним у мене таки розладналися. Тумбочку ж мою вони напевне перевіряли і там знайти нічого не могли — Коля це їм доказав. Отже

щодо себе я міг сподіватися тільки допиту, але про себе в цей час не думав: як буде, так і буде. Лариса була ніби в паніці, але це в неї мине.

Я помалу заспокоювався, хоч мені нестерпно було жаль за нерозсудливість своїх братчиків; про те, що хтось із них на допитах розколеться й розповість про наше братство, я не припускав, а тут чорні ангели могли б зачепитися.

Цього вечора я довго блукав вулицями, а щоб забутися, пішов у найближчий кінотеатр. Фільм був відверто поганий, але я досидів до кінця, трошки на ньому й передрімивши. Власне, я й не дрімав, а, заплющивши очі, напівмарив. І мені здалося, що з темряви протягується до мене кощава рука й вимацує, щоб мене розшукати й схопити. Я відчув страх.

Через кілька днів приїхав до мене батько, було це в суботу. Батько вперше приїхав до мене в Київ, він потелефонував з автобусної станції, я розповів йому, в який треба сідати автобус, а сам виїхав йому назустріч. Ми прибули на кінцеву зупинку автобусу водночас, і я відразу ж побачив, який батько стурбований і спателечений.

— У тебе тут усе в порядку? — спитав він.

— Та начебто,— відповів я.— А як там?

— Про Артура знаєш?

— Знаю.

— Взяли ще якогось чоловіка. А те, що і в нас був трус, знаєш?

Цього я не знав. Ми пішли з батьком вулицею, і він неквапно розповідав мені, що там і як діялося. Приїхали на машині й перерили весь дім. Лазили й на горище, але там такий у нас нелад, що вилізли звідти, як чорти. Перегорнули всі книжки й усі папери.

— І щось забрали?

— Славкові листи до тебе. Щось у них було?

— Ні,— відповів я.— Інакше я б їх не зберігав. А як твоя Біблія?

— Я її після твого приїзду вдома не тримав, було б жаль, коли б забрали. Тепер Біблії не дістати. Мене турбують ті Славкові листи. Справді там нічого не було?

— Всього їх чотири,— сказав я.— В одному виписки з Гегеля з розмислами про тугодумність, в Гегеля вони досить оригінальні; в другому — враження від поезії Лорки, в третьому — спогади про дитинство і про те, як хлопчик-каліка відчуває свою неповноцінність. У четвертому — розмисли про розумне й нерозумне.

— В тому четвертому й може бути небезпечне,— сказав батько.

— Не думаю,— відповів я.— Славко такий майстер каламутно писати, що й сам не дуже розбирає те, що написав. Говорить він куди краще.

Батько йшов якийсь час мовчки, здається, він чогось не договорював.

— Щось іще? — спитав я.

— Та от не знаю, як тобі сказати,— ніяково мовив батько.— Але ні, треба таки сказати. Мати після того, як вони пішли, спалила всі твої папери.

— Та ти що! — вражено спинився я.— Але ж вони їх не зачепили? Для чого ж тоді палити?

— Мене вдома не було. А в неї такий переляк! Ще давній!

— Та де ж логіка?

— Ну, в жінок логіки не шукай. У них своя логіка: те, що стукне в голову. Свого часу настраждалася зі мною, а тут іще й ти.

— Дивовижно! — скрикнув я.— Ще б збагнув, коли б вона щось палила перед обшуком.

— А може, вони там чогось не добачили, каже, а може, прийдуть ще раз? А коли нічого буде брати, то й. не візьмуть, а то ще щось перекрутять і вигадують! Оце таке! До речі, в останньому вона має резон. Не сердься на неї: вона досить настраждалася! Така була перелякана, аж несамовита.

— Скільки в мене побудеш?

— Привіз тобі трохи харчів і дещо з одежі. Сьогодні й поїду назад. Не хочу її залишати саму.

Батько був знічений, мені навіть здалося, що постарілий — було його щиро жаль.

— Понятими в нас були сусіди, що найгірше,— сказав він.— Ота пащекувата Онищучка,— це перша, тепер вона на всю вулицю дзвонить, що ми американські шпійони, що в нас шукали листівки і таке інше; другим був відставник — Трусов; цей на вулиці говорить, що ми баптисти і що нас усіх за це посадять.

— Але чому саме баптисти? — спитав я, засміявшись.

— Очевидно, хтось розказав, що бачив у мене Біблію,— смутно сказав батько.— Дивуюся, які в нас темні люди... Тепер на нас дивляться на вулиці, як на прокажених. Дехто й вітатися перестав — бояться. О, в о-н и зуміли нагнати людям жаху! І не тільки темним, але й усім — я теж за тебе боюся. Не того, що Щось натворив, тут я певний, а того, що т і можуть тобі щось пришити, а то давні майстри — шити. Скільки безневинних людей пропало ні за цапову душу.

— Думаєш, тепер це можливе?

— Все можливе! — сказав батько.— Оцього я й боюся. Боюся, бо вони взяли тебе на гачка, а коли так, то й діло знайдуть. Вони самі кажуть: був би чоловік, а діло знайдеться. Коли в тебе почнуть розпитувати, кажи правду, але без хвостів.

— Що значить — без хвостів?

— Сам маєш знати. Нічого такого, чого вони не знають. Щоб не могли за того хвоста вхопитися й заплутати. Але від того, що вони знають, не відрікайся, бо тоді за тебе візьмуться всерйоз. Зроби тільки те, що вони знають, нешкідливим для себе й друзів твоїх і не піддавайся на їхні вудочки, загрози, провокації, бо коли заплутаєшся, з того болота не вилізеш. І не забувай, що вони страшенно мстиві, тож не задирайся з ними й не доказуй своєї правди, бо їм правда непотрібна, а тільки завести людину під петлю, зламати їй й заплутати в свої сіті. Менше говори, а більше слухай, відповідай тільки на запитання, а за їхні межі не виходь. Фальшиві свідчення і звинувачення рішуче відсікай. Уся їхня сила в тому, що люди не вміють тримати язика за зубами, а ще страшаться непомірно. А страхати вони вміють і не тільки страхати, а перетворити людину в твань. Тобі треба вилізти з того болота. Але Боже борони, вигороджувати себе, а топити інших — тоді до кінця життя мучитиме сумління. Не вдавай, що ти

добрий і правильний, а друзі твої погані. Зрада — це найгірше, що є у світі.

Дещо з цих речей я вже чув, батько повторювався, але, очевидно, для того, щоб я ліпше запам'ятав. Говорив повільним і спокійним голосом, ніби хотів, щоб я з цієї науки не згубив ані слова. Передавав мені свій досвід, хоч, як на мене, був, може, аж занадто обережний. Але його вчила так чинити Біблія: "Не йди на суд нечестивих!" і "Не кидай перли перед свинями". Зрештою, ці афоризми він повторював мені не раз, а тепер пригадував. Не раз дивувався з його розсудливості, хоч він був простий чоловік, а тепер мав нагоду пересвідчитися в тому ще раз.

— Гаразд, тату,— сказав я.— Кидати пе-рел перед свиньми не буду.

— Оце і все, що я від тебе хотів би,— мовив він.— Хай тебе боронить Бог.

Те, що мій батько був віруючий, я здогадувався, свідчив про це його великий інтерес до Біблії, але був він віруючий-самотник. Тобто не відвідував ані церкви, ані сект, хоч мав одного приятеля, з яким вони розмовляли на біблійні теми. Свої оригінальні погляди на Бога і на стосунок людини з ним він виявить мені пізніше, і я хочу із обов'язково тут записати, бо згодом сам їх перейняв, а зараз говорити про те не місце.

Зараз же я був зворушений його увагою до мене — щиро про мене турбувався й уболівав. Зрештою, було й з чого: незабаром мене й справді викликали в КГБ, де між мною і слідчим із Житомира в присутності якоїсь понурої особи, котра не назвалася, відбулася тривала розмова. Слідчий назвався капітаном Остюком і почав мене розпитувати про Славка й Артура. Спитав мене, чого я покинув Житомир і перебрався до Києва, на що я щиро оповів, що побоювався: після звільнення з кочегарки в Житомирі мене на роботу не візьмуть. А нахлібником, сказав, я бути не збираюся, бо бажаю чесно, як всі люди, працювати й приносити суспільству корись. Розповів так само просто, нічого не притаюючи епізод у школі, через що навчання я покинув, і Остюк мене раптом похвалив за цей учинок, сказавши, що я зморозив, звісно, дурницю, але йому моя принциповість подобається. Наступне питання було про Артура, при цьому дивився на мене, як вуж на жабеня, хоч намагався вдавати, що дивиться, як батько на сина. Я сказав, що справді з Артуром ми дружили, але моя дружба з ним розбилася ще перед тим, як виїхав до Києва.

— Чому ж розбилася? — м'яко запитав Остюк, до речі, говорив він зі мною українською мовою.

Я зніяковів і сказав, що вони, як організація всюдисуща, повинні знати це самі. Остюк сказав, що вони, звичайно, все знають, але мене допитують як свідка, тож мушу про причини нашого розладу сповістити від себе.

— Причини інтимні,— сказав я і знову замовк.

Остюк почав налягати, щоб я сказав, а я огинався, ніби й справді соромився. Нарешті потупив очі й трагічно промовив:

— Він відбив у мене дівчину.

Мене спитали, як звуть ту дівчину, і я відповів. Чи мав я з Артуром стосунки після того? Я відповів, що зустрічався раз. Про що говорили? Про дівчину, але порозуміння

не знайшли.

— Чи не давав він тобі читати антирадян-ську літературу, або чи не бачив ти такої в нього?

Я страшенно здивувався, може, навіть трохи переграв і відповів, що він питає в мене дивні речі: чи може людина, яка ненавидить іншу, давати їй ще якусь, бозна-яку літературу?

— А що, в нього знайшли таку літературу? — поцікавився ніби ненароком.

— Чого це тебе дивує?

— Та він взагалі майже нічого не читав,— сказав я.— Типовий бельбас, у якого тільки дівчата в голові.

— Але в нього таку літературу знайшли,— сказав Остюк.

— Ну, це може, з дурної цікавості десь узяв. Наскільки знаю, він політикою ніколи не цікавився.

— В нас щодо цього інша думка. Є дані, що його дівчина, ота Лариса, приїжджала до тебе, чого?

— Любовні справи, і я про те не можу говорити.

Здається, я слідував батьковій науці, й хвостів у своїй справі не залишав. Остюкові це увіч не подобалося, і він перейшов до Славка, сповістивши, що той уже інтерес до книжок має, чи не так? Я згодився. Величезний інтерес!

— До речі, хто така Лорка? — спитав Остюк ніби ненароком.— Чи не ваша дівчина?

— Це іспанська поетеса,— не моргнувши оком, сказав я.— Її звали Гарсія. До речі, цю поетесу розстріляли фашисти.

— Да? — заломив брову Остюк.— А я думав, що це ви так дівчину звете.

— Дівчину ми зємо Лариса,— повідомив я.

Остюк глянув на мене, ніби я йому брехав, а тоді спитав, чи не знав я Славкового дядька. Я чесно відповів, що тільки візуально: раз застав його у Славка, але той швидко пішов.

— Про що ви тоді говорили?

— Про поезію. Славковий дядько говорив, що Франко ніякий не поет, а ми із Славком заперечували.

— Це не той іспанський Франко? — ніби пожартував Остюк.

— Цього разу український. Іван Якович Франко.

— А, це той западенець. А антирадян-ської літератури у Славка не бачив?

— І в нього знайшли? — зчудовано спитав я.— Не повірю! Він цікавився філософією, Гегелем, Кантом, Фейербахом, Енгельсом (Енгельса я навмисне сюди упхав), але ніколи не політикою. До речі, Фейербах йому менше подобався, Славко більше був гегеліа-нець, але й кантіанство не заперечував.

— Ти недурний хлопець,— сказав Остюк.— І охота тобі вкалувати на бетонному заводі?

— Де дітися? — розвів я руками.— Всі ми кожен по-своєму будуємо соціалізм.

— До речі, такого собі Степана Вітлич-ного знаєш?

— Знаю,— сказав я.— Він мене трохи підучував з української та російської літератур та мов, бо я таки хочу вступити в інститут. Але я тільки трохи ходив до нього — набридло, та й часу в мене мало. Робота забирає все, а коли вільний, хочеться і в кіно піти.

— Як з ним познайомилися?

Я сказав: Славків дядько — родич Віт-личного, він через Славка порадив мені брати в нього уроки.

— Брав у тебе за уроки плату?

— Та ви що? — здивувався я.— Це дуже безкорисливий чоловік.

— А літератури тобі ніякої не давав?

— Коли б давав, ви б знали,— мовив я.— Там у мене один субчик весь час у тумбочці риється. А в іншому місці де б я її міг покласти?

— Який це субчик?

Я назвав. Назвав, а мені йокнуло в серці: а що, коли Коля не провокатор? В цьому я порушив батькові приписи й подав зайву інформацію. Зрештою, коли він провокатор, то вони його, дурного, відставлять, а заведуть хитрішого — що я з того виграю? Мені аж неприємно стало: дав маху й почав розговорюватися, а це вже небезпечно. Отож, я насторожився і вже тільки відповідав на запитання, суворо керуючись батьковими приписами. Остюк коло мене заходжувався з того чи з того боку, ставив каверзні запитання; коли щось із того була правда, наприклад, щодо знайомств та зустрічей, я того не заперечував, але жодного підтвердження, що бачив у когось нелегальну літературу, не давав, навіть дивувався, що така є, і наївно спитав, а що саме вважається антирадянською літературою?

— Книгі і ізготовленні матеріали, клівещущіє на советскую власть! — сказав, перейшовши на російську, Остюк.

— Такого мені не доводилося зустрічати,— сказав я.— А що, їх у нас друкують?

Але на це відповіді мені не було дано. Натомість Остюк популярно мені розповів про прошуки імперіалістичних розвідок і про негідних людей, особливо з гнилої інтелігенції, яких ті розвідки одурманюють. Потім мені дано кілька аркушів паперу, і я мав свої відповіді на запитання докладно записати. Остюк мені диктував запитання, а я старанно писав, слово в слово повторюючи те, що сказав. Одне мене дивувало: чомусь на запитували про мою поїздку до Львова і про зустріч із братами Горбачами — очевидно-таки, про те не знали. Коли б знали, то вже забагато в мене виявилось б точок дотику із заарештованими. Отож я зіграв перед ними отакого невинного, дещо наївного, але цікавого до всього хлопця, компанійського і спраглого знань, яким я, зрештою, й був; водночас, ненав'язливо дав знати чи, точніше, зрозуміти, що ні мої друзі, ні Вітличний мені не довіряли, хоч я не знаю й чому, принаймні, нічого недозволеного читати не давали, і я поняття зеленого не маю, що в тих книжках і матеріалах може бути. Одне слово, я був ніби камінчик, якого омиває, не шкодячи йому, вода і ніяких хвостів— (окрім промаху з Колею) з мене не зависло. Розмашисто підписав свої зізнання, і мене випустили на волю, попередивши, щоб я про ці наші балачки нікому не казав ні слова. І

тільки на бульварчику, за ворітьми цієї жахливої установи я відчув, у якому колосальному напруженні був весь цей день. Змушений сісти на лавку, щоб перекурити: був випотрошений до дна. Іще раз перепустив через мозок усе те, про що говорив і що мене запитували. Ні в чому, здається, не міг собі дорікнути, хіба в одному: я так само, як колись апостол Петро, відрікся від свого приятеля. Пізніше, будучи в Житомирі, я взяв батькову Біблію і знайшов це місце в Євангелії від Матвія (XXVI — 69—70). Ось воно: "А Петро перед домом сидів на подвір'ї. І приступила до нього служниця одна та й сказала: "І ти був з Ісусом Галілеянином!" А він перед всіма відрікся, сказавши: "Не відаю я, що ти кажеш!" Десь так само вчинив сьогодні я; зрештою, інакше вчинити не міг, як, очевидно, й святий Петро. Була між нами й різниця. Не відаю, чи Петро, відрікшись од Ісуса, хотів його врятувати, а ж Артура врятувати хотів хоч би й тим, що він не матиме супроти себе свідка в моїй особі. З другого боку, класти свою голову за Артура було б усе ж донкіхотством — це, очевидно, й дурний зрозуміє. Однак, неприємне почуття з душі не зникало, я звівся й подався геть, бо мені раптом здалося, що залізні ворота вогненної печі, в якій щойно побував, розчиняться, як рот почвари, і вона знову ковтне мене в себе, може, й навіки.

Довго ішов вулицями, гнаний цим страхом, аж доки не опинився біля Києво-Печерської лаври. Блукав її подвір'ям, роздивляючись будинки, а потім сів у скверику із залізною альтанкою під Шеделевою дзвіницею, кутив і помалу приходив до тями. По дворі блукали якісь люди, отари екскурсантів, але я нікого не бачив: руки в мене тремтіли, а душа була порожня.

"Ні, я все-таки не боєць,--- подумалося мені.— Може, й справді я овечка, але зовсім не бажаю, щоб вовк, який почав зі мною лукаву балачку, мене пожер". Бо чи зміниться світ од того, що з нього зникне якась овечка, але в самої овечки той світ в очах напевне помре. Отож, ліпше я піду стопами апостола Петра, аніж слідом апостола Іуди — для того, щоб перетворитись у жертвовного барана, в душі моїй сили не вистачає. Окрім того, ситий од того буде тільки вовк...

Тиша лаври, спокій її чудових споруд, відчуття статичності часу, бо не завжди він біжучий і плиткий, часом відчувається він зупинено, і це теж потрібно для людської душі,— все врівноважувало мене, але нанесло в мою душу смутку. Тоді світ од часу того-таки святого Петра, а може, й давніше, аж зовсім не порозумнів. Що злочинного вчинили ми, троє юнаків? Хіба те, що дерзали мислити й сумніватися. Доки людство вигадуватиме ідолів і примушуватиме людей уклонятися їм, хоч ті люди в ідолів не вірять і їх не шанують, і доки кидатимуть тих, хто чесно заявить про невіру свою, у вогненну палахкотячу піч? Чи скоро зникнуть із землі царства дурнів і чи так уже втішно людям ставати стандартними чеканками ідіотичних суспільних форм?

Стояли чудові вересневі дні. Було тепло, але все дихало осінню, про те нагадувало багато що: жовті листки на деревах, подих вітерця, цвіркуновий дзвін із парку чи саду, запах зілля, барва неба і хмар, навіть особливий блиск у людських очах.

Минав рік од того часу, відколи життя моє скаламутилося. Я, до речі, подав документи до вечірньої школи, і вже кілька вечорів ходив на заняття. Але сьогодні на

заняття я не піду. Сьогодні я і від роботи звільнений, сьогодні я ніби пушинка з бабиного літа, яка сама не відає, куди летить. І мені вперше захотілося, щоб сьогодні в моїй кімнаті хлопці випивали, вперше мені захотілося впитись, а це значить забути про світ, відірватись од його самоїдських проблем й поринути в зелені хвилі зеленого чаду.

Але повертатись у гуртожиток мені не хотілося. Я купив чвертку горілки, пішов у якусь їдальню, вилив ту горілку у склянку вщерть і махом її випорожнив.

— Такої молодой, а так пйош? — сказав рипкий голос, і я побачив горбаня, що сидів навпроти за цим-таки столиком, раніше його якимось не примітив.— Брось, парень, дряное его дело!

— Є причини,— сказав я, жуячи котлету чи то з м'яса, чи то з хліба.

— Нещасливая любовь, да? — спитав горбань.

— Абсолютно точно! — сказав, відчуваючи перші поповзли хмелю.— Нещаслива любов до світу чи світу до мене. Зрештою, це все одно, чи не так?

Горбань засміявся. Розтулив величезного рота, і я побачив, що з зубів у нього є тільки передні. І мені стало горбаня жаль. Покинув

котлету із хліба чи м'яса і звівся. —Ад'ю, піжон! — сказав я.

— Пока, босяк! — сакраментально і не без задоволення сказав горбань.

Я подумав, що він міг би стати моїм другом, але в день відречення від приятеля давнішого нових друзів заводити гріх.

Пішов до виходу, намагаючись ступати в струнку, бо мій човен уже потрапляв у хвильливе море. І хвилі вдарили в того утлого човна, а я тримав стерно і пустив свою посудину напереріз хвилі, і човна мого знесло вгору, а тоді кинуло в глибочезну яму, щоб знову викинути на черговий гребінь. А під ногами не було землі, тільки щось розхитане й рідке і дивну самоїдну самотність я відчув, у яку поринав і з якої виривався, бо море оте — це і є самотність, а моя квола, овеча воля, яка вела малого човна — це моя надія і з моря, і з самотності, і з усього світу, і від гріха святого Петра утекти.

Епізод шостий.

СУД НЕЧЕСТИВИХ

Суд над Артуром і Славковим дядьком відбувався місяців через три — була вже зима. Мені про те повідомила телефоном Лариса, я пообіцяв приїхати, зрештою, за батьковою порадою, весь цей час я у Житомирі не був, хоч логіки тієї поради до кінця не збагнув. Тепер же не поїхати не міг, можливо, саме тому, що про це попросила Лариса, а може, і з почуття покаяння за гріх святого Петра. З роботи відпросився, прямо сказавши бригадірові: садять мого товариша.

— А що він учворив? — спитав бригадир, був він у нас грубуватий, але мовчазний і справедливий, а працював, як віл. Я принаймні цього чоловіка шанував, та й він до мене претензій не мав, а оскільки я був у бригаді наймолодший, коли-не-коли й протегував.

— Читав заборонену літературу,— сказав прямо я.

— Це проти совєцької влади? — спитав він.

— Не знаю,— мовив я.— Але думаю: не так проти влади, як проти начальства.

Цю фразу я сказав спеціально, бо бригадир начальства не любив, байдуже якого. Наївно вважав, що влади треба слухатися, але в начальники лізуть усілякі покидьки, через що у нас в країні такий бардак.

— Добре, їдь,— коротко сказав він.— Але не влізь там десь... Тебе як свідетеля викликають?

— Ні! — мовив я.— їду просто так. Я з ним ще пацаном дружив.

Бригадир подивився на мене уважно, здається, про те, що мною цікавилися чорні ангели, він знав. Але ніколи про те не розпитував.

— Коли дружив, то поїхати тре,— сказав коротко.

Ні, він був усе-таки славний, наш бригадир. Суворий, вимогливий, не завжди делікатний, але справедливий.

І ось я вже їду в автобусі й дивлюся на знайомі засніжені краєвиди. Біля мене сидить симпатичне дівча, але я й не думаю заводити з нею розмови, бо на душі в мене печально,— годі не думати про Артура. Так, утупившись у вікно, я й проїхав увесь шлях, тільки в Ко-ростишеві вискочив покурити. Суд мав початися сьогодні, отже я з автобуса піду прямо туди на колишню вулицю Іларіонівську, а тепер Щорса. Безліч разів проходив мимо того будинку, але ніколи не думав, байдуже озираючи людей, що там стояли: й мені доведеться тут стовбичити, тим більше, що суд був закритий і публіки на засідання все одно не пускали.

Під судом і тепер стояли люди, декого я відразу пізнав: Артурові батьки, Лариса, Аллочка, Славкова Люда, самого Славка не було, ще кілька жінок —очевидно, родичі Славкового дядька. Я підійшов до них і привітався притишеним голосом, усі відповіли, окрім Аллочки, яка демонстративно відвернулася.

— А де Славко? — спитав я в Люди, яка стояла з Ларисою трохи осторонь Артурових батьків.

Вона подивилася на мене якимись порожніми очима і так само притишеним голосом, утомлено, але спокійно, почала розповідати, що зранку Славкові стало погано і піти на суд він не зміг, але послав сюди її, хоча вона хотіла залишитися біля нього, бо коли йому стає погано, а вона біля нього, не так страждає. Тим-таки безбарвним, ніби байдужим голосом, вона розповіла, що в Славка знайшли статтю "З приводу процесу над Погружаль-ським", про яку він просто забув,— вона впала за канапу і вже там добряче припала пилом. До нього майже щодня приходив каге-біст і мучив його допитами, погрожуючи і страхаючи, а передусім домагаючись, щоб Славко сказав, хто йому ту статтю дав: чи його дядько, чи Артур? Славко сказав, що стаття прийшла йому в бандеролі без зворотньої адреси із київським штемпелями, що обгортку бандеролі він викинув (була там якась невиразна книжка, а стаття в неї вложена), самої статті він так і не прочитав, бо вже тоді загубилася,— він думав, що її взяв хтось із відвідувачів. Тоді в нього почали вимагати назвати всіх, хто його відвідує, але тут Славко відповідати навідріз відмовився, бо він каліка, а люди заходять до нього з милосердя і їх багато, не всіх він навіть знає.

"Нічого, ми розберемося, хто приходить із милосердя, а хто ні, а з "вражеских наміре-ній",— сказав кагебіст, але Славко все одно не назвав жодного прізвища. Тоді чорний ангел загрозив, що Славка посадять, незважаючи на те, що він каліка, бо та стаття має антидержавний характер, хоч ідеться тільки про ненормального, який підпалив бібліотеку. Славко вже морально готувався до арешту, бо співчуття від цих людей не сподівався, він навіть казав тому типу: "Я готовий! Арештовуйте!" — але кагебіст продовжував до нього ходити й мучити розмовами.

— До речі, багато він розпитував про тебе,— сказала мені Люда,— але більше про його дядька й Артура, вимагаючи, щоб він зізнався, що це вони дали йому матеріал.

— Вимагали сказати, яку ще літературу вони приносили,— мовила Люда,— і чи ти не був кур'єром між Києвом та Житомиром?

— "Ну, він політикою не цікавиться",— сказав про себе Славко,— але ми з ним дружимо".

Потім у Славка почали вимагати, щоб він виступив із статтею у "Радянській Житомирщині", де зізнався б, що імперіалістичні розвідки підкупили частину гнилої інтелігенції і за ці гроші та шмат гнилої ковбаси й чечевичної юшки вони й почали виготовляти підривну літературу й поширювати її, щоб він публічно відрікся від свого дядька, бо той уже раз сидів, але не покався і залишився заклятим ворогом радянської влади. Так само щоб він відрікся від Артура, який використовував їхню дружбу для того, щоб і його штовхнути на кривий шлях; сказати, що він через несвідомість і нерозумний інтерес до забороненого піддався на такі провокації, а зараз щиродушно кається і своїх фальшивих друзів засуджує; тільки при тій умові його залишать у спокої, а коли він од такого відмовиться, йому перестануть виплачувати пенсію з інвалідності, а з інституту виженуть, а може, й арештують. Зрештою, коли Славко так дуже не хоче чи не може писати таку статтю, то вони напишуть її самі, підписавши її його іменем, і хоче того чи не хоче, а її надрукують і ніхто ніколи не здогадається, що він не писав ту статтю сам.

"Коли ви це зробите, мені залишиться одне,— сказав їм Славко,— позбавити себе життя, навіть публічно".

"І всі подумують, що ти божевільний,— сказав той пес,— а ми вже подбаємо, щоб люди так подумали".

Тоді Славко відмовився з ними розмовляти, а через кілька днів така стаття з'явилася — до речі, це було тільки позавчора.

— Славко щось погане задумав,— сказала Люда,— і з її очей покотилися сльози,— і я ніяк не можу переконати, щоб він нічого не робив із собою, навіть переселилася до нього і весь час тримаю його на очах — ми з його матір'ю чергуємо, бо він зараз так ослаб, що й не встає. Часто плаче й каже, що не хоче жити, бо тепер його зганьблено навіки. Всі знайомі від нього відцуралися й бояться заходити; зрештою, він нікого не хоче бачити, окрім тебе,— Люда подивилася на мене багатозначно.— Ти ж до нього зайдеш? — спитала вона.

— Обов'язково! — відказав я, прочуваючи холодок за плечима: аж до цього тут

дійшло.

— Я до нього заходжу,— сказала Лариса, весь цей час вона стояла біля нас мовчки — лице в неї було якесь сіре.

— Артура самого судять чи зі Славковим дядьком? — спитав я.

— Самого,— відповіла Лариса.— На засідання нас не пустили, але на вирок, сказали, пустять. Адвокат говорить, що йому дадуть років три або й п'ять. По тому можна буде подавати на касацію у Верховний суд, але на це надії мало. Сам суд тільки формальність, строк уже наперед визначено.

— Веселі справи,— смутно сказав я.

— А що в тебе? — спитала Люда.

— Був обшук, але нічого не знайшли. Раз викликали на допит, як свідка, але як свідка на процес не запрошували.

— Ну, ти легко відбувся,— сказала Люда.— Про Славка питали?

— Аякже,— відповів я.— Сказав те саме: Славко політикою не цікавився.

Ми стояли під судом довго. Померзли, особливо Лариса, але піти випити чогось гарячого не зважувалися. Інколи підходили до зачинених дверей і прикладали вухо, але нас якийсь чоловік од тих дверей відганяв; зрештою, з-за дверей, оббитих дермантином, усе одно нічого не чути. В коридорі, принаймні, було трохи тепліше, але там стояти не дозволяли. З Артуровими батьками ми не контактували, ті з Аллочкою стояли збоку із глухо замкнутими обличчями.

Люда запропонувала нам із Ларисою заскочити в якусь їдальню й випити чаю, вона постоїть, а коли треба — покличе. Ми згодилися: їдальня була неподалік.

— Батьки влаштували мені бучу, коли довідалися, що я йду на суд, але я все одно пішла,— сказала Лариса.— Загрозила їм, що втечу з дому. Я в такому стані, що справді могла б це зробити. Принаймні поїхала б до тебе. Не вигнав би?

— Про що мова? — сказав я, хоч ми обоє знали, що я живу в чоловічому гуртожитку.

Зайшли до їдальні, взяли гарячого чаю й почали грітися.

— Таке в мене враження, ніби світ перекинувся з ніг на голову,— сказала Лариса, обіймаючи склянку долонями.

— По-моєму, він був перекинутий так завжди,— сказав я, гріючи пальці й собі.— Ми тільки цього не помічали.

— Помічали,— серйозно сказала Лариса.— Коли б ні, не було б цього суду і ми б там не стояли.

— Справді,— сказав я.— Але ж, Ларисо! Я знав що мають бути арешти. І спеціально приїжджав до Славка, його дядька й Артура попередити.

— Артур думав, що це ти з переляку. А звідки знав?

— Ну, це вже неважливо,— мовив ухильно.— Сама маєш розуміти...

— Не довіряєш? Зрештою, ти мені ніколи не довіряв.

— Довіряю, Ларисо. Але розумніше дещо не знати, ніж потім ховати в собі.

— Ти розумний,— протягла Лариса.— Через це ти на волі, а він у тюрязі.

— Хотіла б, щоб і я був у тюрязі?

— Ну, тоді я зовсім збожеволіла б,— сказала Лариса.— А так знаю, що хоч ти розумний, бо Артур розумний бував не завжди. Часто його ніби заклиняло.

— Що значить заклиняло, Ларисо? — спитав я.

— Бував упертий і нерозумний.

— А тебе викликали?

— Ну, я ж дурочка,— мовила Лариса.— А з дурочки що візьмеш?

— А як було з обшуком?

— Прийшли, перерили все. Через це мої предки так скаженіють. О, я тепер під невсипущим оком. Кожен вихід контролюється, батько навіть стежить за мною як шпигун. По-моєму, він і тепер за нами стежить. А загалом, ти даремно на нього маєш зуби. Він добрий і розумний, але мама його не любить.

— Чи ж донощики можуть бути добрими людьми? — спитав я.

— А коли він у них на гачку? Характеру ж не має. Боїться за сім'ю, бо любить нас?

— Не знаю, Ларисо,— сказав я, подумавши.— Може, й маєш рацію. Хай життя його судить.

— Думаєш, життя судить? Колись казали, що судить Бог, але тепер цей суд відмінено.

— Не знаю, Ларисо,— повторив я.— Поки що судять нас.

— Ну, тебе й мене не судять.

— Судять, Ларисо. Але кожного по-своєму. Пам'ятаєш мою кочегарку. Отож усіх нас укинуто в палахкотячу піч, хоч один потрапляє у більший вогонь, а інший у менший. Одного палить вогонь видимий, а другого невидимий. Один згоряє в попіл, а другий ходить по землі ніби цілий, але має спопелілу душу.

— Ну, ти заговорив щось сумно. Не чула від тебе такого.

— Бо думав про це — не говорив.

— Чому ж не говорив?

— Хотів вірити, що це не так.

— І я кинута в ту піч?

— Всі, хто думає,— сказав я,— Всі, хто не є в цьому світі стандартний. І не хоче ним бути.

— А ті стандартні?

— Тих нема потреби кидати у піч, вони кинули в неї себе самі. Ходять, живуть, жують, працюють, дивляться кіна й телевізори, дивляться футбол чи грають у шахи й доміно, але душа й думка в них із попелу.

— Мені не подобається, що ти так говориш. Розумний не повинен такого казати.

— Вибач: Ларисо. Душа в мене плаче. Але я не вважаю, що Артура судять, а мене ні. Всі ми на суді нечестивих.

— Ходім,— сказала Лариса.— Ти панікуєш! І мені це не подобається.

Ми вийшли. Надворі було холодно, здається, ще холодніше, як раніше, ніби чай та тепло нас не зігріли, а ще більше забрали тепла.

— Я його побачила,— сказала Лариса.

— Кого?

— Батька. Він, бідолашний, такий, що скрізь його видно.

— Не звертай уваги. Так йому буде легше.

— Але те, що засік мене з тобою,— біда! Тепер у мене буде вдома грім та блискавка. Але я їх знову настрахаю. Може, навіть на день-два приїду до тебе. Знайдеш, де мені переночувати?

— Знайду,— сказав я.— Але ліпше цього не роби.

— Але я не витримаю!

— Коли не витримаєш, приїжджай,— сказав я просто.— Щось придумаємо.

— Дякую. Ти справжній друг. Шкода, що я тебе не змогла полюбити.

— Мені теж шкода, Ларисо,— сокровенно сказав я.

Ми підійшли до приміщення суду. Кінця й краю йому не було; Люда стояла синя й переминалася з ноги на ногу. Артурових батьків впустили в коридор, а Люда лишилася надворі. До речі, ми даремно про неї критично думали, очевидно, це було із ревності. Була вона відважна й віддана і, здається, по-справжньому Славка любила. Щастя, що є ще на світі такі дівчата.

— Біжи, випий чаю,— сказав я, і Люда пішла, майже побігла — вже ледве не цокотіла зубами.

— Боюся, що ми тут простоїмо цілий день,— мовив я.

— Простоїмо,— героїчно сказала Лариса.

— Що в Артура знайшли, не знаєш?

— Він мені не довіряв. Як і ти. Вважав за дурочку і що дівчатам секретів довіряти не можна.

— Бо це часто й справді так.

— Нічого ви не розумієте. Через це вас і кидають у піч, бо не довіряєте жінкам.

— Може, маєш рацію, Ларисо,— сказав я примирливо.

Стояли на морозі й переминалися з ноги на ногу. Дочекалися Люди, була так само синя, але уста її вже не тремтіли.

Саме в цей час виглянув із дверей Артурів батько і сповістив, що зараз будуть зачитувати вирок і що ми можемо зайти. Ми кинулись у приміщення, двері суду були відчинені, і ми вільно туди зайшли. І тут я побачив Артура з постриженою під машинку головою — нагадав мені шкільні часи, коли мусили отак стригтись. Виглядав жалюгідно — якийсь вихудлий і виморений.

Ми вислухали виступ прокурора, він говорив, яке у нас щасливе життя, скільки в нас шкіл і бібліотек, як розцвітає культура і які великі досягнення нашої держави в космосі і взагалі скрізь. Артур від заключного слова відмовився, а на запитання, чи визнає себе винним, сказав: "Так!". Це мене здивувало. Виступив адвокат і говорив щось про молодість засудженого і про те, що він покався. Потім був вирок: три роки таборів суворого режиму.

Коли ми виходили, я зустрівся із членом суду, на вигляд відставником.

— Совість вас не мучить? — спитав.

— Нет! — жорстко рявкнув відставник, показуючи золоті зуби.

Лариса смикнула мене за руку й потягла геть, вона була заплакана.

І тут сталася несподіванка: біля суду стояв її батько, чи, як я його називав, дікенсівський тип. Обличчя в нього було стривожене, сам він також змерз, бо був аж синій.

— Ну що? — спитав він у Лариси.

— Три роки,— відповіла вона.

Лариса ин батько зітхнув і понурився. Тоді звів очі.

— Підеш зі мною додому? — спитав. Лариса кивнула, попрощалася зі мною, і вони пішли. Я опинився сам, і саме в цей час підійшла до мене Аллочка.

— Це ти мав би сидіти на тій лаві,— сказала вона з ненавистю.— Викрутився, зараза! Будь ти проклятий!

Її губи затремтіли, а за мить гордо йшла геть, наздоганяючи батьків. Я остовпів. Вийшла заплакана Люда.

— Коли зручніше зайти до Славка? — спитав, все ще не можучи отямитися від того, що проти себе почув.

— Зараз пішли,— мовила Люда.— Нап'ємося кави чи чогось гарячішого. Ніколи не пила, а зараз хочу... Щоб вони поздихали!

Я теж кипів від обурення: через те, що відбулося і через те, що проти мене сказала Аллочка. Можна все говорити, але таке! Ні я на такі слова не заслуговував.

Люда заскочила до магазину, а я лишився курити. Вогник сигарети аж шкварчав у вустах. Плюнув недопалком і закурив цигарку нову. Усе в мені тремтіло.

— Знаєш, що мені сказала Аллочка,— мовив, коли Люда знову підійшла до мене.— Що це я мав би сидіти на лаві підсудних, а не Артур.

— Не зважай! — м'яко сказала Люда.— В неї горе й вона несамоविта!

І тут ми побачили прокурора. Виявляється, він був кривий на ногу і сильно кульгав, а може, мав протеза. Прокурор ішов повз нас.

— Щоб тобі другу ногу викрутило! — сказав тихо, але виразно я, і вперше в житті обдав іншу людину хвилею своєї ненависті.

Прокурор злякано на мене зирнув і пошкандибав швидше. Люда схопила мене за руку й потягла.

— Чи ти здурів? — зашипіла вона.

— Пес! — сказав я люто, але прокурор уже мене не чув, він од мене, зеленого юнака, тікав.

— Вгамуйся,— шепотіла коло мене Люда.— Що це тебе вкусило?

Я весь тремтів. Ніколи в мене не виникало таких негативних афектів супроти якоїсь людини, навіть супроти тієї набитої дуреви, через яку я змушений був піти зі школи — Соплі Вольфовни.

Люда все ще тримала мене за руку, і я відчував, що таки заспокоююсь. Зрештою, всі ці афекти — марна річ, від них нічого не зміниться. З другого боку, можна пожаліти

й тих судейських: скільки ненависті вони викликають у людей своїм праведним, а особливо неправедним судом! Ми ж побували на суді нечестивих. Суддя й засідателі знали наперед, скільки років їм треба було вліпити Артурові, отже то не був суд, а обряд, бо істина, правдивість і честь нікого не цікавили. Через це на такому суді не потрібна й оборона, та її, зрештою, й не було, бо адвокат призначався з тієї ж компанії. В Артура адвокат був лисий і улесливий, мов лис; мені здавалося, що цей переляканий чоловічок також був служкою культу контрольованого насилля, а не захисником,— якась мізерна й нікчемна особистість без "я" і без значення (згодом я довідався, що той адвокат був місцевим письменником і навіть писав п'єси). Засідателі правили роль бовванів, бо, зрештою, й були бовванами, судячи із моєї зустрічі з одним із них і з його лютого:

"Нєт!" — він підсудного ненавидів ще до того, як почав судити. Отже нікого з того суду не цікавили ані факти, ні справедливість, ні права людини, зокрема право вільно мислити й висловлювати власні погляди. Мене здивувало в тому суді тільки одне: Артур виним себе визнав. Чому? Очевидно, слідчий його у певний спосіб зламав. Саме це й непокоїло мене найбільше, але то, зрештою, мало бути у волі самого Артура. Кожна людина має право на власні рішення та вчинки, і про те я думати не хотів. Хто зна, може б, я так само повівся, коли б мені пообіцяли, що дадуть не п'ять років, а три, адже правди своєї доказувати тут не було перед ким.

Коли ми зайшли до Славка, він лежав у постелі і щось читав. Побачивши нас, одразу ж відкинув книжку і німо на нас подивився.

— Три роки,— сказала Люда,— в таборах суворого режиму.

— Ну, слава Богу! — сказав Славко.— Думав, дадуть більше.

Люда відразу ж пішла готувати каву, бо ми й досі були змерзлі, а я присів біля Славка. Той подивився на мене очима, повними сліз.

— Знаєш, що вони зі мною зробили? — спитав він.

— Знаю,— відказав я.— Не треба тим перейматися.

— Але ж я зганьблений! — сказав Славко.— Як тепер зможу людям у очі дивитися?

— Не будь дитиною, Славку. Хто розумний, зрозуміє, що над тобою вчинили насилля,— сказав я,— а хто дурний, тому й не треба. Головне, щоб ти був чистий перед власним сумлінням.

— Перед власним сумлінням я чистий,— сказав Славко.

— Оце головне: нікого не продав і нікого не закопав.

— Але я ніби відрікся від Артура і дядька.

— Як святий Петро,— мовив я.— У нашому житті це не гріх, а необхідність.

— Я так не вважаю. Відрікатися від друзів, щоб врятувати себе — це неморально.

Я подумав про себе, адже також учинив гріх святого Петра.

— Може, й так, а може, й ні. Кожен такі речі має вирішувати для себе сам. І судити себе, а не інших.

— Я себе й суджу,— тихо сказав Славко.— Жити мені не хочеться!

— Тобі себе судити нічого. Ти ж не писав тієї статті.

— Поки Люди нема, я тобі скажу,— прошепотів Славко.— Я її не писав, але підписати погодився. Можеш плюнути мені в лице й піти.

Очі його хворобливо блищали, а вуста тремтіли. Я взяв його руку в свою й міцно стис.

— Не було в мене більше сили витримувати їхньої брутальності. Краще б мене посадили.

— Тоді ти ще більшою мірою мав би витримувати їхню брутальність. Знаєш, що тобі скажу: є один моральний закон,— коли людина дає клятву під примусом, така клятва вважається за нечинну. Зрадником називається тільки така людина, яка дає клятву самохітно і щиро, а потім від неї відступає.

— Не знаю, чи є такий закон,— сказав Славко.

— Є,— мовив я.— А коли нема, то мусить бути.

Зайшла з кавою Люда.

— Ми так перемерзли,— сказала вона,— що вирішили щось випити. Та й настрій, мов на похоронах.

— Але в нас нічого нема,— сказав Славко.

— Передбачено,— мовила Люда й витягла з сумки пляшку коньяку.

— Я б з вами теж випив би. Бо й мені не легше.

— Тобі не можна,— залізним голосом сказала Люда.

— Гаразд,— опустил очі Славко.— Випийте ви, а я символічно.

— Символічно можна,— сказала м'якше Люда.

Ми випили, але сьогодні мені трунок не пішов: усе аж трусилося. Тоді я попросив налити коньяку в каву. Пив гарячу суміш, а Люда знову налила собі й випила.

— Вибачте мені, хлопці,— сказала вона, і раптом по її обличчі покотилися сльози. Вона по-дитячому витирала їх обома руками.

— Дати тобі почитати ту статтю? — спитав Славко.

— Ні,— сказав я.— Не хочу нічого такого читати. Не мають значення жодні статті, має, здається, значення тільки рівень нашого самоусвідомлення. Тобто усвідомлювати, що учинив і як.

— Але ж він нічого не вчинив,— сказала Люда.

— Тим більше. До речі, від Артура і я відрікся. Сказав на допиті, що ми з ним не контактуємо і не дружимо через Ларису.

— По-моєму, ти правильно сказав,— мовила Люда.— Та й розумно,— вона підлила собі коньяку в каву.— Чи Славко тобі повідомив, що маємо одружитися?

Славко подивився на Люду із здивуванням, вона йому підбадьорливо моргнула. Я вдавав, що не помітив того презирання.

— Налити тобі ще? — спитала Люда.

— Налий! — згодився я.— Цього разу за вас. Дуже радий!

— Тепер не до радості,— сказала Люда.— Хай вони поздыхають!

Ми випили і за Славка із Людою, і за те, щоб вони поздыхали. Тепло потекло по мені, в кімнаті стало затишніше і майже зникла та напруга, яка відчувалася спершу. Я

розповів про "іспанську поетесу" Гарсію Лорку, яку сплутали з Ларисою — Славко не витримав і зареготав своїм заразливим дитячим сміхом.

— Отже Лорка — іспанська поетеса? — спитав він.— А чого зайшла мова про Лорку?

— Вони вилучили в моїх батьків твої листи.

— Дивно, мені про ті листи нічого не згадували.

— Бо там тільки й було компромату, що ця загадкова "іспанська поетеса". І компромат цей стосувався не тебе, а їхнього ступеню освіченості.

— Здорово! Іспанська поетеса Гарсія Лорка,— зі смаком проказав Славко.— Не, це все таки здорової А чого з вами не прийшов двійник Лорки?

— Її забрав від суду батько і повів під вартою, оголивши шаблю,— сказав я.

— Бідна Лариса! — сказав Славко.— До речі, я її завжди мало розумів — чого її тягло до нашої компанії? Їй би щось веселіше й простіше.

— По-моєму, ти її недооцінюєш,— сказав я.— Але те, що вона бідна зараз — це справді, тож давай будемо говорити про неї тільки добре. Їй сьогодні не легко.

— Він має рацію! — владно казала Люда; дивно, вона здобула здатність і право командувати Славком, а він залюбки підкорявся.

— Тепер їй батьки всиплять! — сказав Славко.

— Буде проведено курс стандартизаційного лікування,— мовив я.

— Що це за лікування? — не зрозуміла мого гумору Люда.

— Процес перетворення людини розумної в людину стандартну,— сказав я.

Було то сказано легковажно, може, й жартував я, знаючи Славкову смішливість і намагаючись якось вирвати його з кігтів меланхолії, але остання фраза — то був сміх на кутні зуби, бо і я сам згодом пройшов курс стандартизаційного лікування і, зрештою, в стандартну людину, якою є тепер, коли пишу ці записки, перетворився. Перетворилася, зрештою, в таку людину й Лариса, і тут не сміятися, а плакати треба було б. Але тоді нами керувала молодість наша, бо тільки молодість може жартувати в той час, коли над и головою СВИСТИТЬ меч, грозючи знести їй голову, і слава ж молодості, за те!

Зрештою, я побачив, що Славко втомився, очі його зтуманіли, і він сам зблід, тож попрощався й пішов, міцно потиснувши приятелеві руку. Люда пішла мене провести.

71

— Така тобі вдячна,— сказала вона, вивівши мене на двір.— Він уже давно не сміявся. До речі, я так і не зрозуміла: хто така та іспанська поетеса?

— Це не поетеса, а поет,— пояснив я популярно.— Великий іспанський поет.

— Ну, не все можна знати,— мовила розважливо Люда.— Добре, що Славко трохи розтерп. Ти його підкріпив.

— Тримайтеся! — сказав я.— А коли що, напиши мені, і я відразу ж приїду. В Славка моя адреса є.

— Гаразд! — згодилася Люда,— Ти на нього чудово впливаєш.

Вийшов на вулицю й відчув, що той холод, що його запущено нам сьогодні в душу, з

мене не вийшов, незважаючи на те, що я просидів у кімнаті кілька годин і випив кілька чарок коньяку, а все через те, що той холод сидів у нутрі моїм. Я знову побачив вихудлого, вимореного Артура з отією принизливо остриженою головою, побачив траурні обличчя його батьків і повний ненависті до мене Алоччин погляд. Чому вона так зло про мене думала і такі лихі слова сказала? Правда, було те, що я перший привіз і вніс у наше товариство самвидав, але чи моя вина, що Артур такий необережний (та й Славко), що не захотів його вчасно позбутися, адже його попереджено? Та й чи той самвидав був злом? Суб'єктивно, так, бо через нього постраждали мої приятелі, але не тому, що сам він був злом, а тому, що проти його правди воювало зло суспільне. Отже зло було не в мені і не в самвидаві, а в тому, що суспільну правду держава безжально викорінювала — сама була носієм неправди і зла. Може, таке лихе суспільство й мало свою рацію, воюючи так нещадно із правдою про себе, бо вона для неї й справді руйнівна. Бо неправдою світ пройде, назад не вернешся. Бо неправдою і злом можна жити тільки короткий час, хоч яке б управне було суспільство в одурманенні людей. Хочеш — не хочеш, а десь з'явиться гончар Теренці й і заспіває свою легковажну, висміювальну пісеньку. Гончара Теренція знайдуть і вб'ють, але пісеньку його вбити не зможуть. Бо зло хоч і могутнє, але не всесильне...

Щось таке думав я, спускаючись Чуднівською вулицею, але спокою душевного не мав, відчуття вини мене не покидало. Не покидало мене й видиво Артура на підсудній лаві, остриженого наголо й вимореного. Не покидало його тихе: "Такі", — коли його запитали, чи визнає він себе винним. Холод у душі моїй розростався, кублився, перетворювався в крижану кулю, тож коли я відчинив . хвіртку свою, визнав і сам свою вину, оте сказане тихим голосом: "Так!" Розумів Славків розпач; розумів Артурове: "Так!";

розумів понурену Ларису, коли покинула мене й пішла під охороною батька; розумів, що вона ніколи зі свого дому не втече і не приїде до мене, щоб урятувати й себе, й мене від стандартизаційного лікування; розумів, що суд нечестивих сьогодні відбувся не тільки над Артуром, але й над нами всіма, бо прийшов день і приніс сокири, як писалося в одному із віршів Гарсія Лорки. Було нас троє, а тепер двоє! Я зирнув на небо й побачив, що там волочаться срібні крила хмар, і мені на очі викотилися сльози. Я зупинився на дворі й намагався оволодіти своїми почуттями, бо зараз маю переступити батьківський поріг, а батьківського порога треба переступати з ясним обличчям і мирною усмішкою на вустах.

Але для того, щоб учинити те, треба мати більше сили, ніж мав. Зайшов у дім і побачив батька й матір, які зустріли мене занепокоєними поглядами. Я роздягся і десь таким же голосом, яким оповідала мені Люда про Славка, розповів коротко головні новини: про те, що суд відбувся і який винесли вирок. Мати пішла на кухню, не промовивши й слова, розігрівати обід, а я рушив у свою кімнатку. Перше, що впало на вічі: книжки на полицях були розставлені не так, як їх розставляв я, а на столі в мене лежав другий примірник написаного під копірку олівцем протоколу обшуку. Я пробіг його очима. Крім Славкових листів забрано було деякі листи до батьків і мої юнацькі

щоденникові нотатки, яких я не донищив. Для чого вони їм були потрібні, невідомо, бо там були лише сентиментальні виливи закоханого юного дурника. Я пошкодував, що не знищив раніше і їх, бо навіщо брудним очам читати виливи мого серця? Сів за стола й завмер, дивлячись у заморожене вікно і пильно розглядаючи узори та химерне крижане листя на ньому,— мені не хотілося зараз ані рухатися, ані будь з ким говорити. Ніби впав у якусь часову яму і побачив юнака, який їде польовою дорогою у драбинчастому возі й поганяє коней: У нього тонке, розумне обличчя, а одяга, як на селянинові. Попереду замайорів гайок, і я плеснув віжками коней. Зрештою, вони самі відчули домівку й надали ходи. І ось я в'їжджаю у ворота хутора, які відчинила молода вагітна жінка. Я зіскочив із воза.

— Що ж ви виїздили? — спитала жінка.

— Частину землі треба буде продати, щоб погасити борг,— сказав я.— І змушений був згодитися продати на вируб ліс.

— Наш ліс? — зойкнула жінка.— А що ж лишиться нам?

— Прийшов час, коли малопомісне дворянство, як ми з вами, Меланіє Петрівно, загине,— сказав я.— Житимемо з праці рук своїх.

— Витримаєте селянську працю? — спитала з жахом жінка.

— Мушу витримати,— сказав я.— Інший шлях: переїхати до міста й піти на службу.

— Може, це кращий вихід?

— Ні! Бо я вирішив од світу відійти. Людині багато не треба, щоб себе прогородувати.

— А родину?

— Порівняно з селянами ми заможні,— сказав я.— Що ж, треба згодитися, що ми вже не пани, а люди. Згоджується, моя мила Меланіє Петрівно, на такий уділ?

— Боюся цього,— сказала жінка.— Боюся опроститися й поринути тільки у хатні турботи. Ми ж освічені люди і в нас є вищі потреби.

— Тоді пропоную, моя люба, переїхати тимчасово до батьків, а я тут залишуся сам. Спробую викрутитися з батьківських боргів і стати на ноги.

— Я не покину вас,— мовила твердо жінка.— Маю надію, що ми не зубожіємо до рівня селян, хоч, по-моєму, служба — це ліпший вихід. Скільки дворян нині перебуває на службі!

— Перебувати на службі — це значить служити державі, яку я ненавиджу. Хочу бути вільною людиною, хоч і вбогою.

— Жити між людей і бути вільним од них годі! — сказала жінка.— Треба йти на допустимі компроміси. Щоб честь залишалася і сяке-таки становище не тратилося.

— Ні! — сказав я твердо.— Хочу залишитися самим собою.

— У відриві від віку й людей?

— Так,— мовив я.— Щоб не множити в цьому світі зла...

Мою візію раптово було обірвано: мати кликала їсти. Я стрепенувся з несподіванки.

— Злякала тебе? — спитала мати.

— Ні, це я задумався,— звівся з-за столу.— До речі, я й справді сьогодні нічого не їв.

— То все готово,— сказала мати. Батько вже сидів за столом. Парувала в тарілках юшка, в хаті стояли сутінки — вже вечоріло.

— Засвіти світло,— сказав батько, і я розігнав сутінки, кляпнувши вмикачем...

У той вечір мені випало ще раз поговорити відверто з батьком і в черговий раз подивуватися його простій, але безвідмовній мудрості. Він умів утілювати досить складні мислительні формули в найпростішу мовну одягу, і я боюся, що не зможу відтворити її натурально, через що вдамся, як це вдавався й раніше, коли переказував батькові думки про світ та життя, до переказу. Цього разу йшлося про Бога.

Батько признався, що він віруючий, а віра прийшла до нього у війну. Я вже казав, що його було залишено в підпіллі, але з прогнан-ням німців він був забраний до війська, добув війну у боях, щасливо на ній зберігшись. Так от їхній відділ якось потрапив у болото, з якого треба було шукати виходу саморуш. Батько потрапив у твань, яка почала його засмоктувати, ради не було, і єдине, що залишалось,— це помолитися Богові. І вперше він помолився. Тоді сталося диво: поринувши аж по шию, він натрапив на опертя; потім селяни йому розказали, що то міг бути труп коня, який загруз у тому місці — опертя було м'яке, але його витримало. Батька витягли з того болота з великими труднощами, і з того моменту він у Бога вірив, але з примітивним розумінням його суті й природи. Не мав інших книжок, які допомогли б йому в його розмислах, окрім Біблії, яку купив якось на базарі,— то була українська Біблія в перекладі П. Куліша, І. Пулюя і І. Нечуя-Левицького, а чоловік, який продавав її, сказав, що з великим жалем розлучається з цією книжкою ("Вона загранишна!" — тихо сказав він), але нужда його притисла, і це останнє добро, яке він має.

— Але скажіть мені,— мовив той чоловік.— Чи ви не скурите цю книжку з тютюном? Бо коли так, я вам її не продам.

— Хочу цю книжку прочитати,— сказав батько.

— Ну, коли прочитаєте, то вже її не скурите,— сказав чоловік і продав Біблію.

І як у воду дивився, відтоді з цієї книжки батько й черпав мудрість, але не догматично, як я виснував, а таки по-своєму.

— Там є багато казок,— сказав батько,— але й казка може бути мудра, коли її розуміти не просто, а подумавши.

Так от, мій батько вважав, що Бог є, і що він існує незалежно від нашої віри й невіри, інакше годі збагнути лад і згармонізованість усього живого й неживого: людей, тварин, рослин, землі й неба. Людина може вірити чи не вірити, але невірою від Бога вона не звільняється. Більше того, невір'я не є гріхом, коли людина лихоносна. Це ознака її темноти і слабкого розуму, а Бог на темноту і слабкий розум ніколи не гнівається, бо він вищий будь-якої дріб'язковості і гнівається лише на лихих вчинки людські. Людина може ходити в церкву й залишатися лиха, а може не вірити в Бога, а бути добра. Кому ж батько давав з таких перевагу? А тому, хто не вірить, але живе з добром у серці. Людина може відвідувати службу Божу, а може її не відвідувати, може визнавати посередництво між Богом і собою священика, а може його не визнавати — від того людина не стане ані ближча, ані дальша від Бога, бо й священик може бути

грішний і лихоносний. Коли людині церква допомагає стати ліпшою — це значить, що та церква потрібна їй, а коли не допомагає, то й непотрібна. Гудити людині іншу людину за те, що вона не ходить до церкви й не молиться чи не вірить, права не дано. Гріх церковників у тому, що вони часто бувають нетерпимі (до людей іншої віри, до безбожників, тобто безвірників, до тих, хто не поділяє їхніх приписів і не слідує їм, а приписи ці не від Бога йдуть, а таки від людини), а ще надто часто публічно згадують ім'я Боже, тоді коли згадувати його треба мовчки, рідко й в особливих випадках, коли без того обійтися не можна. Третій великий гріх церковників, на батькову думку, це те, що вони творили не вільні братства віруючих, а церковну державу, яка не раз вдавалася до злочину примусу у вірі і до покар за невіру чи сумніви в догмах церковної ортодоксії, власне держави. Батько мій не був противник колективного вірування, але воно має рацію, коли об'єднує людей слабших розумом, які не мають сили ставати в розмову з Богом сам на сам, тож і вдаються до розумнішого посередника, тобто священика, і коли вони стають у громаді добрішими, а не навпаки. Коли ж вони облудники, коли вони від свого колективного вірування стають нетерпимі до інших, їхня віра мертва, і Бог від таких відступається, хоч вони й моляться йому цілоденно і б'ють безперервні поклони, навіть лоба розбиваючи. Хто каже, що Бог не доглядає кожної людини на землі, той нерозумний і не тямить його усе-сутності, адже він обіймає своїм доглядом не тільки кожну людину й тварину, але й кожну билину, навіть найостанніший бур'янець і траву. Саме тому справжня віра може будуватися тільки на спілкуванні з Богом сам на сам. То смішне, що до Бога треба молитися завченими й одними й тими ж словами — хто чинить так, не вірить і не уявляє його всеосяжності. Так само смішне, коли йому моляться якоюсь однією, освяченою мовою — мова молитви значення не має; коли Бог доглядає кожну билину, він зрозуміє всі мови, бо не мовою людина спілкується з Богом, а світлом своєї душі. Ще один гріх церкви — ідолопоклонство через ікони, догматичні приписи, поклони, схиляння, хрестіння, обряди — все це форми земної гри в Бога, а не щирої віри й спілкування з ним. Не має значення в якому місці і в який час удаватися з проханням до Бога, але й прохання ці не мають бути часті, а в особливих випадках. Коли людині треба помолитися, хай молиться, а коли ні — хай не молиться. Своєю волею людина наблизитися до Бога не має сили, вона наближається чи віддаляється від нього вчинками своїми, а не проханнями і благаннями, і не вона наближається до Бога, а він її до себе наближає чи віддаляє з волі своєї. Знову-таки, батько не проти земної гри у Бога, але вона має рацію тільки тоді, коли це людині допомагає у добростановленні своєму. Церква ж не раз була натхненником воєн, розбрату, зненависті людської — цим вона не наближалася до Бога, а віддалялася від нього. Ще один гріх церкви в тому, що вона зневажає земне, буденне життя, віддаючи його у владу диявола, тоді як життя — це і є присутність Бога на землі, бо вчинки людські, якими вимірюється їхня суть, творяться в житті, а не поза ним. Чи існує диявол? Існує. Це лихоносність наша і нетерпимість, ворожнеча, насилля, облудність і зневага до світу й життя, тобто те, що Богові протистоїть і що людину нищить, як істоту духовну. Це пристрасть до злодійства, зваб світових, багатства, це неситість людська, це її

непевність у майбутньому, бо майбутнє людське твориться не людськими схотінками, а добрими й лихими справами сьогоднішнього і вчорашнього дня. Про майбутнє людини думає Бог, а її справа зробити сутній день осяяним добрими справами, а коли таких справ сьогодні вона не створила чи не творить через неси́лу свою, хай не творить злих.

Отаку науку виклав мені батько, коли ми сиділи із ним у моїй кімнаті у той важкий для мене день, як побував я на суді нечестивих. Мати нам не заважала, вона поралася на кухні, і я був вдячний їй за те. Розумів, що батько недаремно саме сьогодні повів сокровенні свої думки, бо саме сьогодні душа моя була розломлена й пригнічена, бо я сьогодні був злостивий до нечестивих судей, а сам права на суд не мав, хоч добре відав і розумів нечестивість того суду, який сьогодні бачив. Так, не в моїй волі було осудити той суд, через це я й страждав, а суд той, як і підсудного, треба було щиродушно пожаліти: суд через те, що темний був і не відав: творить він зло, а коли б і відав, то безси́лий був не творити зла, перебуваючи у владі диявола, а підсудного за те, що мусив безневинно постраждати. Батько мій сказав у той вечір і інше: ті, що невинно страждають, наближаються до Бога, а кати їхні від нього віддаляються — оце і є суд праведного. Вищий же суд не у волі ні тих, що судять, ані тих, яких судять,— на нього прийде час, якого ми не побачимо.

Епізод сьомий.

МАНДРІВКА У ПІТЬМУ

Артур потрапив у концтабір Явас недалеко станції Потьма в Мордовії, туди ж потрапила й решта арештованих, за винятком Степана Вітличного і ще кількох, яких звільнили. Артур мав право писати тільки два листи в місяць; першого він написав Ларисі, в який вклав листи до батьків і невеличку цидулку до мене, яку Лариса мені переслала. У ній була подяка за те, що я приїхав на суд,— йому було приємно мене побачити, і прохання, коли в мене є змога, надсилати йому книжки, бо він тут хоче взятися за ґрунтовну самоосвіту. Раніше він, писав Артур, мало надавав цьому значення і розуміє, наскільки відстав від нас із Славком, але тепер добре це тямить.

Я відразу ж купив йому кілька цікавих новинок і відіслав, Артур-бо справді раніше читав самий тільки самвидав, а серйозну літературу відсував, як замудру для себе. Розумів, чому Артур з цим проханням звернувся саме до мене, а не до Славка: Славко був виключений із інституту і мав тепер жити на крихітну пенсію, а я все-таки мав зарплату; Лариса ж розбиралася в літературі мало. До речі, вона зробила до листа приписку, в якій сповістила, що в концтаборі страждають від нестачі вітамінів, отож, я купив кілька номерів "Всесвіту", який був тоді великого формату, скрутив бубликом, а в дірку запихнув часнику. Часник і книги Артурові дійшли, але коли я цю операцію повторив, то журнали йому передали, а часник вилучили, і він у черговій цидулі просив мене нічого в журнали не вкладати, бо вилучатимуть і самі журнали, а йому було б з того жаль.

Тим часом я відвідав Степана Вітличного, який сильно в тюрмі схуд, але був так само спокійний і бадьорий — через розмову записками він сповістив мені, що його випустили після обіцянки не займатися більше анти-радянською діяльністю, а взагалі,

через те, що в нього таки нічого не знайшли, хоч паперу забрали достатньо. "Тепер треба допомагати тим, кого посадили",— написав Вітличний. Допомогати можна було книгами, бо посилок не приймали; їхня метода перевиховання — бити на шлунок, тобто тримати в'язнів у напівголодному стані. Згодом, після встановлення зв'язку з ув'язненими, тобто коли з ними побачилися рідні, Степан Вітличний сповістив мені, що в'язням можна допомагати ще в один спосіб: у них існує своєрідний "чорний ринок", але для цього треба грошей. Гроші можна вкладати в розщеплену палітурку — Степан Вітличний показав мені, як це треба робити, називалася ця операція "фантастика". Отже в листі сповіщалось, що книжка — фантастична, або ж читається, як фантастична. Я зробив таку операцію, вклавши в палітурку десять карбованців, і Артур через Ларису сповістив, що фантастичну книжку він прочитав із великим задоволенням, тобто гроші дістав. Згодом прийшов від Лариси лист, в якому вона рішуче заявляла, що хоче конче поїхати відвідати Артура, хоч і сумнівається, що її до нього можуть пустити, це в царських тюрмах наречених до в'язнів пускали, а в теперішніх — навряд, і просила мене, щоб я склав їй компанію, бо самій дівчині пускатися в таку дорогу не випадає.

В листі було кілька загадок: по-перше, я не зовсім розумів, звідки Лариса могла довідатися, що в царських тюрмах нареченим (і чи була вона Артурові наречена?) дозволялося зустрічатися із в'язнями, а по-друге, головніше, як їй вдалося переконати батьків, адже на поїздку треба було не менше чотирьох днів, а без погодження з батьками на стільки часу зникати з дому навряд чи б їй вдалося. Відмовити Ларисі я не міг, бо й справді дорога далека й невідома, і самій їхати дівчині в таку далеч не випадало.

Для консультації я пішов до Степана Вітличного.

— Ну, що ж,— сказав той.— З ним самим ви побачення не дістанете, а звіддала побачитися можна. Табір і місце роботи розділяються дорогою; коли в'язнів проводять на зону чи із зони, дорога перекивається загорожею з колючого дроту, з одного і з другого боку стає автоматник. Машини й люди зупиняються трохи далі, але побачитись можна й помахати рукою. Є ще один спосіб. Із правої руки, коли стати обличчям до концтабору, є ряд будинків, в одному з них — сходи із ґанком на другому поверсі. З цього ґанку видно частину двора концтабору. Треба туди піднятися, а коли з'явиться хтось із в'язнів, гукнути прізвище. Тут можна перегукнутися кількома словами, але не більше, бо вас із ґанку зженуть.

Степан Вітличний мені розповів, що їхати треба на Москву, в Москві перебути день, а ввечері їхати на Саранськ, до станції Поть-ма. Там треба перебратися через заставлений поїздами полустанок, для цього люди пролазять під поїздами, але треба бути обережними, ліпше перебиратися через прохідні майданчики позаду вагону. Так можна дістатися до іншої станції, на вузькоколіївку. Поїзд вирушає на Явас уранці — Явас це не кінцева його зупинка, щоб не проґавили. Ну, а потім — просто.

— Є там одна родина із мордви, де за плату зможете поїсти й перепочити. Вони обережні, з ними на політичні теми говорити не варто, але загалом люди добрі.

Прізвище їхнє Астаф'єви. Виїхати назад можна в цей-таки вечір, але на поїзд можете й не встигнути. В Явасі, зрештою, є готелик, де можна переночувати, щоб не ночувати в Потьмі ца станції. Часом можна впроситися до Москви й на поштовий поїзд. За ч от прип'ять днів впораєтеся. До речі, в Москві ви можете зайти в родину поета Даля, який також сидить у Явасі: чув про такий процес Даля?

Розповів мені докладно про цей процес; зрештою, я вийшов від нього заспокоєний: дорога нашими людьми була проторена й вивчена, і нам не доведеться блукати в пільмі Потьом, бо і я, відверто кажчи, був мандрівник недосвідчений і відчував перед невідомими прірвами чужих країв певний страх.

Відразу ж написав Ларисі листа: вона може визначати термін від'їзду, і я напишу Артурові, в який день ми приїдемо, хай про це ж напише й вона, і візьму тут, у Києві, квитки. Відверто кажучи, можливість відбути з Ларисою таку далеку мандрівку мене хвилювала. В тому-таки листі я запитав, як їй удалося полагодити все вдома? Лариса відповіла відразу; про те, як їй вдалося дістати вдома дозвіл на поїздку, не обмовилася й словом — загалом же, ми могли поїхати днів через десять. Я написав про це Артурові, взяв квитки і став чекати. Мав ще проблему відпроситися на роботі і не знайшов іншого способу, як відверто все розказати бригадирові, бо вірив у його доброту.

— Це добре, що не забуваєш друга,— сказав той після паузи,— але ліпше тобі, такому зеленому, в такі діла не влізати. Подумай!

Тоді я розказав, що не просто хочу поїхати до друга, а маю супроводжувати його дівчину, яка сама в дорогу їхати боїться.

— Да, ситуація,— сказав бригадир.— Очевидно, таки мушиш їхати. Валяй! Тільки не збаламуть дівчину! Ми тут уже якось без тебе переб'ємося.

Знову подивився на мене уважно й відійшов. Я аж засвітився: ні, в світі таки не без добрих людей!..

І ось стою на автобусній станції, погода паршива: якась мрячка зі снігом, хоч на дворі вже квітень, в повітрі розлита пронизливу вологість, я нервово палю сигарету за сигаретою. У гуртожитку я попередив хлопців, що зникаю на кілька днів, щоб не хвилювалися; отже, поїдемо просто на вокзал, де перебудемо кілька годин до поїзда; до речі, наміру втекти від батьків Лариса так і не здійснила, і ми з нею не бачилися після того суду. В мене набралось багато що в неї запитати, але попереду ще стільки спільних годин, що наговоримося досхочу. І от автобус повертає до автовокзалу, з нього починають висипати люди, я впізнаю усміхнену Ларису в заляпаній автобусній шибці, вона вискакує на асфальт і підставляє нарум'янену щічку — вражаюся, яка вона гаряча, та шока.

— Все в порядку? — запитує вона.

— Як в Сингапурі,— відказую я.— Квитки є, поїзд нас чекає. Але як тебе відпустили з дому?

— А чого мали не відпускати,— спокійно каже Лариса.— Я ж не з дому тікаю, а їду відвідати свого хлопця.

Я захопив її валізку, заодно і свою — ми рушили.

— А те, що зі мною їдеш, вони знають?

— Аякже, знають,— сказала Лариса.— Саму вони б мене не пустили.

— Ти героїчна дівчина! — мовив я не без захоплення.

— Героїчні жінки,— мовила Лариса,— кидали все і їхали туди, де сидять їхні чоловіки чи наречені, щоб розділити з ними неволю. А я б, може, того не змогла.

— А звідки знаєш про таких жінок? — спитав я.— І про те, що в царських тюрмах з нареченими давали бачитися?

— Й досі вважаєш мене дурочкою? — спитала Лариса.— Читала...

— Але ж ти хвалишся, що не читаєш книг.

— А це читала,— мовила незворушно Лариса.— Батько мені з бібліотеки приніс. Про декабристів і народників.

— Саме це мене й дивує,— пробурмотів я.

— Чого ж, він сам мені запропонував почитати ті книжки. Я й прочитала. Інтересно.

Ми йшли до десятого трамваю, ото ж і був час на ці балачки. Значить, вони дійшли вдома згоди, раз батько носив їй книжки і дозволив їхати так далеко і в такі темні краї.

— Як же тобі вдалося батьків переконати?

— Просто,— сказала Лариса.— Я їх тепер лякаю. Не хочете, то візьму й поїду сама. І може, й не вернуся, от! А вони, виявляється, цього жах як бояться,— вона раптом засміялася.

— Отже займаєшся шантажем?

— Ну да,— незворушно сказала Лариса.— Інакше не виходить.

Ми сіли на трамвай, зупинка була кінцева й людей небагато, отже вільно вместилися на сидіннях. Я розповів Ларисі, як маємо їхати.

— Таке враження, ніби ти туди їздив — сказала вона.— А я думала, що будемо блукати й шукати. Жахливо люблю блукати й шукати. А звідки ти це все знаєш?

— їздив не я, а інші. А шукати й блукати все одно доведеться.

— Ти якийсь загадковий,— мовила Лариса.— Знав, що будуть арешти, знаєш, як їхати, тобто знаєш людей, які туди їздили. Ти в якійсь конспіративній організації? Чи про це не можна питати?

— Питати можна,— сказав я.— Але це не значить, що я маю конче тобі відповідати.

— О! — сказала із захватом Лариса.— Конспірації? Я починаю про тебе ліпше думати.

— І даремно,— відповів я.— Просто знаю людей, які туди їздили. До речі, в Москві знайдемо до одних, які також їздили. Нещастя зв'язує, нічого дивного.

— Але я тих людей не знаю, хоч нещастя більше мене торкнулося, а ти знаєш.

— І ти знатимеш,— мовив я.— І розповіси, як їхати, Артуров им батькам.

— Вони на мене вовками дивляться,— мовила вона.— На тебе сичать. Вважають, що це ми втравили Артура в конспірації. Щодо мене — це дурниця, а щодо тебе, мабуть,— правда.

Я промовчав: надто вже доскіпливо Лариса допитувалася. Навіть зрадницька думка

в мене майнула: а що, коли наші колишні підозри щодо Лариси мають підставу? А що, коли вона їде не так заради Артура, а щоб дорогою розколоти мене і щось про мої гадані конспірації вивідати? Чи не тому її батько так легко згодився її відпустити, чи не дістав щодо цього від своїх патронів розпорядження?

Зирнув на Ларису, була вона цілком добродушна, навіть весела. І я покартав себе за ці ідіотичні підозри, бо коли їм аж дуже піддаватися, то в голову і справді вдарить шиз. Зрештою, й вивідати в мене Лариса могла небагато, бо й конспірації я мав малі: читання книжок і самвидаву — і не більше. Але в державі, в якій маємо щастя жити, це вважається особливо важким злочином.

— Ага, злякався, що в тебе розпитую? — сказала Лариса.

— Тремчу з переляку! — відповів я. — Але ж ти, Ларисо, не прокурор?

— Я таємний агент КГБ, якому доручено вивідати твої конспірації, — грайливо-понури́м тоном сказала Лариса. — І я це зроблю!

Вона по-змовницькому підморгнула мені. Я відчув, що червонію, тож відвернувся до вікна.

— Давай не будемо грати в ідіотичні ігри, — Ларисо, — сказав я.

— Згодна, — мовила Лариса, — а в які ігри можна грати?

— В мандрівників, котрі їдуть у пітьму, — сказав я серйозно.

Вона замовкла. Ніби зникла й посерйозніла.

— Нам здається, що це гра, а це й не гра, — мовив я, — бо для гри надто темно. Та й оточені ми людьми, які не вміють грати, а все беруть занадто всерйоз.

— Буваєш такий серйозний, — пробурмотіла Лариса, — що я починаю сумніватися, чи ти розумний. І починаю тебе боятися.

Замовкли вже обое і так мовчки доїхали до вокзалу. Тут, на вокзалі, поблукали, подивилися таблиці відходу й приходу поїздів, потовклися біля кіоску: Лариса купила журнал мод, а я "Україну" і "Ранок". Лариса роздивлялася навкруги великими й щасливими очима.

— Признатися тобі в одному гріху? — спитала вона.

— Признавайся! — показав я зуби. — Може, дам відпущення.

— Еге, дай! Я ніколи раніше не їздила в поїзді, уявляєш?

— Відпускаю тобі, раба Божа, гріх неїждження в поїздах! — прогугнявив я. — Тим більше, що днесь маєш його спокутувати. Амінь!

Ми сіли на вокзальні стільці, і я запропонував Ларисі пиріжків.

— Нє, не треба, — сказала Лариса. — Мені стільки всього напакували...

Це була правда, я переконався у тому в поїзді. Лариса виклала яєчка, смажену курку, котлети, навіть квашені огірки; я ж, звісно, із собою не захопив нічого. Ми добре підкріпилися, і я пішов перекурити, а коли повернувся, Лариса вже грала в карти із супутниками по купе, при тому досить азартно. Встигла переодягтися у спортивний костюм і почувалася, як удома.

Спав я погано. Поїзд зупинявся, а коли рушав, вагон шарпало. Спершу думав про того юнака, який привидівся мені в батьківській хаті, — той, що приїхав на хутір до своєї

самотньої вагітної дружини; до речі, досі він мені ніколи не привиджувався. По кілька разів приходив до мене вояк із часів Хмельницького, який покинув військо, злякавшись крові й трупів, та й утік у ліси, щоб сховатися від жахливого кривавого світу, але найчастіше — той, із дому під старими соснами, в домі якого були дерев'яні сходи, що вели у мансардну кімнату, і в якого сестра грала фортепіанні етюди Шопена. Навіть зараз, коли я напівспав, напівмарив у цьому поїзді, до мене долинали звуки фортепіано, інколи з темені проступала спина і освітлена свічками голова з пишним волоссям, яке вряди-годи спалахувало блискотами від бічного світла. Я ж ніби сидів у глибині кімнати, а за столом, кволо освітленім свічкою,— тітка, розкладала зосереджено карти, ворухаючи при цьому безгучно вустами.

Лежав на горішній полиці, навпроти солодко спала Лариса, в купе стояла півсутінь (їхали ми у плацкартному вагоні), і мені раптом здалося, що та дівчина біля фортепіано мала таке ж обличчя, як Лариса, що вона і Лариса — це щос взаємозв'язане так само, як і юнак у фотелі і я. Це прийшло до голови, можливо, тому, що я ніколи раніше не бачив сплячої Лариси, а та дівчина (ніби моя сестра), хоч і ходила, і грала, а все мала обличчя, ніби спала, ніби її життя — сон, а вона в ньому — сновидка...

І я раптом звівся з фотелю в темрявім кутку кімнати, розчинив навстіж двері, і мені кинулась в обличчя пітьма. Вона дихнула густим, настоящим на сосновому духові, вітром, ніби запахло медом, і мені захотілося раптом зійти із ганку й почати занурюватись у ту пітьму, якій немає кінця і краю, в якій давно не горять вечірні вогні, в пітьму, яка захоплює й полонить душу і від якої немає звільнення, бо вона тебе пожирає. І йдеш у неї не зі своєї волі, і тіло тобі ніби спаралізувало, і поступово пітьма відриває від тебе якусь частину тіла: руку, другу руку, ногу, другу ногу — і ти вже не йдеш, а тільки пливеш, в тебе вже відтято нижню частину тулуба, потім горішню, і вже пливеш не ти, а тільки твоя голова, пливе чи котиться, і з неї поступово зникає волосся, вуха, ніс, губи, вона сплавлюється, як шматок скла,— вже не бачить вона нічого й не чує, а тільки безмовно котиться у пітьму скляним чи залізним місяцем, аж доки не перетвориться в іскру, яка запалає ясно і зникне, не спаливши жодного поля, бо вона не лиха. Можливо, саме в той момент народиться на хуторі юнак, котрий потім захоче усамітнитися від світу, бо злякається його. І його страх потім перейде до мене, і я думатиму, що між ним і мною ще має бути хтось, після смерті якого наше спільне "я" переселиться в моє тіло. І я раптом виразно відчув: той останній "хтось", що існував переді мною, колись так само їхав у поїзді, але той поїзд був інакший — ущерть заповнений в'язнями, які один за одним умирали у вагоні, і трупи яких викидали в двері, як непотрібне стерво. Було це напевне в тридцяті роки, і той останній "я", якого хочу, але не можу побачити, відчував жах від передчуття, що і його можуть схопити отак за руки й ноги й вижбурнути в ніч, а він же так хоче жити! І він став у кутку на коліна, оте останнє моє "я" із пітьми, й почав палко молитися поїздові, пітьмі, ночі, небові, зорям, голодним і хворим очам, що світилися навколо нього, напівголим тілам, простертим на брудній і холодній підлозі вагону; він молився Богові, чи, може, проклинав його, бо який це Бог міг би дозволити, щоб людина так знущалася над

людиною. Бо юнака перед цим на допитах били залізними палицями, обгорнутими рушниками, і в нього вже не тіло, а мішок із перемнутими жилами та кістками. Отож він молився, благав і проклинав. Але він помре ще не зараз, а в далекому роц в концтаборі за колючим дротом, і його звільнений дух також стане кулею, але прозорою й невидимою, і та куля, вистріливши із намученого тіла в'язня, розіп'ятого на хресті долі своєї, помчить, як набій, у пільму, щоб перемчати тисячі кілометрів, знайти пологовий дім, де ж ас нo кричить породілля, прикликаючи його, і подати їй звільнення, а світові натомість послати мене. І ось я їду в поїзді, поруч із сонною дівчиною, яку кохаю, і тьма пожирає цей поїзд і нас у нім, і приносить клопот чорного жаху, що раптом застряє серед грудей; і людина запитує себе: "Чому так сталося, що цей світ став безнадійним вертепом зла?" І я, там далеко, у домі під старими соснами, раптово лякаюся пільми і повертаюсь у кімнату, де все ще грає на фортепіано сестра, і мені здається, що вона теж напіврозтала, моя сестра, і вже не вона грає Шопена, а кістяк, і я бачу, що не тітка моя розкладає спокійно пасьянс, а ще один кістяк, і я сам проводжу руками по тілові, і раптом помічаю, що я — третій кістяк, але вони серйозні, а я із відвислою щелепою — сміюся. Сміюся із них і з себе, бо навколо жах і пільма...

Прокинувся, бо поїзд різко смикнуло — це прогнало мій жахкий сон, я розплющився, намагаючись отямитися, бо коли відразу засну знову, сон може до мене повернутися, а я цього не бажав. Отже почав думати про тих усіх, що мені привиджувалися, адже сьогодні, в цю ніч у поїзді, всі ланки мого колишнього "я" склалися в одну, цілну картину, яка, як це помітив був раніше, цілком укладалась у часі від початку XVII століття до сьогоднішнього дня. Відчував, що коли вжити зусиль, міг би проникнути глибше і відчувати час давніший, але ту пільму доведеться просвічувати з більшими труднощами, і я боявся, що на те в мене може не вистачити воскресительної енергії, адже і у пізніших часах люди із моїм "я" не завжди бачилися мені чітко та й не однаково. Ясно було тільки одне: по крові родичами вони мені не були, а хіба в дусі, отже не свою родовідну я бачив в оцих історичних візіях, а, можливо, історію власної душі. Чому вона складалась саме так, не відаю, бо коли б це було в моїй волі, я б може, не посмів поєднувати своє "я" із "я" людей відомих чи близьких до відомих. Може бути також, що ніяких переселень "я" насправді не існує, а це тільки фантазійна гра моєї уяви, через це я на цих сторінках нічого містичного не стверджую, а лише констатую: було воно так — і край, а чому, розумові моєму збагнути годі. Отже, я ще раз спробував укласти цей ряд: юнак, що слухав Єлисея Плетенецького; молодий вояк, котрий утік із війська Хмельницького, дяк-пиворіз, котрого заарештували за те, що побачив лихі видіння у небі і антиурядово щодо цього міркував; Мельхиседек Значко-Яворський; юнак із поміщицької садиби з романтичним світобаченням, — ім'я й прізвища всіх, окрім Мельхиседека, залишилися мені невідомі; — втікач від складностей світу і нарешті безіменна людина із поїзду заарештованих у тридцятих роках. Що мене найбільше вразило в цьому ряду — це те, що всі вони за щось у світі боролися, деякі сиділи й по тюрмах: дяк, Мельхиседек, людина з поїзда, деякі були втікачами від світу (вояк і чоловік із хутора), деякі просто рефлексували (юнак, що

слухав Єлисея Плетенецького чи той, із поміщицької садиби). Чи таке вже призначення моєї долі, власне, душі моєї, думав я: бунтувати проти світу, тікати від нього чи рефлектувати. Такі-от стежки були для мене простелені, і я не знав, на яку із них ступлю. Тепер же, коли пишу ці записки, добре знаю: я сховався від світу в оболону стандартної людини і переховувався в ній аж до нинішнього часу, коли з мене раптом полилися, як сповідь, оці записки, тобто я пішов шляхом вояка і хлопця із хутора. Але вони тікали від світу в інакший спосіб, вони його покидали, забивались у нетрі, в безлюддя, в пушу і хутір, для мене ж пущею і хутором стало моє власне "ніщо", оболонка тіла, як я вже відзначав, найбільшою мірою стандартного. Отже я йшов шляхом визначеним мені, але щось тут мене не задовольняло, бо в мені, очевидно, не вмер до кінця й бунтар. Добре це чи зле, не відаю, але так воно є. Відтак, і мій вибух із цими записками — теж закономірність, од якої нікуди не втекти.

Я зумисне описую так докладно ту ніч у поїзді, бо вона одна була така насичена, решту ночей у дорозі я вже був утомлений, через це спав міцніше, то й ніякі видіння мене не турбували...

Вранці ми добре поснідали, Лариса запросила до трапези своїх картярських напарників, вони не відмовилися, і Ларисині запаси ретельно перемололи. Потім, коли ми вже виходили з поїзда, у Москві, вони привітно шкірили до Лариси зуби, цілком ігноруючи мою присутність.

— Бачиш,— сказала Лариса,— коли ми йшли пероном,— добре, що я тебе з собою взяла, а то б оті типи до мене напевне приставали б.

Я змушений був зупинитися під приводом того, щоб закурити; Лариса, як завжди, була дивовижна: отак захотіла, і мене собі для супроводу власної персони взяла, а з тими типами, принаймні, могла б не входити у стосунки: карти і спільне снідання,— то вони б їй зубів не продавали. Але я вже до Лариси звик, тому припалив сигарету й пихкнув димом.

— Звісно,— сказав зарозуміло, примружуючи око, бо сигарету мав тримати в зубах, обидві руки були зайняті.— Без мене ти б у цих нетрях пропала.

— Москва — нетрі? — спитала Лариса, підбігаючи, бо я рвонув трохи зашвидко.— Це ж "столиця міра, сердце всей Росії"...

— Саме тому,— сказав я, розмірковуючи, куди і як тепер іти.

Нам треба було переїхати з Київського на інший вокзал, щодо того я також дістав інструкції: метро до певної, записаної в мене на сигаретній пачці, станції. Лариса ж була, як цікава Варвара, крутила головою й роздивлялася.

— Вони так смішно говорять, і по-моєму, противно,— сказала вона тоном переконаної провінціалки.— Нє, етот "могучій" і "велікій" язык мені не подобається.

— По-російському говорять і в Житомирі,— буркнув я переконаній провінціалці.

— Ну да,— сказала Лариса.— Але в нас вони говорять нормально.

Я спробував їй популярно розтлумачити, що саме в нас вони говорять ненормально, а нормально говорять тут, але вона мене не слухала: крутила головою і роззиралася. Я спитав якоїсь жінки, як мені потрапити на метро, а Лариса пирснула:

— Ти кошмарно говориш по-російському,— сказала вона.— Ну, просто дивовижно кошмарно!

— А ти? — трохи образився я.

— Ну, я цілком пристойно! Правда, не так противно, як ці...

Але з філологічними диспутами треба було кінчати, ми пірнули в жерло метро. Ритм цього міста був швидкий, люди тут не йшли, а майже бігли, нас переганяли, а часом і штовхали, тобто й ми мали б підключитися до цього ритму, що я й учинив, Лариса ж вела себе незграбно і на неї налітали й штовхали все частіше.

— Вони що тут, усі малахольні? — спитала вона, коли ми вже стали на платформі.

Але я на це часу відповідати не мав, бо підійшов поїзд і нас штовхнули всередину. Я протиснувся до схеми метро, щоб роздивитися, куди нам їхати, а Ларису від мене відтисли — я побачив її невдоволену й насуплену мармизу, хоч в Києві ми також потрапляли в набитий людьми транспорт, на що вона реагувала інакше. Я ж до неї не поспішав, а вивчав схему метро, отож Магомет пішов до гори — протислася до мене.

— Хочеш, щоб я загубилася? — спитала вона сердито.— Не покидай мене.

— О, не бійся,— сказав я трохи в'їдливо.— Я ж приставлений супроводжувати тебе.

— Ну да,— сказала Лариса.— Для того я тебе і взяла.

— Згоден,— мовив я.— Отже тримайся мене і не відставай!

Скинула бровами, але промовчала, лише засопла. Щодо цього я більше з нею клопоту не мав: знічена й зніжковіла, вона не відставала від мене ані на крок. Ми щасливо дісталися вокзалу, перереєстрували квитки, здали до камери схову валізки, щоб з ними не тягатися, і присіли на вокзальні стільці порадитися: поїзд відходив аж увечері і перед нами був цілий день у незнайомому місці.

— Що робитимемо? — спитав я.

— Не знаю,— знічено сказала Лариса.— Тут таке все чуже!..

— І правильно,— мовив я.— Бо тут чужа земля і чужий народ. А ми — туристи. Отже розкривай очі і ковтай враження. Хочеш побачити Красну площу, мавзолей, Кремль і всі офіційні красоти?

— Ну да,— сказала Лариса.— Все одно треба щось робити.

Я вийняв записничка й почав вивчати свої записи — були там інструкції Степана Вітличного.

— Ходім,— сказав я і героїчно повів її в метро.

Ми щасливо дісталися Красної площі, але ні Кремль, ні мавзолей, ні церква Василя Блаженного, ні цар-гармата, ані цар-дзвін, ні церква в Кремлі і таке подібне в Лариси захоплення не викликали: дивилася на все це порожніми очима. Зате сильно зацікавив її ЦУМ, і вона відразу ж потягла мене туди. Тут ролі наші помінялися: вела мене вона, а не я її, і мені вже треба було дбати, щоб не загубитися. Отож ми лазили по магазинах першого й другого ярусів, де я відчував невимовну нудьгу й оспалість; Лариса ж розглядала все з пожадністю, щось питала, просила показати, і я мав щастя почути і її хвалену російську мову, говорила вона тим жахливим язичієм, що його вживають житомирські міщани з центру міста із єврейським протяглим прононсом. Людей тут

товклося безліч, але тут вони Ларису не пригнічували, хоч пригнічували мене.

— Тут не те, що в нас,— сказала вона, і коли ми висмикнулися із чергового склепу, вже мала в сітці кілька загорнутих пакуночків.— Можна, ми тут ще трохи полазимо? Маю, принаймні, купити подарунки батькам і Лялі, щоб не жаліли, що відпустили мене сюди.

Я не зовсім зрозумів, чому і Ляля відносилася до тих, що пускали її сюди, але вирішив не бути дріб'язковим. На щоках у Лариси цвіли рум'янці, і я подумав, що в цьому місті вона акліматизувалася б швидше за мене. Запропонував компроміс: поблукаю по площі й покурю, а вона тим часом справиться.

— Але тоді я поспішатиму, бо знатиму, що ти чекаєш... Ні, ходи зі мною!

Був однак ситий отими кофточками-моф-точками, шапками, жіночою білизною, біжутерією, подарунками, спідницями, піджаками, посудом, електро— і радіотоварами — безліччю усякого мотлоху й непотребу.

— А тобі нічого не треба батькові й матері? — спитала вона.

— Батьки мої не знають, що я сюди поїхав,— мовив я.

— А друзям?

— Друзям моїм байдуже до цієї трахо-мудії. Коли б яка книжка... Хіба що одній дівчині.

Лариса кинула на мене не поглядом — блискавкою.

— Ну, твоїй дівчині я нічого купувати не буду.

— Але ж чому, Ларисо? — наївно спитав я, із задоволення розігруючи цю сценку, адже ніякої дівчини в мене наразі не було.

— Бо не буду! — труснула вона головою.— Купуй сам!

Зрештою, ми домовилися. Я піду в гастроном при ЦУМ-і, куплю там припасів, бо навряд, чи там, куди їдемо, щось дістанемо, потім вийду на площу й гулятиму, поки вона вправиться. Про купівлю чогось "моїй дівчині" мови вже не було.

Чекати мені випало досить довго. Навіть замерз, бо погода в Москві була жахнуча: волога, їдка, пролітав часом сніг, а в ногах весь час траплялися сірі калюжі. Я топтав площу, обходив калюжі, пускав на обличчя холодний дим і нервово поглядав на те місце, де мала б з'явитися Лариса. Вона з'явилася з напханою сіткою, із цілком урочистою й задоволеною фізіономією і з чудовими рум'янчиками на щоках.

— Знай мою добрість,— сказала вона.— Купила подарунка й твоїй дівчині, тільки гроші мені повернеш.

— Скільки? — спитав я.

— Тридцять карбованців.

Вийняв гаманця й відрахував гроші. Лариса спокійно перебрала їх до себе. Сітку довелося тягти мені, вона просто мені її простягла.

— А не цікавишся, що я купила? — спитала трохи ображено.

— Ні,— сказав, я спокійно.— Бо те, що ти купила, мій подарунок тобі.

— Але я не твоя дівчина! — вигукнула вона.

— Ну, то була моя,— сказав я.— Яка різниця!

— Різниця велика,— в Лариси аж рум'янці поблякли.— І я не можу прийняти від тебе подарунка.

— Чому? — спокійно спитав я.— Хіба тобі неприємно буде мати спомин про нашу спільну мандрівку?

— Але я не твоя дівчина! — вперто сказала Лариса.

— Згоден,— мовив я.— Вибачаюсь!

— Отак ліпше,— зітхнула Лариса.— А не хочеш знати, що мені подарував?

— Якусь ляльку,— мовив я.

— Точно. А звідки знаєш?

— Знаю тебе,— мовив я.

Це, здається, Ларисі не вельми сподобалося: воліла, щоб я її не знав, але змовчала. Мені було холодно, і я втомився ходити, не присідаючи, час уже дотягував до обіду, і ми зайшли в якусь їдальню, де пахло немитим посудом, кислою капустою і мокрою тирсою, якою було засипано підлогу. Черга виявилася чималенька, але ми вирішили стояти, бо часу мали вдосталь. Страва була жахлива — кисла, картопля — з чорними плямками, юшка — невиразної барви бовтанка. Ні, все-таки бути бездомним, навіть у такому великому місті, не з приємних речей.

— Ти що, змерз? — раптом виявила до мене увагу Лариса.— Треба було від мене не тікати.

— Тікав не від тебе,— сказав я,— а від моря мотлоху й непотребу.

— Ти як старий буркутун,— мовила Лариса.— Там добрі й позиточні речі.

Сперечатися я не мав сили та й потреби не було.

— Подзвонимо тим Далям? — спитав я.

— Це твої знайомі, не мої.

— Подзвонимо,— сказав я,— бо скоро розлізуся на шматки.

— А я нічо! — мовила Лариса.— По-моєму, вже тут приживаюся. Магазили тут хороші.

Ми вийшли, і я знайшов телефонну будку. Відповів мені низький приємний жіночий голос.. Я назвався, розповів, хто ми такі, і нас відразу ж запросили приїжджати, докладно розказавши, як треба їхати.

— Не, з тобою не пропадеш,— сказала Лариса, кинувши на мене поглядом,— тоді коли я вийшов із телефонної будки.— Все знаєш, і скрізь у тебе знайомі.

— Світ не без добрих людей,— сказав я, і ми подалися в метро, де нас відразу ж підхопила й понесла юрба, в якій Лариса знову відчула себе непевною, навіть трималася за мого рукава, як мала дівчина-реп'яшок, боячись у цій юрбі' загубитися.

У Далів нас зустріли щиро, квартира їхня — на першому поверсі — була наповнена незнайомими мені людьми, з якими відразу ж нас почали знайомити, відрекомендувавши як родичів засуджених. Господинею виявилася немолода рішуча жінка, дружина Даля; вона нас докладно розпитала про події на Україні, хоч на Україні зараз подій особливих не було; потім наша розмова перейшла на речі практичні: як дістатися до Явасу, хоч я й тут був добре проінструктований, але тепер довідався, про

час відходу поїзда по вузькоколіїці; про те, що туди їде, як звичайно, багато людей на відвідини рідних, і треба триматися купи; про те, що мордовці здеморалізовані наявністю на їхній території великої кількості концтаборів, ставляться до приїжджих насторожено, а то й вороже; принаймні, коли хто втече, їм за допомогу у ловитві в'язнів видають кілограм пшона і ще там щось, але є серед них люди й симпатичні, однак довіряти їм не можна. Побачення нам, очевидно, не дадуть, але звіддала побачити свого в'язня ми зможемо (тут мені знову було оповіджено про ґанок і про дорогу, через яку в'язні переходять,— Лариса цієї інформації не чула, бо на цей час вийшла); зрештою, ми не маємо журитися, що побачення нам не дадуть, бо для в'язнів навіть побачити друзів і рідних віддала — велика радість, і ми молодці, що зважилися туди поїхати. Прийшла Лариса, привівши лагідного мисливського пса, який біля нас почав крутитися й особливо ластився до Лариси, вона гладила його, і пес від задоволення аж вуха прищуплював. Потім нас посадили за стола, на якого було подано нашвидку приготовану їжу, і ми, хоч і відмовлялися, знову поїли, ще й по чарці випили з тостом: "Хай вони виздыхають!". Дружина Даля попросила нас говорити українською мовою, тут усі цю мову розуміють, і ми відчули себе зовсім невимушено, навіть посміялися, коли гості пробували вимовити специфічні українські слова. Один із них розповів про арешти в Ленінграді — там було розгромлено якусь групу. Час біг швидко, пес поклав Ларисі голову на коліна й замилювано на неї дивився, згодом він підбіг до вікна і загавкав; господиня вікно відчинила, і пес вискочив надвір. Було приємно серед цих добрих людей, а коли ми встали, щоб попрощатися, нам було заявлено, що на вокзал нас відвезуть на машині. Отже на вокзал ми дісталися на "Москвичі", нам ще пропонували взяти якусь їжу з собою, але в нас її досить, і ми подякували. Прощання було, сердечне, всі тисли нам руки й бажали щасливої дороги. І ось ми вже мчимо наповненими вогнями вулицями Москви; я зирнув на Ларису й побачив, що обличчя в неї лагідне — вона тихо всміхалася. Я перемовлявся із власником машини, а дівчина сиділа в сутінку, як мовчуще божество, й м'яко погойдувалася.

На вокзалі ми забрали речі, перепакували їх, при чому я конче мав побачити ляльку, яку Лариса купила "моїй дівчині", лялька була як лялька, але я її похвалив, од чого Лариса зацвіла. Потім ми пішли випити кави, і Лариса знову заявила, що вчинила правильно, взявши мене в провжаті, а тоді обережно почала розпитувати, хто ті люди, в яких ми були, і звідкіля я їх знаю. Я ж розповів їй про процес Даля, про який вона, звісна річ, не чула.

— Славні люди,— сказала Лариса.— Таке враження, що в тих концтаборах тримають найкращих людей.

— В політичних концтаборах,— сказав я.

— А чого ж їх садять? — наївно спитала Лариса.

— Бо вони мислячі. А суспільство й країна дурнів мислячих не терпить. Мусиш уже це зрозуміти.

Лариса не відказала нічого: була задумана.

Цього разу їхати нам випало не так зручно: ні купейних, ні плацкартних місць не

було, а лише в загальному вагоні — це значило, що ми на двох мали одну полицю. Сподівався, що у вагоні буде третя полиця, куди закладають речі й матраци, але в цьому її не виявилось, отже нам випадало спати по черзі. Лариса відразу ж залягла спати, а я сидів біля неї, твердо вирішивши сидіти без сну, скільки зможу, щоб її не турбувати, адже перед нами було ще дві ночі, в які хіба вдасться передімати. Навпроти нас — жінка з двома дітьми, дітей вона вклала, а сама сиділа подрімуючи, горішні ж полиці були захоплені двома напівп'яними лобура-ми, які дико хропли, розсилаючи бридаш-ний сопушний дух. Я поклав голову на руки на столику і мене заколисало й загойдало. Заснути в такій позі годі, але в голову почали лізти всілякі, часом химерні й дурні думки. Думав я про людей, позбавлених даху, як оце ми, котрих кинуло в цю чи таку як ця мандрівку, котрих жене із домівок якась нагла потреба, і вони мучаться на жорстких полицях і не сплять, і впадають у напівсонні марева, і дух неспокою та невлаштованості посів цих людей. Вагон був старий, розхитаний і немилосердно рипів, ніби стогнав, що і йому немає відпочинку та спокою, що і йому кудись треба пертися тоді, коли хочеться забитися на якусь глуху колію і тихо заростати там травою. У вагоні кашляли, хропли, сякалися, а Лариса лежала тихенько, відвернувшись до стіни; годі було сказати: спить вона чи щось думає, адже і в неї мусить бути багато вражень — пустилася в таку мандрівку вперше, як, до речі, і я, адже за межі рідної землі ще не виїжджав. І мені знову уявився юнак із 1947 року, який, здається, їхав цією ж колією з побитим і понівеченим у катівнях тілом; юнак, який уже не вірив, що колись на рідну землю повернеться і який на неї й не повернувся, а пропав десь у невимірних просторах цієї тьмавої землі, яка дише на мене ніччю, запахом цих людей, яких ущерть набилось у вагон і який аж розвалюється, стільки їх тут напхано. І мені здалося, що той світ, який я досі бачив і в якому жив, таки справді маленький, бо існує ще світ світів і безліч їх накладається один на одний, і ті світи зовсім не подібні до мого, як не подібні до моєї інші чужі землі. Отже мені треба залишатися спокійним і милосердним до тих світів, хоч вони мене й відштовхують,— легше з них кпити й не розуміти, ніж розуміти. Можливо, ті інші світи, в які закидає мене доля,— це теж вогненна піч, яка хоче по-своєму спалити мене, щоб не був я безрозсудно самовпевнений, бо я в цьому світі — загублена піщинка чи пушинка, і мене ганяє вогняний вітер по пустелі, адже поруч з кожним із безлічі світів існує ще й безліч пустель, які розкривають на піщинки беззубого, безмежного рота, щоб їх пожерти...

Я, здається, задрімав, бо мені ввижалася піч, в якій гогоче вогонь, а ми сидимо з батьком біля неї, і він повільним голосом викладає власну науку життя і власне розуміння Бога. І я думаю, що Бог — це і є система цих світів та пустель, і він, може, даремно кидає нас у такі мандрівки, даремно жене нас із хрестом на спині на гору, де кожного мають розп'ясти і розпинають, бо життя наше — це і є хресний путь на Голгофу навіть для тих, хто цього не відає...

Десь опівночі Лариса заворушилася. Я звів голову. Мати з дітьми у якийсь дивний спосіб умістилися на вузькій полиці — всі вони спали.

— Лягай поспи,— прошепотіла Лариса.— Я посиджу.

— Ні, ні,— заперечив я.— Спи. Рано іще!

Лариса позіхнула.

— Фу! — сказала вона.— Ніяк не можу прокинутися.

Я погладив її ніжно по голові.

— Спи! — сказав.— Мені тут зручно.

— Нічого тобі не зручно,— прошепотіла вона.— Я зараз прокинуся... Але знаєш що, лягай біля мене, якось помістимося.

Звільнила біля себе місце, і я затерп. Ні, ліпше сидітиму тут, бо біля неї я тим більше не засну. Окрім того, мені було ніяково.

— Лягай,— шепнула Лариса.— Нам ще багато треба витримати.

І я здався. Ліг боком і відчув її тепле тіло.

— Ну от,— прошепотіла сонно Лариса.— А тепер спати!.. Обійми мене, щоб не впав.

Я обійняв її, необережно зачепивши груди, вона на те не зреагувала. Нас заколивало й захитало, але я спати не міг — тіло наливалось вогнем. Лариса ж уже знову спала, а я гойдався й коливався, відчуваючи у тілі трем. Поїзд спинявся, смикав і котив далі, а я палився, ніби був підпалений зсередини. Так само, здається, палилася й Лариса, бо тіло її зробилося непомірно гаряче і аж пекло мене. Але втома все-таки долала, і я заснув, міцно притулившись до Ларисиної спини й тримаючись за неї, а коли прокидався, мене освітлювало якимсь дивним світлом, і отак плив я у ніч, виринаючи й поринаючи із світла у темряву, із неспання у сон, який розривався раптом, як тонке полотно з теплим, дерливим шумом. І ніколи ні до того, ані опісля не відчував я такого затишку і щастя, бо ми на цей короткий час стали як ніколи близькі одне до одного, і не було нам на цій тісній полиці мало місця: ми боялися рухнутися чи повернутися на другий бік, щоб не дозволити собі вільнішого жесту, хоч кілька разів, прокинувшись я заставляв свою руку на и персах чи біля них і швидко руку прибирав. Лариса ж залишалася непорушна, ніби нічого не помічала.

Деся близько п'ятої нас розбудила провідниця і віддала нам квитки, за годину мали висідати.

— Почергуї, я ще трохи подрімаю,— по-дитячому промуркотіла Лариса.

Я пішов у туалет, умився, а тоді стояв у тамбурі й курих. Дивився на своє зображення у склі і відчував, що в мене легенько тремтять пальці, саме ті, які недавно дотикалися Ларисиного тіла. Дивна то була ніч, дивна й солодка, хоч я не знав, чи мені радіти на ту солодкість чи смутитися. Коли ж повернувся на місце, Лариса вже сиділа, наставила проти себе дзеркальце й чепурилася.

— Поспала б,— сказав я.— Ще є час.

— Ну, ні,— сказала вона.— Треба привести себе до ладу...

І ось ми вийшли на якійсь сутінковій станції, на якій виднілася осяяна жовтою лампочкою назва: "Потьма".

— Це що, вони спеціально так назвали станцію? — спитала здивовано Лариса.

— Мабуть,— відказав я.— Пітьма є пітьма!

Станція була забита товарняками, і ми побачили, що люди після того, як наш поїзд

від'їхав, притяма побігли через колію, а там полізли під поїзд на другій колії. Ми двинули за ними. Колій тут було з десяток і всі заставлені, ми рачкували під вагонами, інколи лізли на сходинки і проходили через задні площадки; всі чомусь поспішали, і ми намагалися не відставати; старші жінки пихтіли й лізли під поїзд рачки — якась абсурдна й химерна картина! Зрештою, дісталися до іншої станції, на якій світилася та ж таки назва "Потьма", і люди відразу ж вилаштувалися біля віконця в чергу. На станції на всіх лавках, брудних і давно не фарбованих, лежали якісь люди, вдягнені в сіру, брудну одягу і стояв такий сопух од хмільного перегару, що нічим було дихати.

— Може, вийди на двір,— сказав я.— Постою сам.

— Ні,— сказала Лариса.— Там холодно.— Давай постою я.

Касове віконце ще було зачинене. Я вийшов і закурив. Було й справді холодно, повітря насичене вугільним пилом. Один із поїздів рушив, і я зрозумів, чому люди так поспішали: щоб не потрапити під поїзд — очевидно, вони бували тут не раз.

Повернувся на станцію, перекуривши,— сопущий дух різко вдарив в обличчя. Касове віконечко вже було відчинене, Лариса зустріла мене блідою всмішкою. Сісти було ніде, і ми стояли в черзі разом. Я взяв її за руку й потиснув, вона відповіла на потиск і руку прибрала.

І ось ми знову в поїзді, маленькому, брудному, із дерев'яними сидіннями, в якому майже так само холодно, як і надворі, зате місць досить. Надворі ще не розвидніло, отож за вікнами пропливали тільки вогні, які освітлювали сторожові вишки і обплетені колючим дротом паркани. Лариса поклала мені на плече голову й задрімала, я теж куняв, бо, ясна річ, не виспався. Отак ми і їхали, а за вікнами вже почало світати, і я міг бачити безконечну низку концтаборів, повз які ми проїжджали.

Раптом поїзд зупинився, за вікнами голосно загавкали собаки. У вагоні ще було сутінно, але надворі посіріло — за вікнами побігли люди в однострої, поспішали за вівчарками.

— Це, мабуть, хтось утік,— сказала літня жінка, що сиділа навпроти, мала широкі й сиві брови, під якими світилися по-старечому добрі очі.

Лариса прокинулася й розгублено озиралася.

У цей час у вагон з одного і з другого боку заскочили чоловіки у військових бушлатах і з автоматами. Тримали в руках ліхтарики й присвічували ними в обличчя пасажирів; хто спав, сховавши обличчя, безцеремонно розштовхували. Один із них, ще зовсім молодий, із розпаленим, як у пса-гончака, поглядом, присвітив в обличчя і нам. І я вразився з виразу його обличчя: лютого, запаленого азартним вогнем — це було обличчя мисливця-хижака, який по крові переслідує підстреленого, властиво, обличчя звіра, що зачув кров. Вони швидко обдивилися вагона і так само швидко зникли.

— Дай Боже, щоб ті нещасні не попали в їхні руки,— сказала літня жінка.

Вона розповіла, що переслідувачі, зловивши втікача, люто його б'ють, а можуть просто й застрелити, а коли не застрелять, то потім часто все-одно присуджують до розстрілу.

Я теж мовчки помолився, щоб утікачі від цих звірів утекли. Лариса мовчала, тільки

дивилася широкорозплющеними очима.

— їду в Явас до сина,— сказала жінка.— А ви з України?

— З України,— сказав я.

— До брата?

— До її нареченого,— сказав я. Жінка була з Ленінграда. Вона оповіла, що її сина посадили за участь у якійсь партії, що він дуже важко переносить ув'язнення, і сам зараз гостро засумував, тому вона і їде, щоб його підкріпити в дусі. Це була та сама літня жінка, що лізла під поїздом на чотирьох, згинатись їй було важко. Вона спитала, за що посадили "нашого", і я відказав: за самвидав.

— Тепер таких багато сидить,— сказала вона і зітхнула, а коли почула, що Артур ще зовсім юний, в очі їй пробилася сльоза.

— То люди немилосердні,— коротко мовила.— Перекажіть йому, хай не здумає тікати, інакше пропаде, бо саме такі молоді найбільш нетерплячі.

За вікном і у вагоні вже було зовсім видно.

— А чого їм обшукувати поїзд, який їде не з зони, а в зону? — спитав я.

— Ну, вони по-своєму думають,— сказала жінка.

У Явасі з поїзда зійшла групка людей, ми пішли дорогою всі разом. Було досить холодно, хоч сніг уже розставав — брудний і сірий, але вранці скріпився морозом, і в нас під ногами лускали крижинки.

Підійшли до управління таборів, одноповерхового будиночка, пожовтого облізлого вже мазкою.

— А може, все-таки спитаю, чи дадуть мені побачення? — сказала Лариса.

— Спитай,— мовив я і залишився надворі перекурити.

Неподалік будинку йшла дорога, яка розділяла дві зони, обплетені колючим дротом і з вежами, на яких стояли озброєні солдати. Дорогою їхала на возі, тримаючи у руках віжки, жінка у якійсь сірій хламиді. Я привітався з нею, і вона зупинила коня. Спитав, де сам табір, а де завод, і жінка охоче показала: оце праворуч — табір, а ліворуч — завод, тобто місце для роботи. Я, очевидно, був синій від холоду, бо жінка показала на хатку, схожу на мешкання баби Яги, але без курячих ніжок, що стояла при дорозі.

— Змерзнеш, прихось погрітися,— сказала й плеснула коней віжками.

Вийшла Лариса, насурмлена й сердита. Звісно, побачення їй не дозволили.

— Спробуємо побачитися з Артуром іншим способом,— сказав оптимістично я, досі про цей спосіб їй не розказував. ,

— Переліземо через колючий дріт? — спитала Лариса.

Я повів її в обхід табору туди, де стояли будинки. На одному з них мали бути сходи на другий поверх із передухіддям — ніби високий ганок.

— Таке враження, ніби тут уже бував,— буркнула Лариса за спиною.

Високого ганка я помітив відразу. Поліз на сходи, Лариса тупотіла позаду. Згори ми й справді побачили шмат двору концтабору, але там нікого із в'язнів не було.

— Почекаймо,— сказав я.

Ми чекали. Вже позамерзли, коли ж у дворі з'явився в'язень.

— В тебе тонкий голос, гукни! — наказав я.

Лариса покликала в'язня, той підвів голову.

— кого? — він наставив до вух долоні. Лариса назвала прізвище Артура. В'язень хитнув і миттю зник. Я зирнув на

Ларису. Стояла синя від холоду, бліда, міцно стиснувши губи,— очевидно, хвилювалася.

За якийсь час з'явився в'язень, ведучи одягненого в сіре манаття хлопця. Я спершу Артура не впізнав: чи через одягу, чи через те, що надзвичайно схуд.

— Як ТИ? — гукнула Лариса.

Артур закивав радісно головою, усміхаючись. Ми підносили руки, стискали їх у привітанні, Лариса послала повітряного поці-лунка. Але нашу балачку уже засік вартовий. Він закричав на Артура і в'язня — Артур замахав, щоб ми тікали.

— Побачимось на зміні! — гукнув я, але не знав, чи Артур почув, вони з в'язнем швидко пішли геть, вряди-годи обертаючись до нас і піднімаючи на привітання руку.

— Змотуймося! — наказав я, і ми з Ларисою скотилися зі сходів. Зупинилися за, сусіднім будинком і звідси побачили, що сюди біжить солдат. Ми дали драла, отже солдат на високому ґанку міг побачити хіба наші уявні тіні.

— Я про тебе починаю краще думати,— вже вкотре сказала Лариса, коли ми відбігли на безпечну віддаль і зупинилися передихнути.

— І цілком незаслужено,— мовив я.— Просто мені про цей ґанок розповіли.

— Хто?

— Люди, рідні яких за дротом,— сказав я.

— Не хочеш, щоб я про тебе думала краще? — спитала Лариса.

— Хочу,— сказав я.— Але чесно.

— Хлопець повинен дбати, щоб сподобатися дівчині.

— І виставляти себе півником,— пирхнув я.— Мені це ні до чого, та й тобі мені нічого подобатися. Сама ж сказала!

Вона промовчала..

— Ходім погріємося,— запропонував я.

— А знаєш де?

— Коли запрошую, знаю.

Пішов до тієї міні-хатки, куди мене запросила жінка-візниця. Вона відчинила нам двері й зробила гостинного жеста, ніби ми були в неї бозна скільки разів. У хатці стояла буржуйка, в якій палав вогонь. Дверці лишалися відчинені і там колихалося, матиляючись, полум'я. Ми сіли на грубої роботи ослінці, власне, маленькі лавочки, й простягли до вогню руки. Жінка сиділа на голій дерев'яній отоманці. Розмова виникла сама собою, жінка повільним голосом розповіла, що й вона ув'язнена, але вільновідпущена,— перевозить на возі вантажі із станції. Вантажать зеки, ті, що під конвоем. Про політичних висловилося з повагою, назвавши їх "законниками". Спитала нас, звідкіля ми і хто нам ув'язнений, до кого приїхали. Зиркнула на Ларису сивими, притомленими чи пригнобленими очима і сказала:

— Ну, дівочка свого парня не дождьот-ся...

— Это же почему? — спалахнула Лариса.

— Не обіжайся,— спокійно, навіть безпристрасно сказала жінка.— Ти така хорошенькая. Такіє хорошенькії бистро замуж ідуть.

Лариса засопла, ми ще трохи побалакали, тоді жінка встала.

— Нужно ехать! — сказала.— Када буду, приходіте греться.

Тут ми дістали потрібну інформацію; власне, нас цікавив час перезмінки. Тоді станемо біля дороги і зможемо побачити Артура ще раз.

— Все так делают,— сказала жінка,— када не дают свиданія...

Мене вразив у цій жінці спокій. Була вона ніби занурена в собі, рухи мала уповільнені, як і голос. Але про те, за що посадили Артура, не запитувала, ми не питали й за що вона сидить,— знав, що таке питати не прийнято.

— Мегера! — коротко оцінила Лариса, вона й досі клекотіла.

— Чому ж? — заперечив я.— Дала нам погрітися, а могла б послати до всіх чортів.

— З чого це вона взяла, що я Артура не діждуся? — спитала ображено Лариса.

— Заспокойся,— мовив я.— Сказала, то сказала, а ти чини, як тобі хочеться.

— А може, мені неприємно таке чути.

— Ну, то грітися до неї більше не прийдемо. У нас ще три години часу. Треба щось переїсти.

Я спитав у місцевого жителя вулицю, назва якої була записана в моєму записничку. Той показав, куди треба йти.

— Замучив мене своїми сюрпризами,— буркнула Лариса.— Куди це ми йдемо?

— Є одна мордовська родина, де можна кілька годин пересидіти. Там і переїмо.

Ми пішли між дерев'яних будівель. Я постукав у потрібні мені двері. Відчинила жінка, яка уважно нас обдивилася й запросила в хату. У хаті сидів старий, патлатий і якийсь ніби зачумарений чоловік. Старий спитав, звідки ми знаємо його прізвище. Я сказав, старі захитали головою, згадуючи тих, котрі гостили тут у них до нас. Жінка пішла до печі й почала там поратися.

— У нас бедная еда,— сказав старий.

— Будем раді тому, що є,— мовив я. Кімната була нечупарна, якась неприбрана, темна. Жінка вийняла з печі закопченого казана й насипала нам гарячої страви: пшоно і капуста з картоплею. Ми їли, а старий неквапно нас розпитував.

— С України к нам много приезжают,— сказала стара, сіла на лавку й застигла.

Я вийняв гроші, але старі спершу не хотіли брати. Але Вітличний попереджав, що гроші треба дати конче, і я настояв.

Ми вийшли з хати, бо запах у ній був трохи засильний для наших цивілізованих носів, й опинилися знову на дорозі. Мали прогуляти півтори години, ходили дорогою, поверталися і знову ходили. Від двох недіспаних ночей у мене легенько паморочилось у голові; в Лариси, очевидно, також, бо вона майже не говорила.

— Ходім в управу, там у коридорі є лавки,— нарешті сказала Лариса.

— А може, в дімець до вогню?

Жінка була на місці, знову пустила нас до себе, але мала якісь справи, бо вийшла. Ми мовчки сиділи біля грубки і грілися. Мене почало хилити на сон, грубка перед очима росла, і мені навіть здалося, що то моя колишня піч, біля якої працював кочегаром. Зайшла жінка із відром вугілля й почала закидати його в буржуйку.

— Жроть топліво, а тепла мало,— сказала вона.— Скоро пересменка.

Я спитав, чи і її має хтось змінити?

— У мене пересменки нет,— відповіла вона.— Я сама тут роботаю.

Я спитав, чи бувають вільновідпущені з політичних?

— Нет,— відказала жінка.— У них строгій режим.

І ось ми знову тупцюємо по дорозі. Почали підходити якісь люди й зупинялися, збиваючись у юрбу. Подібна юрба збилася й по той бік. Вийшло двоє автоматників й кілька солдатів. Солдати почали зачиняти дротяні ворота, що перегороджували дорогу. Приїхала машина, шофер просив пропустити його, але на нього уваги не звернули. Автоматник відтіснив нас далі від дротяних воріт, другий відігнав людей з іншого боку. З такої віддалі перемовитися з Артуром ми знову-таки не могли, очевидно, все тут було враховано. Чекали хвилин з п'ятнадцять. Зрештою, відчинилися ворота із робочої зони і в них пішла вилаштована юрба абсолютно однакових, одягнених у сірі роби й бушлати людей. На головах стриміли якісь замизкані подоби шапок, люди йшли колоною, поверталися в наш бік, дехто кричав, питаючи до кого приїхали. Але більшість ішла мовчки: знужде-нітгі, із виснаженими обличчями, але лиця до нас повертали, ніби хотіли пізнати своїх, а може, просто милуючись Ларисою. Йшли і йшли і, здавалося, не буде краю тому ходові. Було таке враження, ніби це не люди з цього світу, а якийсь епізод із фантастичного фільму. Зрештою, колона пройшла, пробігали ще окремі постаті, що запізналися,— Артура з ними бути не могло, отож ми й дивилися на них як на чужих. Якийсь час на переході не було нікого, ворота зачинилися — ми німо чекали. І от знову порозчинялися ворота, і ніби та сама юрба пішла у зворотній бік: такі ж сірі люди й у такі ж лахи вдягнені. Але ми стрепенулися — десть між них мав іти Артур.

— До кого? — крикнув якийсь чоловік. Я гукнув Артурове прізвище.

— Йде далі! — гукнув мені вже інший. Ми ледве розрізнили серед тих людей

Артура; він підвів на привітання руку, а Лариса аж затанцювала від збудження, махаючи йому. Я теж махав, Артур ішов з розвернутим до нас обличчям і невідривно дивився, всміхаючись, а коли минув нас, весь час обертася. Зрештою, востаннє змахнув рукою і сховався за розчиненими ворітьми. Ми перечекали, поки пройдуть усі, поки розсунули дротяну загорожу — автоматники пішли, а машини, завівши мотори, поїхали.

— Все,— сказала Лариса, і я побачив у неї на очах непросохлі сльози.

— Тут є готелик,— сказав я,— але до. нього задалеко йти. Підемо в готель чи на станцію?

— А чого в готель?

— Ну, може, наморилася,— сказав я.

— Ні, додому! — мовила вона якомсь безпомічно.— Я хочу додому!

— Гаразд,— згодився я.— Все одно більше нічого тут не побачимо.

До Потьми дісталися без пригод. Навпроти нас сиділа жінка з дитиною-підлітком, вони говорили українською мовою; жінка, очевидно, була селянка. Я зрадів, що зустрів земляків, і спитав, звідкіля вони.

— З Молдавії,— відказала жінка.— Їздили її батька провідувати.

— А багато вас там, українців?

— Нє, ми не українці,— сказала жінка.— Ми хохли.

Я спробував їй роз'яснити, що "хохли" — це російська зневажлива назва українців, але жінка моїх резонів не сприйняла і замовкла. Я замовк і собі. Лариса дрімала, поклавши мені голову на плече, а я дивився в сутінки, які обплітали концтабори: паркани, сторожові вежі, бараки, якісь будиночки, де вже горіло світло; сутінки сірі, драглисті; здавалося, вся ця дивна, обплетена колючим дротом земля потопає в сутінках марно, бо сама їх творить. Пливе від оцих незугарних забудов, колючого дроту, вишок, солдатів з автоматами, сірих людей, які зупинилися й дивляться на поїзд порожніми очима, п'ятьма. Ми ж повільно сунулись у тих сутінках, як вуж-полоз, вилазили з цього сутінкового, теменного світу, а потопали у тьмі ще густішій. І здалося мені, що ця п'ятьма жива, бо вона заповнена сотнями, тисячами, а може, й десятками тисяч страждених людей, які її чекають, щоб почати у ній будувати примарні замки власних мрій та сподівань. Я думав про те, що в'язнями тут не тільки ті, кого стережуть, але й ті, хто стереже,— вони може, більшою мірою в'язні: солдати чинять те, що їм наказують, мимовільно, а обслуга зачинила себе в тюрми самохітно. І все це сплетено в один вузол колючим дротом, безліччю колючого дроту — якась безконечна й химерна мережа з дощок, дроту і цегли, між якої, як мухи в павутині, снують люди-тіні. Весь цей світ ніби пригашений, поринутий у п'ятьму навіть удень, бо на всіх накладено печатку п'ятьми, навіть на вільних людей, котрі тут живуть і не служать у таборах. Бо й вони обплетені тим-таки дротом, бо й вони мусять пристосовуватися до законів п'ятьми та й живуть завдяки п'ятьмі. І всі ці люди в одностроях чи робах, чи в тільниках чи в іншій "вільнішій" одежі мусять коритися диявольській силі й волі — гігантському сірому спрутові, який повільно їх і душі їхні пожирає. І мені стало страшно, що таке може бути у світі, мені стало страшно за людей, які не тільки байдужі один до одного, але й один одного ненавидять і навіть тут, а може, особливо тут, у владі п'ятьми, одні знущаються над іншими, а ті, над якими знущаються, де візьмуть силу для любові до своїх катів? І немає всім отим людям, одним на певний час, а іншим назавжди, виходу із цього сплетеного клубка, повитого п'ятьмою, тож копошаться вони, щось роблять, один одного стережуть, творячи пекло на землі. Але це пекло відрізняється від того, яке уявляли наші предки, не вогнем і вогнедишними печами — воно холодне, змерзле, навіть вогонь тут крижаний — подих цього пекла замер у мене на душі жорстоким клубнем, адже таких пекел на землі є безліч. Перед очима знову попливла колона сірих, на одне обличчя людей, хоч я напевне знав: не сірі й неоднакові вони ті люди, а такі ж як я чи Лариса, а може, й кращі за нас. Однак, їх окунули у п'ятьму, і вони, хочуть чи не хочуть, мусять законам п'ятьми улягати. Тому

вони на позір такі сірі, стандартизовані й такі стражденні, через це такі виснажені в них обличчя, і тільки очі їхні світяться, бо вогонь душ їхніх навіть пільма не в силі погасити, а пекло, в яке кинуте цих людей, їхніх душ пожерти. Тому я й сказав сам собі в тому поїзді, що віз мене в царстві пільми: не роби ближньому зла, не метися, не думай лихого про людей, їх не пізнавши, спробуй так прожити в світі, щоб ніхто на тебе не складав нарікань.

Можливо, подумав я, у світі ти нічого особливого чи доброго не вчиниш, але, Бога ради, не помножуй у ньому зла, його й так забагато.

У Потьмі на станції була та ж картина: жахливий сопух і сонні люди на лавках, тільки цього разу їх побільшало: дехто лежав і на підлозі. З розповідей старих мордовців, у яких ми гостили, знали, що тут п'ють не горілку, навіть самогонку, а бражку, тобто напівфабрикат для самогонки, а саму самогонку й не гонять. Очевидно, тим і пояснювався такий сопух; ми, принаймні у приміщенні станції не могли втриматися й пішли гуляти на перон, не забуваючи однак напучення дружини Даля від перону не віддалятися, бо всяке може статися. І справді, повз нас часом проходили якісь нечупарні, зарослі чоловіки й пильно нас озирали — Лариса від цих поглядів зіщулювалася; я ж тримався у кишені за розкритого перочинного ножа. Було вже темно, і ми намагалися не відходити з освітленої площини. Щоб хоч трохи зігрітися, ми заскакували вряди-годи на станцію, але швидко звідтіля вилітали — сморід таки був нестерпний.

Нарешті під'їхав поштовий поїзд і зупинився: в один із вагонів почали завантажувати пошту. Із найближчого до нас зійшов провідник і закурив.

— В Москву? — спитав байдужно.

— В Москву,— відказав я.

— Хатіте, садітесь к нам,— сказав провідник і повідомив, що плата така ж, як на пасажирський загальний.

Я подивився на Ларису. Поїзд, якого ми чекали, мав прибути за півтори години, а гарантії, що квитки будуть, ми не мали.

— А спальні місця у вас є? — спитала Лариса.

— Канешно. Ви что — хохли?

— Українці,— сказала Лариса.

— Ну, ето всьо равно,— пихкнув димом провідник.— У міня жена хохлушка. Крепкого характера бабка. Садітесь!

Ми зайшли у вагон, там було щось на зразок купе, в якому сидів чоловік, що вже давно не голився, і жінка з дитиною; одягнені вони були в брудне ганчір'я.

— Еті єдут без плати,— показав провідник.— Упросілісь!

Чоловік на ці слова не зреагував ніяк, а жінка блимнула очима й потупилася.

Пройшов ще один провідник. Зиркнув на нас, але нічого не сказав.

Ми сіли на лавку і задоволено витягли ноги, які аж гули. В поїзді було тепло, я відчував, як тепло обволікає моє змерзле тіло, розкладає його і млоїть. Поїзд рушив.

— Слава Богу! — мовила Лариса.— А то я боялася, що ночувати там будемо. По-

моєму, ті люди із станції звідти й не виходять.

— Гадаєш, живуть там?

— Ну да! То були ті самі люди. Кілька, принаймні, точно.

— Да,— сказав раптом чоловік.— Часом доводиться пробути на станції і по кілька днів.

Сказав це і замовк, запавши знову в мовчанку.

Підійшов перший провідник і підсів до нас.

— У нас тут буде краще, як у загальному вагоні,—сказав він.— Ви що, брат і сестра?

— Ні,— сказала Лариса.— Ми чоловік і жінка.

— Молоді ще,— сказав провідник.— Хто тут у вас у таборі?

— Батько,— сказала, не моргнувши оком Лариса.— Мій!

— Так,— сказав провідник.— Діла! Встав і відійшов. Я подивився на Ларису здивовано, але вона на мій погляд ніяк не зреагувала, хиталася в такт поїзда та й усе. Зрештою, зрозуміти її можна: надто довго пояснювати, хто ми такі насправді й до кого приїхали. Але те, що вона вміла брехати так незворушно, мене трохи вразило.

Чоловік раптом устав і пішов у бік туалету. Жінка поклала дитину на полицю й метнулася за ним. Вони про щось засперечалися на незрозумілій нам мові.

— Будемо спати разом,— сказала Лариса.— Щось мені ця компанія не подобається.

Я хитнув: компанія мені також не подобалася, особливо, другий провідник, який позирав на нас вовком.

Жінка схопила чоловіка за руку й тягла до полиці. Він неохоче їй піддавався, але фізіономію мав кислу.

— Повечеряємо,— сказала Лариса й почала витягати рештки наших запасів.

Чоловік і жінка дивилися на їжу байдуже, але в їхніх очах увіч світилися голодні вогники.

— Піди спитай, чи є у них чай,— сказала Лариса.

Чаю в провідників не було, тільки гаряча вода. Лариса мала при собі термоса, пішла й набрала. Запросила до вечері наших супутників, але вони гаряче почали відмовлятися. Тоді Лариса зробила бутерброди і всунула один йому, а другий їй. Несміливо ті бутерброди взяли й почали їсти з видимою пожадливістю. Лариса дала їм ще по бутерброду, ковтнули їх як муху. По тому чоловік пішов по гарячу воду, і вони почали пити її по черзі: трохи вона, а трохи він. Пили із алюмінійової кварта, яку чоловік видобув із клунка. Ми пили із покритишки термосу: спершу Лариса, а тоді я.

— Далеко їдете? — спитав я.

— Не знаємо,— мовив байдуже чоловік.— Як вийде.

До речі, за їжу вони нам не подякували. Жінка весь час мовчала, а коли Лариса щось у неї запитувала, ніяковіла і хрипким голосом відповідала, що не знає. Замість неї відповідав чоловік, все так само байдуже, ніби був притлумлений.

Їжа нас остаточно розморила. Лариса розстелила матраца (постелі не було), а подушку обгорнула хусткою. Жінка лягла біля дитини, а чоловік продовжував сидіти. Лариса забилася під стінку, я ж примостився побіч. У цей час вперше обізвалася

дитина — заплакала. Жінка почала її зацитькувати, щось хрипко до неї промовляючи незнайомою мені мовою. Провідники сиділи в своєму переділку, про щось балакали, але слів розібрати годі було. Я обійняв Ларису, щоб не звалитися з полиці, і ми відразу ж заснули. Розбудив нас крик.

— Нет, ти міня пусті, пусті, подонок! — кричав чоловічий голос.— Набрал тут шантрапи, закони нарушает. Не нада мене твоїх денег, плевать я хотел на ніх. Виброшу ету наволоч с поезда!

Я злякано підхопився: голос лунав із переділки провідників. Чоловік байдуже сидів навпроти, а жінка з дитиною спала. Лариса підхопилася не менш перелякано.

— Що там таке? — спитала вона.

— Бузят,— спокійно сказав чоловік.— Он постоянно так...

Із переділки вирвався другий провідник, видно було, що перший хапав його за плечі.

— Вон шантрапа! Вон с поезда! — зарепетував другий провідник.

Перший схопив напарника ззаду, заломив йому руку, аж той зігнувся і погнав у бік туалету, даючи тумаки й немилосердно матюкаючись. Другий провідник відчинив головою двері туалету, перший урізав йому коліном під зад і заштовхав у середину. Тоді зачинив двері і замкнув. З туалету рознісся рев, ніби поранена тварина. Другий провідник бився у двері, репетував, кляв, матюкався, вив. Лариса біля мене тремтіла як билина, я обійняв її за плечі. Перший провідник, усміхаючись, пішов до нас.

— Ізвиніте за неудобство,— сказав майже гречно.— Моча ему інода в голову шибает, скоро он успокоится. Извините!

Рев і крик із туалету не стихав. Тоді перший провідник наблизився туди і крикнув.

— Замолчі, свінья, людей тревожишь! Не замолчиш, біть буду, суку!

За дверима спалахнула лайка, але відразу ж затихла.

— Он уже будит спокойный,— підморгнув провідник.— Када выпьет, не человек, а какой-то малахольный. Не обращайтесь внимания!

З нас усіх найбільше "не обрачала вніманія" жінка, вона продовжувала нерушно лежати біля дитини, мовчала й дитина. Чоловік устав, потягся, і раптом поліз на другу полицю.

— Лягай! — сказав я тихо Ларисі.— Посиджу біля тебе!

— Я боюся,— зашепотіла Лариса.

У туалеті було тихо. Лариса ще трохи посиділа, а тоді лягла.

— Петька! — почувся з туалету голос.— Слиш, Петька!

— Я Петька,— підійшов до туалету перший провідник.

— Випусті, Петька. Буду себя вести хорошо!

— Карцер на чети́ре часа, понял?

— Понял,— сказало з середини і знову затихло.

— Ложись, парень,— сказав мені провідник.— Тепер он будет спокойный. Нічаво, перебузіт!..

Спокійно пішов у свою переділку, чути було: щось наливає і п'є. Я ліг і обійняв

Ларису.

— Попали ми з тобою,— шепнула вона.— Мене всю трусить. Що це за світ?

— Це "широка страна моя родная",— сказав я.— Спи!

Вона затихла. Сам же я спати не міг, нервово прислухався до колисливої тиші, стукоту коліс, рипу вагону. В туалеті, здається, другий провідник плакав, бо звуки доносилися неясні: чи то схлипи чи притамоване скавуління. На те вийшов перший провідник, стукнув кулаком об двері і прорипів:

— Замолчі, дурак! Люді сплять!

Скавуління чи хлипання замовкло. Провідник зирнув у наш бік і пішов до себе, я лежав у цей час на спині й бачив це. Знову повернувся до Лариси, обійняв і взяв за руку. Вона тихенько мої пальці стисла.

Було тихо, тахкотів поїзд, нас коливало й поштовхувало. В цей час захропів на горішній полиці чоловік. Так голосно, ніби гарчав пес. Жінка звелася з полиці й, певне, штовхнула чоловіка.

— Што такое? — спитав той хрипко.

— Ричиш,— сказала жінка. Чоловік перевернувся.

І я заснув. Не заснув, а провалився у глибоку яму, а може, на дно якоїсь криниці, де тихо плавали повільні й понурі риби, а ще якісь молюски чи п'явки, риби розтуляли роти, хапали ті молюски чи п'явки і понуро їх жували, молотячи щелепами; я ж був тільки в тій воді присутній, а може, також однією з тих риб, але не їв ні молюсків, ні п'явок, а тільки дивився, як вони те чинять; може, я також із тих молюсок чи п'явок, бо найбільша риба розтулила величезного рота, і я побачив, що рот її — жерло палахкотючої печі, і там гогоче вогонь, і в тому вогні ходять юначі постаті. Язики полум'я лижуть їх, але не спалюють, і всі ті юнаки сліпі, бо в кожного на очах чорна пов'язка, а в руці по патериці, а ходять довкола вогняного куща, який і палає тим вогнем, а довкола куща розстеляється безкрайня піщана пустеля, в якій вряди-годи рОзлунюється крик, далекий і відчай ний. Тоді юнаки зупиняються й повертають у той бік, звідкіля пролинув болісний крик, обличчя з чорними пов'язками на очах, і всі ті юнаки на одне обличчя і в однаковій одежі — в тюремних робах. Коли ж крик затихав, вони знову починали йти по колу, часом біля них лунав звук, ніби хтось плескав бичем, тоді юнаки починали бігти, але швидко втомлювалися і знову йшли.

Риба клацнула щелепою, але не заковтнула мене, бо я сахнувся; тоді підпливла друга рибина й так само розверзла пащу. І я побачив ту саму пустелю, але не було на ній уже вогненного куща, а стояв величезний золотий ідол, а біля ідола — навколішках люди молилися, здіймаючи руки. Клацнула щелепа, але й цього разу я відсахнувся. Тоді підпливла до мене третя риба, розтулила пащеку, і я побачив обплутані колючим дротом паркани, і клаптик двору концтабору, і на тому клаптику вихудлого юнака, який кличе мене до себе й манить, всміхаючись. І я вже згоден був пірнути в ту пащу, але почув автоматну чергу, юнак схопився за груди й почав повільно падати, а з його тіла потоками полилася кров. І я кинувся тікати від цих розведених паш, упав коліними на пісок, затулив голову руками, а наді мною свистить меч; і я починаю рити пісок

руками, вчупуюся в нього головою, влізаю в той пісок і повзу в довгому холодному сутерені, повзу, задихаючись через нестачу повітря, однак маю й мету — там попереду, у кромішній темряві, горить світло. Я виринаю, ніби риба, яка виплескується з води в повітря, хапаю ротом і прокидаюся остаточно. У вагоні розточується тихе й мерке світло, чути жахливе хропіння з горішньої полиці, жінка навпроти скулилася клубочком, так само скулилася біля мене Лариса, а з купе провідників чути спокійні голоси: провідники мирно балакають, ніби й не ставалося тієї нічної пригоди. Я ще коливаюся у хвилях сну, який не покинув мене до решти, в мене несвіжа, важка голова, трохи понуджує, вряди-годи западаю в морочні хвили, і переді мною плывуть якісь нереальні обличчя, якісь напіврозмиті й зруйновані речі — абсурдний світ, може, з часу минулого, але скоріше, з часу неіснуючого. Зітхаю і хочу прогнати від себе каламутні пасм и видінь, але до мене раптом простягаються чорні карачкуваті пальці, щоб схопити мене за горло, і я сам видаю хрип чи покрик і прокидаюся цього разу остаточно...

У Москві ми розрахувалися з провідником, другий намагався на нас не дивитися, і зіскочили з поїзда. На пероні було повно людей, ми побачили серед них і своїх попутників: повільно брели пероном, опущені, покірливі і якісь мов неживі — що воно за люди, ми так і не довідалися.

— Так уже хочеться додому, вмираю! — сказала Лариса.

За ці кілька днів її обличчя втратило рум'янці, вона ніби постаршала й була притрушена попелом доріг та й одяга на ній уже не така чиста й охайненька, отже й ми, в певний спосіб, посіріли й почали подобати на всіх цих людей, що товчуться по поїздах.

На київському вокзалі вже чулася українська мова — це був ніби оазис серед пустелі Москви, і Лариса трохи ожила.

— Фу! — сказала вона.— Тут уже легше дихається.

Мали поки що клопіт: узяти квитки до Києва, здати речі до камери схову, поснідати і лише тоді можна було б поблукати по місту, хоч Лариса заявила, що їй аж зовсім не хочеться по ньому блукати. Турбувати ще раз дружину Даля ми не зважувалися, отож лазили вулицями, мов сновиди,— Лариса втратила інтерес і до магазинів.

— Щось не туляється,— сказала вона.— їдьмо на Київський вокзал, там і справді легше дихається.

Ми подрімали в кріслах, щось переїли, забрали речі і ось перед нами синій поїзд, в якому чисто, тепло й затишно, де ми маємо купейні місця, де сніжнобілі фіранки і така ж постіль, де можна до провідниці говорити українською мовою, де на підлозі м'які килимові доріжки і де нарешті відчуваєш себе людиною. Тут уже подавали чудовий солодкий чай, а поїздом ходили з корзинами продавці, пропонуючи кефір, булочки й пиріжки, але ми пішли у вагон-ресторан і спокійно, не кваплячись, повечеряли. Потім стояли в тамбурі, і Лариса вперше за весь час попросила в мене сигарету. Ми курили, нарешті вона всміхнулася мені тією колишньою таємничою всмішкою і сказала:

— Не. це все-таки чудово, що я вибрала в супровідники тебе!

Потім подумала хвилику, пихкнула димом і додала:

— Це був якийсь жах! Мандрівка в п'їтьму! Вже не зберу в собі сили, щоб поїхати туди вдруге... О, ні!

Я подивився на неї здивовано: "А Артур?" — хотілося запитати. Але вона дивилася не на мене, а на вагонну шибку, по якій повільно повзло випущене нею пасемко диму.

Епізод восьмий.

ЧЕРВОНЕ І ЧОРНЕ

Через якийсь час мені прийшов лист від Артура, в який було вкладено цидулу до його батьків з проханням переслати її — це означало, що Артур хотів, аби його листа до мене знав тільки я, виключаючи, звичайно, цензорів, які ті послання читали. Лист було написано трохи езопівською мовою, а що він має значення для цих записок, переписую його сюди повністю.

Дорогий друже!

Був непомірно радий бачити тебе й супроводжуючу тебе особу, хоч нам доля дала тільки перекинутися поглядами, але для мене це було велике свято, з нагоди якого я випив з друзями кави. Доброї чорної кави, що так божественно пахне. Шкодую, що ми останнім часом так мало спілкувалися — винувата в тому була особа. Вона дивна, і я її й досі до кінця не розумію; часом мені здавалося, що вона хотіла, аби наша з тобою приязнь зникла і, здається, того на якийсь час досягла. Знаю, що для тебе вона багато значить, але не впевнений, що ти багато значиш для неї. Так само, як і я. Хотіла створити видимість, що ми з нею близькі, але ми з нею близькі не були. Часом мені думалося, що вона маневрувала між мною і тобою з елементарного кокетства, яке в неї надзвичайно розвинене. Чи могли бути сумніви глибші, про які тобі колись казав? (Йдеться про сумніви, чи не була вона донощицею — примітка автора записок). "Не знаю. Значною мірою я тоді наш розмир інсценізував, і то через те, що мене її нещира увага почала гнітити. Я побачив вас разом, і в мене защеміло серце. Не з ревного почуття, а через те, що згадав наші юнацькі радощі. Які ми були наївні, дурненькі, але це, можливо, наше щастя, що ми такі були. Життя ж примушує людину ставати дорослою, а ставати дорослим — це байдужішати. Всім уготовано таку долю, але трагедії з того робити не варто, бо це, можливо, одна із конечностей існування. Не знаю певно, наскільки тобі особа ввійшла у почуття. Коли надто сильно, не стримуй себе, а коли ні — стримуй. Я себе стримував і, здається, мав рацію. Не знаю, чи це нормально, коли людина хоче, щоб нею захоплювалися всі, кого вона знає, але я тієї риси не засуджую, хоч сам, за природою своєю, до полігамії не здатний. Здається, особа страждала, бачачи це, але я волів на її вереди не піддаватися. Чому не поговорив про це відверто з тобою раніше? Очевидно, тому, що був дурний, вибач за це. Скажу до речі, в багатьох важливих речах особа вела себе пристойно. Але в неї надто бурхлива фантазія і для самозабезпеки (психологічної, звичайно) ліпше не бути жертвою її фантазій. Але як би там не було, ваш візит мене схвилював і дав багато доброї радості; тут я не кривлю душею. В моїх умовах добре мати когось, про кого можна мріяти, але для того не маю ніякісіньких підстав і хочу, щоб ти про це знав. Решту вирішуй сам, бо

такі речі — прерогатива власного "я". Моє ж "я" при цьому спокійне, бо я особою захопитись у такій мірі, в якій того бажала вона, не зміг. Добра тобі і щастя! Листа до батьків перешли. Книги, послані тобою, читаємо усі разом, фантастику теж. Але маємо відомості, що присилати нам книжок уже не буде вільно — про це уже сповістили. Дуже жаль, але що вдієш, "вчуся задовольнятися тим, що мені дано". Хто це сказав, не пам'ятаю, але сказав здорово. Вітаю тебе сердечно і ще раз дякую

Твій Артур.

Оце такий лист. Я його перечитав кілька разів, і мені стало прикро. Здається, наш візит замість возрадувати став випробуванням, чи ж мало йому випробувань? З другого боку він підтвердив те, що я й сам думав про Ларису. За час поїздки ми з нею дуже зблизилися, але я не мав права трактувати її більше, як друга чи сестру — це вже для мене виключене; зрештою, й підстав вона для того мені не давала. Але те, що вона і з Артуром вела себе точно так, як і зі мною, іритувало. Коли відкинути звинувачення у кокетстві, яке й мені колись приходило на думку, її поведінку можна було пояснити тільки в один спосіб: дівчина хотіла зберегти з нами дружбу, але сексуальний елемент із неї виключити,— до речі, й ця думка колись мені вже приходила. Її ж маневрування можна пояснити бажанням утримати нас на певній відстані, чого вона з успіхом досягала. Знала, що ми живі люди, і не втримаємося, щоб не закохатися в неї, отож нас од того кохання вберігала, бо воно мало стати безвиглядне. Отже я знову повернувся до цих резонів. І все-таки з листа відчувалося, що Артур до мене Ларису трохи ревнував. По-лицарському відступав її мені і то в такий спосіб, що я його пожертви аж ніяк прийняти не міг, а наша поява перед його очима була голкою в серце, хоч він і собі не згодився б у тому признатися. Грубо кажучи, так виходило, що ми ніби демонстрували перед ним, зачиненим за колючий дріт, своє щастя. Саме це й приносило мені прикрість, коли читав того листа, бо насправді ми нічого не демонстрували, та й демонструвати було нічого; зрештою, Артур мав розуміти (і розумів), що сама Лариса в таку мандрівку поїхати не могла, не могла приєднатися і до його батьків, бо фактично не була його дівчиною, як і моєю, а лише добрим щирим приятелем, отже мала змогу поїхати тільки зі мною. Ще кумедніше було б, коли б вирушила в такий світ із своїм таточком, дікенсівським типом, та й чого тому таточкові було туди їхати; велике добро він учинив уже тим, що дозволив це Ларисі. Ні, тільки я міг Ларису супроводжувати чи взяти її з собою — тут альтернативи не існувало. Я так Артурові й написав, але відповіді не одержав; написав йому ще кілька листів, але й вони ніби у воду впали. Щодо книжок, писав він правду, їх таки заборонили присилати в концтабори. Отже зв'язок мій з Артуром перервався. Не дзвонила й не писала мені після тієї поїздки й Лариса; очевидно, їй досить було, що ми аж так довго були разом. Я ж за нею сумував, про неї думав, але тлумив у собі те почуття — їй воно було ні до чого. Оце і є те червоне, що я хотів описати в цьому завершальному епізоді, більше тут додати нічого.

А тепер про чорне. В один із чудових травневих днів, коли особливо пахли тополі після теплої дощу, коли зранку солодко лящали солов'ї, коли мені так не хотілося йти

на роботу, а десть схвилювано протинятися цілий день, коли я навіть у голову не клав, що може бути в світі щось чорне, саме тоді прийшла від Люди страшна телеграма: помер Славко. Це вдарило мене ніби обухом, я аж захитався, прочитавши сповіщення; чергова співчутливо на мене дивилася, бо вже й сама встигла телеграму прочитати; ото ж я не пішов у свою кімнату в гуртожитку, не міг зараз нікого бачити, а рушив у вечір, який сьогодні не сміявся, а плакав солов'ями,— ніяк не міг прийти до тями. Отже, Славка, нашого найбільшого розуму, такого ясного й мудрого, нема й ніколи не буде. Вже він не проголосить жодного свого монологу, вже не зведе від книги розумного лиця і не провістить якусь сентенцію, вже не засміється заливисто, як умів тільки він,— ні, це немислимо було уявити. Похорон відбудеться завтра, отже завтра я мав конче поїхати до Житомира.

Цілу ніч не спав. Не міг спати, боліла мені душа. Лежав незворушно й слухав хропіт своїх товаришів по кімнаті і як ніколи був самотній. Саме в ту ніч я остаточно зрозумів, що братство трьох юнаків розпалося до решти. Так, усіх нас трьох було кинуто у вогненну піч. Ми були впевнені, що ніяка сила нас не спалить і не знищить нашого братства, але така сила знайшлася. Вона вирвала з-між нас першого мене — це тоді, коли покинув Житомир. Потім вирвала Артура, закинувши у пільму заплетеної колючим дротом землі, потім вирвала і Славка, але в найстрашніший спосіб.

Я лежав нерушно в своїй постелі й чув гогіт та регіт полум'я, яке святкувало перемогу, адже опиратися його всезнищувальній силі ми могли лише втрьох. Першу перемогу воно, те полум'я, одержало тоді, коли між мною і Артуром пробігла чудова біла кішечка в образі Лариси — ось коли наше братство вперше зазнало серйозного випробування. Але ми ще трималися. Ще не хотіли згоряти і не хотіли спалювати нашої єдності; тепер уже її нема напевне. Вогонь гоготів, шумів, сміявся, палахкотів, танцював од радості — це і стало у ту ніч для мене образом печалі. І я раптом відчув, що обличчям моїм котяться сльози — оплакував Славка, Артура і себе, оплакував кволість нашу, бо ми вогненну піч перемогти не змогли. І з темної ночі, наповненої плачем солов'їв, раптом почала виростати й підніматися велетенська постать Навуходносора, людини, закутої у мідні обладунки із золотим покриттям, із обличчям, прикритим шоломом, з-під якого яріли очі. І спитав він своїх слуг:

— Чи ж трьох зв'язаних мужів ви кинули до середини вогню?

І слуги відповіли, сказали цареві:

— Певне, царю!

Тоді Навуходносор відчинив дверці вогненної печі і зазирнув у середину. Відтак заговорив він і сказав:

— Артуре, Славку, і ти, що боїшся назвати своє ім'я, чи ж ви сподіваєтеся, що з вами станеться, як колись із Шидрахом, Лишахом та Авад-Негом?

— Ми сподівалися,— мовив я.

— І даремно сподівалися,— всміхнувся задоволено Навуходносор, голос його ніби грім гримів,— бо не врахували одного. Я відтоді також став розумніший. Через це не скажу вам: вийдіть і прийдіть, бо тоді я вірив у вашого Бога, а тепер не вірю.

І зібралися сатрапи, заступники і підсат-рапи, і цареві радники, і в усіх задоволено цвіли усмішки, бо вони були певні, що перемогли. І заспівали вони гімн на славу Навуходоносорові й пішли повз нього колонами з транспарантами і з численними портретами Навуходоносора, а той стояв на трибуні й милостиво підносив руку, а біля нього стояв горлач і горлав лозунги. І колони відповідали йому радісним, щасливим криком, і це творилось у той час, коли ми у печі згоряли, коли палилося наше волосся і плащі наші тріщали, і запах вогню ввіходив у нас, як дим.

— Ось що чекає всіх, хто не послухається царського слова,— сказав Навуходоносор,— і хто захоче віддати свої тіла на вогонь, аби не служити й не поклонятися нашому Богові, а вигадувати Бога свого, адже ніякого Бога взагалі нема!..

Я ніби з ями вирвався; все-таки заснув, і привиділося. мені те страшилище.

Було в кімнаті душно, хропли хлопці, а я лежав і трепетав, був-бо впевнений, що самотужки перед цим молохом не встою. І в мене вливався, ніби нічна темрява, страх: а що, коли й справді той Навуходоносор має рацію, а що коли й справді у цьому світі Бога розіп'ято, а панує в нім лише диявол ув образі Божім? І я знову впав у чорно-червону яму, в якій гоготів вогонь. Побачив спаленого Славка, який нерушно лежав на дні печі, склавши на грудях руки, і не міг упізнати його, ніби не він то був. Бачив тяжко обпаленого Артура, який мотався по шматку двору концтабору, схопившись руками за голову. І я зважився. Розігнався, скільки сили і вдарив лобом об залізну стіну велетенського казана, і знову розігнався і знову вдарив. І казан почав густити, як дзвін, а я розганявся й бив об нього лобом, намагаючись пробити чавун, і казан гув і гув, як надтріснутий дзвін. З лоба в мене стікала кров, і я зморожено сів на підлогу біля спаленого, холодного і зі складеними на грудях руками Славка. І мій зір раптом дістав здатність до особливого бачення, я уздрів, що піч наша — в пустелі, що навколо нас ні душі, лише гуляє холодний безплідний вітер, і що звук, який я видав, розбиваючи лобом чавунну стіну,— це і є голос волаючого в пустелі. Пустелі, що спокійно пожирає тих, котрі попеліли у вогненній печі.

Оце про чорне, що хотів я написати в цьому короткому заключному розділі.

На Славковий похорон зібралося несподівано багато людей. Прийшли всі сусіди, багато студентів, а виглядав Славко у труні зовсім так, як привидівся мені в ту майже безсонну ніч. Славкова мати була в чорній одежі, тиха й непомітна, як була й за життя сина, очі її переповнені жахом, і з них весь час котилися сльози. Але вона не ридала й не голосила. З'явився і Славковий батько, і я тут уперше його побачив, бо він свою родину давно покинув і мав нову: це був мордатий, стандартний чоловік з блідосиніми холодними очима. На тризні він глушив горілку, мов воду, й лишався цілком байдужий до того, що сталося, інколи навіть скалив зуби. Люда була заклопотана організацією похорон — усе впало на її плечі, я, як міг, їй допомагав: ходив щось купувати, роздавав присутнім хусточки і таке інше — їжу до тризни готували сусідки. Прийшла й Лариса і теж щось нам допомагала. Єдине, що оповіла мені Люда: Славко після тієї статті у газеті так і не зміг отямитися; здається, саме та стаття його й добила, сказала Люда, хоч як вона не намагалася переконати його, що те без значення. І воно, може, було б

без значення, але Славко признався їй, що таки згодився ту статтю підписати.

— Чи ти знав про це? — спитала вона.

— Знав,— тихо відповів я.

— Бач, тобі сказав, а мені ні.

— Тобі теж сказав.

— Коли то він сказаві — мовила Люда.— Але не будемо про це, бо воно тепер і справді без значення.

Після всього я пішов провести Ларису. Ми йшли мовчки.

— Кошмарі — сказала Лариса.— Тепер уже нема нашого братства насправді, чи не так?

— Чому так подумала?

— Тому, що всіх нас нема: ти — у Києві, Артур — у концтаборі, Славко...— я побачив, що вона плаче.— Одна я залишилася.

— А Люда?

— Люда клятви на вірність не давала,— мовила Лариса.

Я подивився на неї трохи здивовано: невже вона аж такого значення надавала тій нашій дитячій клятві? Але, здається, таки надавала. І я раптом зрозумів: вона одна з між нас свято дотримувалася клятви, і цим, здається, й пояснювалася ота її поведінка, що розбивала серце і мені, й Артурові.

— А що заважає нам залишатися друзями? — спитав я.

— Заважає,— сказала вона.— І багато що...

— Не розумію тебе.

— Ну, що ж, скажу, щоб ти зрозумів, мудрику. Так склалося, що я, мабуть, вийду заміж.

Я зупинився вражений.

— Та ти що? За отого білявого?

Вона хитнула. Ми йшли якийсь час мовчки.

— Я б, може, й не призналася,— сказала тоскно Лариса.— Але сьогодні такий день... Окрім того, в цьому ділі... я не можу не порадитися з тобою.

— Хіба від мого слова щось залежить? — спитав я.

— Може, й ні. Але ми з тобою ще й досі зв'язані клятвою: я хотіла, щоб ти сказав своє слово.

— Наша клятва таких речей не стосується,— гостро сказав я.— Такі речі сама маєш вирішувати.

— Я вже вирішила,— мовила Лариса і в неї знову з очей потекли сльози.

— Бідний Славко! Він серед нас був найкращий! Скажи, чому найкращі вмирають так рано?

— Колись казали: так хоче Бог. Кращим не дає довго мучитись у світі.

— Віриш у це?

— Не знаю,— мовив я.— Але ні, не вірю, бо цей світ без кращих стане пустелею.

Ми дійшли до її дому, але вона не хотіла повертатися туди.

— Не хочу додому,— сказала.— Можна, ще трохи з тобою побуду?

— Можна, Ларисо,— сумно мовив я.— Не треба щодо таких речей питати дозволу.

— Боюся залишатися сама,— вона мерзлякувато повела плечима, хоч на дворі було зовсім тепло.— Потім усе поправиться... Це сьогодні так... Артур тобі писав?

— Раз написав,— відповів я.— Але потім на листи не відповідав.

— А мені не писав. Чому він образився?

— Не знаю,— відповів я.— Може, йому неприємно було бачити нас разом.

— Бідний, дурненький Артур,— сказала вона якимсь особливим голосом.— Хочу в тебе попросити: не пиши йому, що я виходжу заміж... Він не зрозуміє.

— А думаєш, я розумію?

— Ти зрозумієш,— сказала вона,— бо ти мудрий. Навіть мудріший за бідного Славка,— сльози знову потекли в неї по щоках.

Ми йшли якийсь час мовчки.

— Щось мені такого хочеться,— нарешті сказала Лариса.— Але не зважуюся тобі сказати...

— Чому не зважуєшся?

— Ні, скажу. Розумієш, оті люди, натовп, що зібрався на похорон, родичі, ота суєта, обряди... а ми з ним фактично не попрощалися... То що ти на це?

— Хочеш піти зараз до нього? — спитав я здивовано.

— Ну, от бач, ти все розумієш. Нарвемо десь квітів, купимо випити і попрощаємось із ним, як братчики... Бо він зараз там самотній.

Мала рацію: ми повинні були це зробити, бо, як казала, всіх нас нема. Отож маємо персонально віддати йому честь. Ми купили пляшку якогось вина, нарвали квітів з державної клумби й поїхали на Смолянку — Славка поховали там.

Могила була засипана квітами й заставлена вінками, а цвинтар зовсім порожній — йшлося до вечора. Запаморочливо плакали солов'ї. Посипався легенький дощик, але ми від нього не ховалися й не прикривалися. Лариса пішла вздовж могили і розсипала квіти. Потім повернулася до мене, і я побачив, що обличчя в неї бліде, майже мертво, облите і дощем, і слізьми, змокріле волосся блищало.

— Прощай, Славику, прощай, розумничку! — прошепотіла Лариса і раптом упала на коліна, затрусившись у риданні.

Я спустився на коліна біля неї й обійняв дівчину за плечі. В горлі мені щипало. Лариса обійняла й мене, і ми стояли так якийсь час навколішках. Дощ припустив більше, по цвинтарі поповзли сутінки, а ми стояли на мокрій землі, завмерши й дослухаючись до найколишніх шерехів. Ридали солов'ї.

— Дай мені вина,— хрипко попросила Лариса.

Я подав їй пляшку. Вона приклалася до неї й довго не відривалася. Потім подала й мені. Я ту пляшку допив і жбурнув між могилки.

Ми звелися з колін, дощ обливав нас, волосся склеїлося, по обличчі й за шию текли струмки. Але ми все ще безмовно стояли, бо обом нам здалося, що Славко нас бачить, що він незримо присутній біля нас і що йому ми в цей мент і справді потрібні. Отож ми

стояли, я обійняв Ларису за плечі, вона поклала мені руку на бік, і прощалися зі своєю юністю, бо бути дорослим, як писав в останньому листі Артур,— це значить байдужі-шати. Але ми поки що не хотіли байдужі-шати, а прагли затриматись у цій миті, яка єдина відділяла нас од дорослості. Були промоклі наскрізь, і я відчув, що Лариса вже тремтить од холоду. Але сигнал відійти мала подати вона.

— Отак! — сказала і зітхнула.— Ми віддали тобі, Славку, все, що могли!..

Побрели через цвинтар, мочачи ноги в траві, і не було на нас сухого рубчика. А дощ не вгавав. Дощ уже лив як із відра, але ми й трохи не пришвидшили ходи, бо коли б це зробили, відчували, образили б Славка, котрий ішов біля нас невидимою тінню, налягаючи на невидимі костури...

Лариса сказала правду, вона таки вийшла заміж за отого білявого й високого, і зв'язок між нами перервався. З Артуром, як казав, зв'язок перервався також — я став на шлях стандартної людини. Артура випустили в 1968 році, але в 1972-му посадили знову. Тоді ж таки посадили Вітличного і декого з інших моїх знайомих, отож я спустився, як казав мій батько, "на дно" і закопався там у намулі. Будень помаленечку з'їдав мене, а яким я став зрештою-решт, уже в цих записках описував. Те життя було нецікаве, і я з нього не можу вибрати жодного епізоду, достойного опису. Отак згорів у вогненній печі я.

Лариса написала мені якось листа, тоді я вже був студентом будівельного інституту і жив у студентському гуртожитку; про листа мені сказав бетонник Коля, якого я випадково зустрів на Хрещатику. Я поїхав у Дарницю і взяв того листа. Лариса писала, що з чоловіком вона розлучилася, бо той виявився тупим і деспотичним; вона з дитиною живе зараз у батьків і просила, коли я приїду в Житомир, зустрітись з нею — хоче зі мною про дещо порадитися. "Я вважала вас усіх пудиками,— писала вона,— але насправді й не підозрювала, які нудні можуть бути люди насправді. Мій колишній чоловік саме з таких".

Я спалахнув співчуттям до Лариси, хотів її відвідати, але так і не відвідав. Може, тому, що мав уже тоді • наречену й готувався одружитися. Батьки мої на той час померли, і в Житомир приїжджати я не мав ніякої потреби.

Більше з Ларисою не зустрічався, так само і з Артуром. Навіть не знаю, яка його доля.

Здавалося мені, всі ці літа я спав у летаргічному сні. Повиростали діти, жінка моя з миленької кияночки перетворилася в потужний бронетранспортер, звикла мною командувати, а я їй улягати. Мої дочки-близнята відповідають на мої турботи про них легким презирством. Друзів я не маю; часом, коли стане по-особливого гірко й порожньо, випиваю чарку-другу, але й до пияцтва мене особливо не тягне. Люблю подумки читати вірша Федеріко Гарсія Лорки, що називається "Зрубати троє дерев":

Було їх троє.

(Прийшов день, приніс сокири). Потім двоє.

(Волочаться срібні крила). Далі одно. Нема і того. (Вода оголіла).

Мене вражає отой останній рядок: "Вода оголіла". Очевидно, дерева стояли біля

води, а коли їх зрубали, там утворилася маленька пустеля. Оце і значить: "вода оголила". З систем отаких пустельок, зрештою решт, і складається наша дорослість, але не кожен із нас здатен на крик. Оці мої записки — крик. Крик волаючого й пустелі, бо нікому не хочеться перетворитись у цьому світі на пісок.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Від автора

Я зустрів героя цих записок В-на Н. (не називаю його прізвища, бо він сам того не бажає), свого земляка й давнього знайомого, під час студентської голодівки в жовтні 1990 року біля наметового містечка. Він з якоюсь особливою, я б сказав, голодною цікавістю приглядався до того, що діється, і, розмовляючи зі мною, весь час поглядав у бік містечка. Було то удень, коли засідала Верховна Рада, що мала сказати своє слово щодо студентських вимог. Ми рушили до Верховної Ради разом і потрапили туди саме в той момент, коли пішла сюди колона робітників Арсеналу. Небо було ясне, ми помітили, що люди зупиняються і задирають голови — чомусь дивилися вгору. На балконах будинків також було багато людей, і всі дивились у небо. Ми теж стали цікавими Варварами, і зупинилися й собі. І побачили серед ясної блакиті ясну зірку — зірка ця рухалася з боку Арсеналу в бік Хрещатика, світячись. Кілька разів зірка ніби роздвоювалася, а потім зливалася в один вогник. Люди обговорювали це видовище: одні казали, що це супутник, а інші — НЛО. Не знаю, що то було, але було, як описую. Потім зірка розчинилась у синяві, тобто з поля зору спливла.

Біля Верховної Ради вирував натовп, ми влились у нього й стали його часткою. Виходили депутати, щось кричали, але ззаду чутно їх було погано. Люди передні переказували те, що чули, заднім.

Я мав іти у Спілку письменників, де в той день провадив "Літописця", тема була "Міфи й історія гуцулів" — розповідати мала Марія Влад. Сумнівався, що будуть люди, але йти мусив. Запросив і свого давнього знайомого.

— Ні,— сказав він.— Хочу бути тут. Але коли рішення оголосять, може, до вас і зайду.

"Літописець" вчасно почати ми не могли — нам переказали, що на нього мають прийти голодуючі студенти, отож їх і чекали.

Перший прийшов В-н Н. Обличчя його світилося радістю.

— Вимоги студентів прийнято! — сказав він.

Ми міцно потисли руки один одному.

Прийшли студенти. Зморені, із білими опоясками на лобі, але щасливі. Вони слухали, дивлячись на доповідачку блискучими очима. Сама оповідачка надто хвилювалася, щоб розказувати виважено-логічно; зрештою, обірвала виклад і запропонувала всім поспівати.

І ми всі співали, співав разом з усіма В-н Н. Відчули себе однією родиною: молоді, старші і старі — не було між нами ні вікової, ні будь-якої різниці. Щось там говорили вряди-годи і знову співали. І в усіх радісно й нервово світилися очі. Говорили й про ту зірку серед ясного синього неба: ті, що бачили її, підтакували, а що не бачили,

натурально у зірку не вірили.

Просиділи отак у залі довго, поки не наспівалися й не наговорилися. І тільки тоді почали розходитися.

В-н Н. знову підійшов до мене. Вийшли на вулицю й закурили.

— Маю таке враження,— сказав він,— ніби розмерзаюся. Отак був колись заморожений і заморожено жив. Дивно так: віриш у все і не віриш.

— В мене теж таке враження,— мовив я.— Але ліпше вірити, як не вірити.

Ми пішли вулицею. Було тихо й тепло. Відчував, що мій знайомий хоче щось сказати, а не зважується.

— Є в мене одне до тебе діло,— почав він несміливо.— Чув, що ти письменник, хоч, скажу відверто, книжок твоїх не читав. Міг би набрехати, що читав, але не читав. Це мій гріх.

— Гріх невеликий,— мовив я.— Скільки є того написаного — всього не перечитаєш.

— Ні, я мав би щось прочитати, бо ти мій земляк і знайомий.

— Один мудрий старий,— зауважив я,— сказав: ніколи не читай знайомих та земляків. Це бридашна штука...

Ми засміялися. Але знайомий мій ще мнувся.

— Радий, що не ображаєшся... ну, що не читав тебе. Знаєш... ну, одне слово, писав я колись записки. Не знаю для чого... Я технар, літературного таланту не маю, але до писання потягло.

Я в душі похолов: ще один графоман, який прагне, аби прочитали його твір і дали оцінку. Кожен із письменників мене зрозуміє — це наш бич.

— Не маю ніяких літературних претензій, але коли б ти був не проти, міг би тобі ті записки віддати.

— Як віддати? Назовсім?

— Ну, ви люди зайняті,— сказав В-н Н.— Може, колись випадє тобі хвилина й захочеться прочитати: через рік, два, десять — мені без значення.

Це вже було цікавіше, адже переді мною не графоман і не початкуючий літерат, якому до п'ятдесяти.

— І, може, колись тобі захочеться... ну, зробити з того літературний твір,— сказав ніяково В-н Н.

— А коли я зроблю це погано? В-н Н. засміявся.

— Сподіваюся, що цієї твоєї книги я також не прочитаю.

Очі в нього блиснули, і я тільки тепер по-справжньому впізнав його: одного з найрозумніших хлопців, яких зустрів у юності. Він обважнів, спростився, але цей спалах очей засвідчив, що маю діло не з пересічною індивідуальністю.

— Отже в нас з тобою джентльменська угода: я тобі нічого не зобов'язаний, а ти до мене — без претензій?

— Саме так! — мовив В-н Н.

— Тоді я залюбки твої записки візьму.

Так вони й потрапили до мене, ці записки. Як бачить читач, минуло менше року,

відколи вони у мене. В неспокійне літо 1991 року я їх прочитав, і вони покликали мене до пера так владно," що я не зупиняв його, доки не написав цієї книжки.

Часом я думаю: може, ліпше було б видати ці записки як документ? Але ми, письменники, егоїсти. Тож де чуємо естетичну поживу, зупинити нас не можна. Тому я й рушив у це плавання. Не знаю, чи прочитає цю книжку мій знайомий, ліпше, щоб він її не читав, бо мене в певних місцях від його записок відносило, і я дав їм, може, надто вільну інтерпретацію. Знову-таки, другий у нас, письменників, гандж — ми без вигадництва не можемо кроку ступити, такий уже наш талан. Але як там не є чи не вийшло, я вдячний В-ну Н. за його безцінний мені подарунок.

Одне він у мене попросив, передаючи рукописа: щоб я назвав його "Записки стандартного чоловіка". Я так спершу і назвав, а потім перевів цю назву у підзаголовок. Чому? Кожен мене зрозуміє, прочитавши цю книгу: стандартний чоловік таких записок не написав би. Але я розумію й В-на Н.: є стандартність натуральна, а є стандартність вимушена. Є птиця, яка виросла в неволі і своєю кліткою не утяжується, а є птиця, яку в клітку насильно засадили. Мій добрий знайомий і був, здається, птахом, якого в клітку загнали насильно.

Але він із неї вже вийшов. Я в цьому переконався, коли побачив, з яким захопленням він дивився на голодуючих студентів і як щиро й розкуто він із ними співав на тому незвичайному нашому "Літописці" восени

1990 року.

Київ — Конча-Озерна

1991 р.